

શતિદાર

196803

નિવેદન

143
201

સાંસિક મહામેધવાહન રાજ ખારવેલ ઇ. સ. પૂર્વે
કામાં થઇ ગયેલ છે. તેમના વખતમાં કલિંગ કેટલું
હતું અને તેના પુનરુદ્ધાર માટે એમને કેટલો શ્રમ લેવો
તું પૃથક્કરણ પૂર્વક આ ગ્રંથમાં વિદ્વાન લેખક અંધુ રા.
ઐતિહાસિક ગ્રંથોના અભ્યાસના ફળરૂપે અત્રા-
લખી ઐતિહાસિક સાહિત્યમાં એમણે સારો વધારો
સુધી આ રાજ ખારવેલ બૌદ્ધ ધર્મનો ઉપાસક

હતો, એમ કેટલાકો માનતા હતા; પરંતુ શોધખોળખાતાના અધિ-
કારીઓએ શિલાલેખો ઉપરથી તપાસ કરી ખારવેલ જૈન રાજ હતો
તેમ સિદ્ધ કર્યું છે. વિશેષ તેના પુરાવા તરીકે આ સભા તરફથી
પ્રાચીન જૈન લેખ સંગ્રહ ભાગ ૧ લો હિંદીમાં પ્રગટ થયેલ છે,
જેના લેખક ઇતિહાસવેત્તા પંડિતવર્ચ શ્રી જિનવિજયજી છે.

આ ગ્રંથમાં ભાઇ સુશીલે જાણવા જેવી કેટલીક વિશેષ હકી-
કતો આપેલી છે, તેથી જ આ લઘુ ગ્રંથ હોવા છતાં ઐતિહાસિક
સાહિત્યમાં અતિઉપયોગી ગણાશે, એવી ઉમેદ છે. મહારાજ ખારવેલ
જૈન હોવા ઉપરાંત કેવા સંયોગોમાં એમને દિગ્વિજય કરવા બહાર
આવવું પડ્યું, તેના ઐતિહાસિક પ્રમાણો આપી લેખક મહાશયે જૈન
ઇતિહાસ ઉપર એવું અજવાળું પાડ્યું છે કે હિંદોના ઇતિહાસ લખનારને
એક પ્રામાણિક-પ્રાચીન સાધન અમુક અંશે આથી ઉપલબ્ધ થયું છે.

રા. સુશીલભાઇની વિદ્વત્તા માટે એ મત છે જ નહિ. ઉપરાંત
કારણોથી અમારા માનવંતા ગ્રાહકોને ભેટ તરીકે આ ગ્રંથ આપવાનો
નિર્ણય કર્યો છે. અમારા ગ્રાહકોને મનનપૂર્વક વાંચવા
મલામણ કરીએ છીએ.

-પ્રકાશક

વિષય દર્શન

વિષય	પૃષ્ઠ
ભૂમિકા	૩
શિલાલેખનું વિવરણ:	૧
મૂળ-પ્રાકૃત શિલાલેખ	૧૯
,, સંસ્કૃત છાયા	
,, ગુજરાતી અનુવાદ:	૩૨
આમુખ	૩૭
ખિંખિસારે મગધ-સામ્રાજ્યનું ખી રાખ્યું.	૩
કલિંગનો ભૌગોલિક પરિચય	૧૧
મહાભારતના યુગમાં	૧૮
નંદયુગ	૨૩
ચંદ્રગુપ્ત મૌર્ય	૨૮
કલિંગયુદ્ધથી અમંગળ આરંભાયું...	૩૪
કલિંગ: કાચો પારો	૩૬
અશોકનું પૂર્વજીવન	૪૪
રાજાશ્રયનું પરિણામ	૪૯
કાં સિખ્રુ, કાં રાજકુંવર, કાં પાગલ	૫૫
સમ્રાટ સંપ્રતિ	૬૦
જીર્ણોદ્ધાર નહિં ભેઠ્યે	૬૬
તામસિકતાનું છેદન	૭૧
યુદ્ધવીર ધર્મવીર સિખ્રુરાજ	૭૫
પટરાણી ધુસી	૮૪
દ્વાદશાંગીરક્ષક	૯૧
દેશની સ્વાધીનતા એ જ જીવનમત...	૯૭
કરકંઢૂ કલિંગેષુ	૧૦૨
કલિંગની રાજનૈતિક સ્થિતિ	૧૦૭
દેશસ્થિતિ	૧૧૨
ધર્મ અને સંસ્કૃતિ	૧૨૩

ભૂ મિ કા

પુરાતત્ત્વ અને પ્રાચીન ઇતિહાસના પંડિતો ને અભ્યાસીઓ સિવાય, કલિંગ-ચક્રવર્તી મહામેઘવાહન મહારાજ ખારવેલનું નામ પણ બહુ ઓછા જણે સાંભળ્યું હશે. ભિખ્ખુરાજ ખારવેલ, જૈનધર્મના મહાન્ આશ્રયદાતા અને પ્રભાવક હતા. પણ જૈન સમાજમાં યે સમ્રાટ સંપ્રતિ કે ગુર્જર-નરેશ કુમારપાળ જેટલી, મહારાજ ખારવેલની પ્રસિદ્ધિ નથી. પ્રાચીન સાહિત્યમાં કે શાસ્ત્રગ્રંથમાં એમનો નામોલ્લેખ પણ નથી. માત્ર હાથીગુફાવાળા શિલાલેખને અચાનક જ, લગભગ એ હજાર કરતાં પણ વધારે વર્ષને અંતે વાચા કુટ્ટી અને મગધના શિથિલ-ગુલ્મી સામ્રાજ્યનો અંત આણનાર, બાહુબળે કલિંગ-સામ્રાજ્ય ખડું કરનાર કલિંગ-ચક્રવર્તી ખારવેલની કીર્તિના એ ચારસ્વર સંભળાયા.

હાથીગુફાવાળો શીલાલેખ પ્રથમ ક્યારે મળી આવ્યો અને એનો અર્થ ખેસારવામાં વિદ્વાનોને કેટલી મુશીબતો પડી તેમ ઇતિહાસના પ્રદેશમાં કેટલો નવો પ્રકાશ પડ્યો એ બધું શ્રી કાશીપ્રસાદ જયવાલના આ જોડે આપેલા એક લેખ ઉપરથી કંઈક સમજી શકે.

ઇતિહાસ કે પુરાતત્ત્વના પ્રદેશમાં કંઈ નવી શોધ કરવાનો મેં દાવો નથી કર્યો. ખરું જોતાં તો પુરાતત્ત્વવેત્તાઓએ જે ચીજો મહા-મહેનતે તૈયાર કર્યો છે તે રસ્તેજ હું ચાલ્યો છું. પ્રાચીન ઇતિહાસના પટ ઉપર કલિંગ અને કલિંગાધિપતિનાં ચિત્રો યથામતિ દોરવાનોજ મેં માત્ર પ્રયત્ન કર્યો છે.

મૌર્ય સમ્રાટ અશોકે કલિંગમાં ગુજારેલા સીતમની વાત ઇતિ-
હાસના અભ્યાસીઓ જાણે છે. અશોકે પોતે જ કલિંગના સર્વનાશની
વિગતો આપી છે. યુદ્ધો તો યુગેયુગમાં ઘણાં લડાયાં છે. પણ કલિંગ-
યુદ્ધે જે રાજકારણી યુગક્રાંતિની હવા વહાવી તેને લીધે ઇતિહાસમાં
એક સીમાચિન્હ તરિકે ઓળખાવાનું સૌભાગ્ય તે મેળવી શક્યું છે.
મૌર્ય સામ્રાજ્ય, કલિંગવિજયના પાપથી નષ્ટનું અન્યું. સ્થિરતા અને
સંકુચિતતાની દીવાલોમાં જેટલું સુખશીલ તેટલું જ એ શિથિલ થઇ
ગયું. કલિંગ જે કે પાયમાલ થયું, પણ એ પાયમાલી તો ઉપરછલી
હતી. પરાજયની રાખ નીચે કલિંગના અંતરમાં અસ્મિતા અને સ્વા-
તંત્ર્યપ્રેમના અંગાર ધીખતા હતા. એમાંથી જ કલિંગ-સામ્રાજ્યની,
જો તે દિવસે, ભારતવ્યાપી જવાળા પ્રકટી.

શહીદોની સમર્પણતા એ સર્વનાશ નથી: કલિંગયુદ્ધે એ અર્થ-
ગંભીર સંદેશ પ્રબોધ્યો. લાખો કલિંગવાસીઓ અશોકના સૈન્ય સાથે
જૂઝતા ધગાયા-મરાયા અને છેક આશ્રયહીન અનેલાં કુટુંબોના કર્ણ-
આર્તનાદ સાંભળી અશોક જેવા બિજેતાનું ગર્વથી ધમકતું ક્લેશ્નું
પણ કંપી ઉઠ્યું. આ દારણ્ય મુદ્દની હૃદયવિદારક અસર કલિંગના
મોટા મહેલોથી માંડી ઝુંપડીઓ સુધીમાં વ્યાપી ગઈ.

બહારની એ વિષાદછાયાને બાદ કરીને આજે જોઇએ છીએ તો
કલિંગના એ પરાભવમાં આત્મ સમર્પણતાનો પ્રછન્ન વિજય સમાએલો
દેખાય છે. કલિંગની ખપી જવાની સામી છાતીની શહીદીએ કલિ-
ંગના આત્માને જડતાની ઉંઘમાં પડતો બચાવી લીધો. અશોકે જે
એવી ગણતરી કરી રાખી હતી કે આવી મોટી કતલ પછી કલિંગ
કોઇ દિવસ પાછું ઉભું જ નહિ થાય તે ધારણા ખોટી પડી. કલિંગ
પોતાની ખુવારી જોઇને હતાશ કે નિર્વીર્ય ન અન્યુ. ભિખ્ખુરાજ ખાર-
વેલના સમયમાં એ પુનઃ ખડું થયું. રાષ્ટ્રની ખાતર મરી ખૂટ-

નારાઓના આત્મઅભિમાંથી કેવી છુપી તાકાતનો પ્રવાહ ધસે છે તે જો કે અશોક પોતે તો જોવા ન રહ્યો પણ એના વંશજોએ મૌર્ય સામ્રાજ્યના ભોગે એનો પરચો મેળવ્યો.

કલિંગરાજ ખારવેલ માત્ર ધાર્મિક કે યુદ્ધવીર જ નહોતો—એ જોટલો રસ અને ઉત્સવોનો ઉવાસક હતો તેટલો જ રાષ્ટ્રીયતાનો પણ અમન્ય આરાધક હતો. જેમણે નવાં સામ્રાજ્યો સ્થાપ્યાં, સખળ ધર્મસંપ્રદાયોને આશ્રય આપ્યા અને વિશેષમાં ઉત્તરાપથ અને દ્વીપાંતરોમાં દિગ્વિજય ફરકાવ્યા તે બધા સમ્રાટો કરતાં આ લિખ્ખુરાજ ખારવેલનું જીવન અનેક અંશે જુદું તરી આવતું જણાય છે.

પહેલી વાત તો એ છે કે એને પોતાના કચરાયેલા-છુંદાયેલા ઉદ્ધાન જોવા નિષ્પ્રાણ અનેલા પ્રાંતનો ઉદ્ધાર કરવાનો હતો. સાધન-હીન વૃદ્ધ પિતાના એ પુત્ર પાસે અંતરની ધગશ સિવાય બીજી કંઈ સ્થૂલ સંપત્તિ નહોતી. અશોકના કલિંગવિજય પછી કલિંગને ફરી જાગૃત કરવાનું કામ મૃતદેહમાં નવી સંજીવિની પૂરવા જેવું કઠિન હતું. કળથી અને ગળથી કલિંગરાજે કામ લીધું. કલિંગના શિખરો ઉપર સામ્રાજ્યસત્તાનો વાવટો ફરકાવવાનું વ્રત એણે જીવના જોખમે પણ ખાળ્યું અને ઉજવ્યું !

ખારવેલનું બીજું નામ લિખ્ખુરાજ છે. અંતરથી તો એ લિખ્ખુ અર્થાત્ ત્યાગી અને સંયમી હતો એના ત્યાગ અને અને સંયમની સપાટી નીચે રસોદ્ધાસ લહેરાતો. ત્યાગ અને ઉદ્ધાસની તાકાતે કલિંગની પ્રજાને નવજીવન અપ્યું.

એક રાષ્ટ્રવીર તરીકે, પાયમાલ અનેલા પ્રાંતના પુનરુદ્ધારક તરીકે અને રસ તથા સંયમનો પ્રમાણસર સમન્વય કરી જાણનાર એક રાજધિરાજ તરીકે પણ ખારવેલ સંસ્મરણીય અને વંદનીય અને છે.

નથી આ નયોં ઇતિહાસ કે નથી નયું જીવનચરિત્ર. મૂળ હકીકતને, એટલે કે પ્રાયઃ નિર્વિવાદ મનાયેલી ઐતિહાસિક વિગતને વફાદાર રહીને ચરિત્ર અને ઇતિહાસનું મધ્યવર્તી આ સંકલન યોજ્યું છે. પણ વસ્તુતઃ અ સંકલન પણ નથી રહ્યું. વચ્ચે-વચ્ચે કલ્પનાવિહારનો પણ આશ્રય લીધો છે. એટલે એને શું કહેવું એવી કોઇ ભાંજગડમાં પડવા કરતાં વાહ્મયના પ્રવાહમાં આ ફૂલ-પાંખડી વહેતી મૂકી દેવી એ જ ઠીક છે.

શ્રી હેમચંદ્ર રાયચૌધરીના “ પેલીટીકલ હીસ્ટરી ઓફ ઇન્ડીઆ ” ના પુસ્તકવાંચનમાંથી આ વિષયની પ્રથમ પ્રેરણા મળી અને તે પછી મૌર્ય સામ્રાજ્યનો ઇતિહાસ (શ્રી સત્યકેતુ વિલાસંકાર), પ્રાચીન જૈન લેખ સંગ્રહ (મુનિ જિનવિજય), વીર સંવત નિર્ણય અને જૈન કાલગણના (મુનિ કલ્યાણવિજય), અને શ્રી કાશીપ્રસાદના કલિંગ ચક્રવર્તી ખારવેલ તથા પંડિત ગંગાધર સામન્ત શર્મા-કવિઆળના પ્રાચીન કલિંગ-યા ખારવેલ વિગેરે ગ્રંથોના આધાર લીધા છે. એટલે કે એ ગ્રંથ-લેખક મહાશયોનો પણ હું ઋણી છું.

સુશીલ

કલિંગ-ચક્રવર્તી મહારાજ ખારવેલ

(શિલાલેખનું વિવરણ)

[લે. સ્વ. વિદ્યામહોદય શ્રી કાશી પ્રસાદ જયસ્વાલ એમ. એ.]

હિંદુ—ધર્તિહાસનો પુનરુદ્ધાર એક આશ્ચર્યજનક વસ્તુ છે. ગુપ્ત રાજાઓની વિગતો કેણુ જાણતું હતું? ચંદ્રગુપ્ત મૌર્યની કીર્તિ વિશાખાદત્તના સમય સુધી અને શુંગ ભારતેશ્વરોની કહાણી કાલિદાસના સમય સુધી જીવંત રહી શકી, પણ એ પછીના ગ્રંથોદ્ધારા આપણે આજે એમને જાણખતા થયા છીએ. પરંતુ સમુદ્રગુપ્ત, કર્ણ કલચૂરી અને ખારવેલ—કે જે ચંદ્રગુપ્ત મૌર્ય તથા નેપોલીયન કરતાં જરાય ઓછો કે ઉતરતો ન હતો, એટલું જ નહિ બલકે એમના કરતાં કોઈ કોઈ અંશે ચડીયાતો હતો, તેનું નામ—નિશાન પણ આપણા ગ્રંથભંડારમાં નથી. એનો ધર્તિહાસ, એના વખતમાં લખાયેલા સમસામયિક લેખ, પથર

યા તો તામ્રપત્ર ઉપર અંકાયેલી પ્રશસ્તિઓ અથવા તો ચરિત્ર ઉપરથી જ તારવી શકાય છે. શિલાલેખ અને દાન-પત્ર ઉપરથી ઇતિહાસના અંશે એકઠા કરવા એ પુરાતત્ત્વ-સંશોધકોની પુરાણી પરંપરા છે. રાજતરંગિણિકાર કલ્હણે કાશ્મીરનો ઇતિહાસ રચવામાં આજ સાધનનો ઉપયોગ કર્યો હતો. કલ્હણ પોતે એ વાત કબૂલ કરે છે. જૂના હિંદુ રાજાઓ અને જૂના પંડિતો એ પરંપરાના પૂરા જાણકાર હોવા જોઈએ. એમ ન હોય તો જૂમિદાન, કુંભદાન જેવા બહુ સામાન્ય અવસરે તેઓ લાંબા લાંબા ચરિત્રો તથા રાજવહીવટની વિગતો શા સાડ વર્ષુવે ? મંદિરોના શિખરો નીચે અથવા અસ્થિઓની સાથે સ્તૂપના તળીયે લેખને ભાંડારી દેવાનું એમને કેમ સૂઝે ? ઇતિહાસને લાંબી જિંદગી આપવાની એ એક કરામત હતી. અશોક તો સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કબૂલ કરે છે કે “ દીર્ઘાયુષી બનાવવા ”-“ ચિરસ્થિતિને સાડ ” લેખોને પથર ઉપર કેતરાવ્યા છે.

શિલાલેખ વિગેરેમાં, તેઓ વૃતાંત તથા ચરિત્રોને લગભગ ઇતિહાસ-દૃષ્ટિએ આલેખતા. જૂની તેમ નવી વાતોને ટુંકામાં, કાવ્યરૂપે નહીં, તથ્યસ્વરૂપે, કહી નાખતા. ડૉ. ફ્લીટ, આપણા શિલાલેખો-તામ્રલેખો વિગેરેનું અવલોકન કરીને અભિપ્રાય આપે છે કે જૂના જમાનાના હિંદુઓમાં પણ ઇતિહાસ લખવાની કુશળતા હતી એમ આથી પુરવાર થાય છે. પૌરાણિક વાતો તથા કાવ્યવર્ણનો

કરતાં આવા લેખોની શૈલી કંઈક અનોખી છે. એ લેખોની રૂઢી અને પદ્ધતિ દસ્તાવેજ હોય છે. એમાં તેઓ પુરૂં નામ, ઠેકાણું તો આપે છે જ પણ પૂર્વજોની વંશાવળી, મિતિ, વાર, સંવત અને સાથે સાથે નાનાં-મોટાં કારણોની કેફીયત પણ રજૂ કરે છે.

આવા જેટલા જેટલા લેખો આજ સુધીમાં અહીં મળ્યા છે તેમાં કલિંગના ચક્રવર્તી રાજા ખારવેલનો લેખ, જે હાથીગુફા-લેખના નામથી પ્રસિદ્ધ છે, તે અગ્રગણ્ય સ્થાન ધરાવે છે. મૌર્યોના નાના નાના લેખોને એક બાબુ રાખી મૂકીએ તો માત્ર મહારાજા અશોકનો “ ધર્મલિપિ ” શિલાલેખ એના કરતાં જૂનો છે, છતાં ઐતિહાસિક ઘટનાઓ અને જીવનચરિત્રને પત્થરના કલેવર ઉપર કોરી કાઢનારો, ભારતવર્ષનો આ સૌથી જૂનો-પહેલવહેલો શિલાલેખ છે.

ઓરીસા(ઉત્કલ)ના ભુવનેશ્વર તીર્થ નજીક ખંડગિરિ, ઉદયગિરિ પર્વત ઉપરની એક પહોળી ગુફાને મથાળે તે લેખ કેતારાવેલો છે. પહાડને ચીરીને ઓસરીવાળા કેટલાક મકાનો,-જૈન મંદિર તથા જૈન સાધુઓને માટે મઠ જેવા ગુફા-ગૃહો અહીં પ્રાચીન કાળમાં બનેલા છે. પહાડમાંથી કોરી કાઢેલો એવો જ એક મહેલ પણ છે. એ મકાનો પૈકીના કેટલાકો ઉપર વિક્રમ સંવતના આરંભ પહેલાં ૨૦૦ વર્ષે લખાએલા લેખો છે: એ લેખો સંસ્કૃત અક્ષર-જેને બ્રાહ્મી લિપિ કહેવામાં આવે છે-તેમાં પ્રાકૃત

ભાષાની અંદર ફેરવેલા છે. એ સૌને ‘ ગુફા ’ અર્થાત્ ગુફા જ કહેવામાં આવે છે. આવી એક, બે માળવાળી ગુફા, (ખડ્ નેતાં તો મકાન) ખારવેલની પટરાણીએ બનાવરાવી છે. એને એ લોકો “ પ્રાસાદ ”ના નામથી ઓળખતા. મહારાણીએ એ ગુફા “ સરમથો ”-(શ્રમથો)ને માટે બનાવરાવી હતી. એમાં રાણીના બાપનું નામ છે તેમ પતિ ખારવેલનું નામ પણ છે. ખારવેલને એ લેખમાં “ કલિંગ ચક્રવર્તી ” કહ્યો છે. હાથીગુફાવાળા લેખમાં જે ઇતિહાસ આપ્યો છે તે નેતાં તો મહારાજા ખારવેલ ખરેખર ચક્રવર્તી જ હતા એમ સિદ્ધ થાય છે. એથી જ તો મેં અંગ્રેજીમાં એને Emperor કહ્યો છે. પુરાવિદ્ ડૉ. વિન્સેન્ટ સ્મિથે પણ એ વાત મંજૂર રાખી છે.

હાથીગુફા નામ તો આધુનિક છે. એ ગુફા કારીગરીવાળી હોવા છતાં કઢંગી લાગે છે. ઘણું કરીને ખારવેલ પહેલાં એ હશે, અને કોઈ પણ કારણે લોકોમાં ખ્યાતિ તેમજ પ્રતિષ્ઠા મેળવી ચૂકી હશે, તેથી ખારવેલે એની ઉપર આ લાંબો-પહોળો લેખ બોલાવ્યો હશે. એ લેખ ઘણું ઠેકાણું ઘસાઈ ગયો છે. કેટલીક પંક્તિઓના આરંભના આર અક્ષર, પથરની પોપડી સાથે ઉખડી ગયા છે. સતત પાણીના મારાને લીધે કેટલેક ઠેકાણે અક્ષરો ઊડી જવા પામ્યા છે. કોઈકોઈ અક્ષરના ઘાટ, ઘસારાને અંગે એવા બદલાઈ ગયા છે કે વાચકને ભ્રમ થયા વિના ના રહે. ટાંકણાથી કોતરેલો ભાગ કેટલો છે અને પાણી તથા ખીજ

કારણે ઘસાયેલો ભાગ કેટલો છે તે કળી શકાતું નથી. કાળ પત્થરને પણ ખાઈ ગયો છે અને એને લીધે મોટી ભ્રમજળ ઊભી થવા પામી છે. અવતારી પુરૂષોની કીર્તિ પણ જાણે કે કાળથી સાંખી શકાતી નથી ! ખારવેલના ઇતિહાસની પણ એવી જ અવદશા થઈ છે. આશ્ચર્ય અને આનંદની વાત તો એટલી જ છે કે બખ્ષે હજાર વર્ષ પછી પણ ગમે તેમ કરીને એ શિક્ષા ટકી રહી છે અને સરસ્વતીના ઉપાસકોની તનતોડ મહેનતને પ્રતાપે એ પત્થરના મુંગાં વેણુ પણ કંઈક સમજાયાં છે-સદા મૌન રહેવાના સ્વભાવવાળો કાળ-બ્રહ્મ પણ બે શબ્દ બોલી નાખે છે.

ઇતિહાસસંશોધકોને ઓછામાંઓછાં ૧૦૦ વર્ષ થતાં આ લેખની ખબર હતી. પણ ઇ. સ. ૧૯૧૭ પહેલાં એ લેખ પૂરો વાંચી શકાતો નહીં. પાદરી સ્ટર્લીંગે સન ૧૮૨૫ માં એની ચર્ચા છેડી. પ્રિસેપ, જેણે પહેલવહેલા બ્રાહ્મી અક્ષરો એક સિક્કાની સહાયથી, (જે સીક્કાની ઉપર ગ્રીક અથવા યૂનાની અને બ્રાહ્મી અક્ષરોમાં છપાયેલાં નામ હતાં) વાંચ્યા હતા તેણે આ લેખ અગડંબગડં ઊકેલ્યો અને એવો જ અર્થ પણ બેસાર્યો. તે પછી ડાક્ટર રાજ રાજેન્દ્રલાલે ૧૮૮૦ માં બીજી વાર પાઠ તથા તેનો અર્થ છપાવ્યો. અત્યાર સુધી રાજાનું નામ પણ પુરૂં ઊકેલી શકાયું નહોતું. જનરલ કનિંગહામે ખૂબ મહેનત કરીને, સન ૧૮૭૭ માં, એક પાઠ તૈયાર કર્યો. પણ એમાં એને સફળતા ન લાધી. સન ૧૮૮૫ માં ડાક્ટર પંડિત ભગવાનલાલ ઇંદ્રજીએ પહેલવહેલી

વાર એક એવો પાઠ પ્રકાશિત કર્યો કે જેથી લોકોને એ લેખનું મહત્ત્વ થોડું ઘણું સમજાયું. અત્યારલગી એ લેખની એકે પ્રતિકૃતિ નહોતી જહાર પડી. માત્ર આંખથી જોઈજોઈને એની નકલ ઉતારેલી. એ વખતે એમ મનાતું કે કાગળ દબાવવાથી એ લેખની છાપ ખરાખર ન ઉઠે. લેખનો ઘણો ભાગ વાંચી શકાતો નહોતો અને જે વાંચી શકાતો હતો તેમાં પણ ભૂલો રહેતી. ૧૯૧૩માં, મેં મારા સાહિત્યસભા શ્રીયુત રાખાલદાસ બેનરજી પાસે એની એક પંક્તિ વાંચાવી જોઈ. એ સંબંધી ચર્ચા પણ મેં મારા એક રાજ્યકાળનિર્ણય સંબંધી લેખમાં કરી. આ ચર્ચા વાંચી પ્રસિદ્ધ ઇતિહાસશાસ્ત્રી વિસેન્ટ સ્મિથે મને પૂરેપૂરો લેખ વાંચી જવા તથા છાપવા ભલામણ કરી. બેનરજી સાહેબને પણ એમણે એ મતલબનો ખીજો એક પત્ર લખ્યો. પટણા આવ્યા પછી, અને પટણામાં એક અનુસંધાન સમિતિ નીમાયા પછી મેં બિહારના લાટ સાહેબ સર એડવર્ડ ગેટને કહ્યું કે “ હાથીગુફાવાળા લેખની છાપ, ગમે તેમ કરીને પણ મેળવવી જોઈએ. ” સર એડવર્ડના લખવાથી પુરાતત્ત્વવિભાગના પંડિત રાખાલદાસ બેનરજી ખંડગિરિ ગયા. એમણે પોતે, મારા એક શિષ્ય ચિ. ડૉ. કાલિદાસ નાગની મદદથી બે છાપ ઘણી મહેનતે તૈયાર કરી. બેમાંથી એક મને મોકલી અને બીજી ડૉ. ટૉમ્સ(લંડન)ને રવાના કરી. કેટલાય મહિનાના રાત-દિવસના એકધારા પ્રયત્ન, ચિંતન અને મનનને અંતે મેં એ લેખનો પાઠ અને અર્થ બેસાડી, બિહાર-ઓરીસાની રીસર્ચ સોસાયટી તરફથી પ્રકટ થતી પત્રિકામાં- ૧૯૧૭માં

પ્રકટ કર્યો. છાપના પ્લેટ ચિત્ર પણ પ્રસિદ્ધ કર્યો. એ પહેલાં એના છાપચિત્ર કયાંઈ બહાર નહોતાં આવ્યાં. યુરોપના ઐતિહાસિક પંડિતોએ તથા પ્રોફેસર લૈનમેન-અમેરિકા-વાળાએ અને રાય હીરાલાલ બહાદુરે, શિલાલેખના પાઠ તથા વ્યાખ્યા વિષે ખૂબ ચર્ચા કરી મારા પ્રયત્ન ઉપર પ્રતિષ્ઠાની મહોર આંકી દીધી. તે દરમિયાન, એક જ વર્ષની અંદર, મેં પોતે ખંડગિરિ જઈને, પહાડી-ગુફા ઉપર પાલખ બાંધીને, નીરાંતે બેસીને લેખનો અક્ષરે અક્ષર ફરી વાર વાંચ્યો અને બીજી વાર સુધારા-વધારા સાથે, સંસ્કૃત-છાપ સહિત, સંશોધિત કરેલો પાઠ, બિહાર-ઓરીસાની પત્રિકામાં-ચોથા પુસ્તકમાં, પ્રકાશિત કર્યો. એટલું છતાં શંકાઓ તો રહી જ હતી. એ શંકાઓ દૂર કરવા, આખા લેખનું એક બીજું (Cast) વિલાયતી માટી (Plaster of Paris)માં ઢાળવા મેં સરકારને અરજ કરી. બીજું તૈયાર થાય તો હેઠે હૈયે પાઠ વાંચી શકાય. આવું બીજું તૈયાર થાય તે પહેલાં, મને લાગ્યું કે, બીજો કોઈ લિપિનો જાણકાર, પહાડ ઉપર ચડીને, મારા નવા પાઠને એક વાર સરખાવી જોવે તો બહુ ઠીક થાય. મારી છાપમાં ઘણા અક્ષરો નહોતા આવે શક્યા.

મારી અરજ સરકારે સાંભળી. શ્રી રાખાલદાસ બેનરજી, જેઓ ભારતના સર્વશ્રેષ્ઠ સરકારી લિપિજ્ઞ તરીકે પંકાયેલા હતા તેમને ખંડગિરિ જવાનો હુકમ થયો. સન ૧૯૧૬ માં અમે બન્ને જણા ત્યાં પહોંચ્યા. બન્નેએ મળીને

પાઠ ફરી એક વાર તપાસી જોયો. આ વખતે મને ખારવે-લના સમકાલીન એક યુનાની રાજાનો નામોદ્દેખ મળી આવ્યો. આ બધી ધમાલ દરમિયાન, મેં જે માટીનું બીથું માગ્યું હતું તે પણ મળી ગયું. અને તેની સાથે કાગળ ઉપર આંકેલી થોડી છાપો સુદ્ધાં આવી ગઈ.

૧૯૨૪ માં મેં અને શ્રી રાખાલદાસે સાથે મળીને, ઉપરોક્ત છાપ સાથે અમારો પાઠ સરખાવી જોયો. જ્યાં જ્યાં મતભેદ હતા તેનું પણ સમાધાન કરી લીધું. આ મહેનતનું પરિણામ, બીજાં કેટલાંક કામકાજને અંગે, તરતમાં પ્રસિદ્ધ ન થઈ શક્યું.

૧૯૨૭ માં એ પ્રકટ કરતાં પહેલાં બીબાની અને કાગળ છાપની ફરી પુનરાવૃત્તિ કરી જોઈ. ૧૯૨૭ ના ડ્રિસેંબર મહિનામાં એ પાઠ બિહારની પત્રિકામાં છપાવ્યો. છાપનું ચિત્ર પણ પ્રકટ થયું. એ રીતે ૧૦ વર્ષ પછી એ કામ માંડમાંડ પૂરું થઈ શક્યું.

પં. નાથૂરામ, મુનિ જિનવિજયજી વિગેરે જૈન પંડિ-તોએ એવી સૂચના કરી કે આ લેખ તથા તેની વ્યાખ્યા મારે હિંદીમાં છપાવવી જોઈએ. કોઈ કોઈ વિશ્વવિદ્યાલયમાં, આ શિલાલેખવાળો મારો પાઠ, શિલાલેખ શીખવવાના પાઠ્યક્રમમાં સ્વીકારાયો હતો, તેથી જૈન પંડિતોની આજ્ઞા માથે ચડાવીને, તેમજ વિદ્યાર્થીઓને સરળતા મળે એવા હેતુથી કાશીની નાગરીપ્રચારિણી સભાની પત્રિકા માટે

એક લેખ તૈયાર કર્યો. જૈન તથા ખીજા વિદ્વાનો મારી ભૂલો સુધારશે અને મને સૂચના આપશે એવી મેં ઉમેદ રાખી.

શિલાલેખનો ઉકેલ બહુ કઠિન વસ્તુ છે. પથ્થર ઘસાઈ જવાથી, કાળના પ્રહારોનો ભોગ બનવાથી કઠણાઈ પારવગરની વધી પડી છે. કેઈ પણ પ્રકારે મૂળ હકીકત ઉપર પ્રકાશ પડવો જોઈએ. એ જ મારી એક માત્ર આકાંક્ષા છે.

શિલાલેખનું મહત્ત્વ : એમાંની મુખ્ય મુખ્ય હકીકતો

આ શિલાલેખ એટલો બધો મહત્ત્વનો છે કે વિન્સેન્ટ સ્મીથે, ભારતવર્ષનો જે ઇતિહાસ લખ્યો હતો તેમાં સંપાદકને લખવું પડ્યું કે આ લેખ બહાર આવ્યા પછી એ ગ્રંથનું નવું સંસ્કરણ કરવું પડ્યું.

આજ પર્યંત મળી આવેલા શિલાલેખોમાં આ લેખ જૈન ધર્મના સંબંધમાં સૌથી પ્રાચીન છે. આ લેખ ઉપરથી આપણે એટલું જાણી શકીએ છીએ કે પાટલી-પુત્રના નંદોના સમયમાં ઉત્કલ અથવા કલિંગ દેશમાં જૈન ધર્મનો પ્રચાર હતો અને જિનની મૂર્તિઓ પૂજાતી હતી. કલિંગ-જિન નામની મૂર્તિ નંદરાજા એરીસામાંથી ઉપાડી ગયો હતો. ત્યારબાદ જ્યારે ખારવેલે મગધ ઉપર ચડાઈ કરી ત્યારે-સૈકાઓ વીત્યા પછી, એનો બહલો લીધો-જિનમૂર્તિ પાછી કલિંગમાં આવી. અંગ-મગધની રાજઋદ્ધિ પણ તેણે ઘણીખરી કલિંગભેગી કરી વાળી.

નંદો તો મગધમાં ઘણા થયા છે. એક નંદે પોતાનો સંવત્ ચલાવ્યો હતો. અલખેડનીએ ઇ. સ. ૧૦૩૦ની આસપાસ એવો સંવત્ મથુરામાં ચાલતો સાંભળ્યો હતો. એક શિલાલેખમાં, ચાલુક્ય વિક્રમાદિત્ય છઠ્ઠાએ ઇ. સ. ૧૦૭૦ માં નંદસંવત્નો ઉલ્લેખ કર્યો છે. વિક્રમ સંવત્માં ૪૦૦ ઉમેરવાથી નંદ સંવત્ નીકળી આવે છે. મહાપદ્મ-મહાનંદ વિગેરે પહેલાં જે નંદવર્ધન નામનો પહેલો નંદ થયો તેનો જ સમય એથી સૂચવાય છે. ખારવેલના આ લેખમાં પણ નંદસંવત વ્યવહારાયો છે.

નંદ સંવત્ના ૧૦૩૦ વર્ષમાં એક નહેર ખોદાયાનું એમાં કહ્યું છે. આ નહેરને વધુ આગળ ખોદાવી ખારવેલે કલિંગની રાજધાની સુધી પહોંચાડી દીધી હતી. જેના નામનો સંવત્ પ્રવર્ત્યો એ નંદરાજ, ખારવેલના લેખનો નંદરાજ છે એ સહેજે સમજી શકાય છે. જે ઠેકાણે એનો ઇશારો મળે છે : એક તો સંવતના વિષયમાં અને બીજી વાર કલિંગ-જિનની મૂર્તિને મગધમાં ઉઠાવી ગયો તે અંગે. નંદરાજ પણ જૈન હોય એમ લાગે છે. નહીંતર એ જિન-મૂર્તિ કેમ લઈ જાય ?

ઇ. સ. પૂર્વે ૪૫૮ વર્ષ પહેલાના સમયમાં-વિક્રમ સંવત્ ૪૦૦ વર્ષ પૂર્વે ઓરીસામાં જૈન ધર્મનો એટલો અધો પ્રચાર હતો કે ભગવાન્ મહાવીરના નિર્વાણ પછી લગભગ ૭૫ વર્ષ બાદ ત્યાં જિનમૂર્તિઓનો પ્રચાર થઇ ગયો. જૈન સૂત્રોમાં લખ્યું છે કે અમારા ભગવાન મહા-

વીરસ્વામી ઓરીસામાં વિહર્યા હતા. ભગવાન મહાવીરના પિતાના એક મિત્ર ત્યાં રાજ્ય કરતા હોવાનું પણ કહ્યું છે.

આ શિલાલેખમાં પણ કહ્યું છે કે કુમારી પર્વત-ખંડગિરિ ઉપર, જ્યાં આ લેખ છે ત્યાં ધર્મવિજયનું ચક્ર પ્રવર્ત્યું હતું. એનો અર્થ એ છે કે ભગવાન મહાવીરે પોતે ત્યાં ધર્મનો ઉપદેશ કર્યો હતો, અથવા તો એમની પહેલાં કોઈ એક તીર્થંકરે એવો પ્રચાર કર્યો હશે. એ જ પર્વત ઉપર એક કાયનિષીદી-અર્થાત્ જૈન સ્તૂપ હતો: જે સ્તૂપની અંદર કોઈ એક અહંતનાં અસ્થિ દાખ્યાં હતાં.

આ પર્વત ઉપર અનેક ગુફાઓ અને મંદિરો છે: પાર્શ્વનાથનાં ચિન્હ અને એમની પાદુકાઓ પણ છે. બ્રાહ્મી અક્ષરોમાં કોતરેલા કંટલાક લેખ, ખારવેલ અથવા તો એના પહેલાના સમયના છે. જૈન સાધુઓ ત્યાં રહેતા એ હકીકતનો એમાં સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ છે. આથી આટલું તો ખરાખર સિદ્ધ થાય છે કે આ સ્થાન એક જૈન તીર્થ છે અને તે પણ બહુ પુરાતન છે. મરાઠાઓના રાજકાળમાં પણ જૈનોએ અહીં એક નવું મંદિર બંધાવ્યું હતું. યાત્રિકોએ નિર્માવેલા ઘણાખરા નાના નાના સ્તૂપ યા તો ચૈત્ય અહીં એક ઠેકાણે આવેલાં છે-જેને લોકો દેવસલા કહે છે.

ખારવેલે મગધ ઉપર બે વાર આક્રમણ કર્યું. એક વાર ગોરખગિરિનો પહાડી કીલ્લો-જે આજે “ખરાખર”નો પહાડ કહેવાય છે તે સર કર્યો અને રાજગૃહને ઘેરી.

લીધું. એ જ વખતે યવન રાજા દિમિત પટણા અથવા ગયાની તરફ માર માર કરતો ધસી આવતો હતો. ખારવેલની લડાયક તાકાતની વાત એના સાંભળવામાં આવી અને ત્યાંથી તે પાછો પગલે નાઠો. મથુરા પણ ખચી ગયું. બીજી વાર ખારવેલે મગધરાજ બૃહસ્પતિમિત્રને પોતાના પગ પાસે નમાવ્યો. આ વખતે તે પાટલીપુત્રના સુગાંગેય મહેલ સુધી, હાથીઓની સવારી સાથે પહોંચી ગયો હતો.

યવનરાજની ચઢાઈ વાળી વાત પતંજલીએ પણ કહી છે; “ અરુણદ્ યવનઃ સાકેતં ” અને ગાગીસંહિતામાં પણ લખ્યું છે કે હુષ્ટ, લયંકર યવન મથુરા-સાકેતને સર કરતો થકો પટણા (કુસુમધ્વજ) તરફ જશે અને લોકોને થથરાવી મૂકશે. આ શિલાલેખ ઉપરથી હવે આટલું સમજાય છે કે એ યવનરાજ દિમિત (Demitrios) જ હોવો જોઈએ. યુનાની ઇતિહાસકારો કહે છે તેમ તે હિંદુસ્તાન છોડીને ખડખ (એકટ્રીશ) તરફ પાછો આવ્યો ગયો હતો.

આ બનાવ ઈ. સ. પૂર્વેના ૧૭૫ મા વર્ષનો છે. પતંજલિનો પણ એ જ સમય છે. એ વખતે મગધનો રાજા અને પતંજલિનો યજમાન પુષ્યમિત્ર હતો-‘પુષ્યમિત્રં યજામહે’

પુષ્યમિત્ર પછી એનો પુત્ર અગ્નિમિત્ર ભારતનો સમ્રાટ થયો. એને પણ અમરકોષની એક ટીકામાં ચક્રવર્તી તરીકે ઓળખાવ્યો છે. અગ્નિમિત્રના સિક્કા ખરાબર

બહુસતિમિત્રના જેવા જ રૂપ અને એવાજ ઘાટના મળે છે. બહુસતિમિત્રના સિદ્ધા, અગ્નિમિત્રના સિદ્ધા પહેલાના ગણાય છે. બહુસતિમિત્રનો સગપણ-સંબંધ અહિંછત્ર રાજાઓ સાથે હતો. આ અહિંછત્ર પ્રાદ્યુષ હતા એમ કોસમ-પલોસાનો શિલાલેખ સાબિત કરે છે. મેં પુણ્યમિત્ર (જે શુંગવંશનો પ્રાદ્યુષ હતો) અને બહુસપતિમિત્રને એક જ માન્યા છે. પુણ્ય નક્ષત્રનો સ્વામી બૃહસ્પતિ છે. મારી આ માનીનતા યુરોપના કેટલાક આગળ પડતા ઐતિહાસિકોને રૂચી છે.

બૃહસ્પતિમિત્ર મગધનો રાજા હતો એ તો નક્કી છે. આ નામ પાંડિત ભગવાનલાલ ઇંદ્રજી વિજેરેએ બહુપતિ સાસિન વાંચેલું. એ પણ એક નામ છે એમ એમને નહોતું સમજાયું.

જૈન ગ્રંથોમાં લખ્યું છે કે ચંદ્રગુપ્ત મૌર્યના સમયમાં જૈન સાધુઓ અને પાંડિતોની એક પરિષદ મળી હતી અને જે જૈન આગમો (અંગ) વિચ્છિન્ન થઈ ગયા હતા તેનો પુનરુદ્ધાર કર્યો. આ ઉદ્ધાર ઘણાખરા જૈનો મંજુર નથી રાખતા. આ શિલાલેખમાં લખ્યું છે કે મૌર્યકાલમાં વિચ્છિન્ન થયેલા અંગસમિકના ચોથા ભાગનો ખારવેલે પુનરુદ્ધાર કર્યો.

જૈનોની તપશ્ચર્યા સંબંધી વાત પણ આ લેખમાં છે. જીવ અને દેહ સંબંધી જૈન વિજ્ઞાનની વાતનો પણ એમાં ઉલ્લેખ છે

ખારવેલ ચેદિ વંશનો હતો. કલિંગનો પ્રથમનો રાજવંશ નાશ પામી ચૂક્યો હતો. અશોકે કલિંગ જીત્યા પછી ત્યાં પોતાનો એક વાર્ધસરોય (ઉપરાજ, કુમાર) નીમી દીધો હતો. પણ બૃહસ્પતિમિત્રના સમય પહેલાં થોડા વખત ઉપર એક નવો રાજવંશ સ્થાપિત થઈ ગયો હતો- એ જ રાજવંશની ત્રીજી પેઢીએ નૌજીવાન અને બહાદૂર ખારવેલ થયા. ચેદિ વંશનો ઇશારો વેદમાં છે. તે ગિરાર (વિદલ) માં રહેતો. ત્યાંથી છત્રિસગઢ થઈને--મહાકોશલ થઈને, કલિંગ પહોંચી ગયો હશે. ખારવેલના સમયમાં પશ્ચિમમાં સાતકર્ણી મહારાજનો રાજઅમલ ચાલતો. શિલાલેખોમાં એના વંશનું નામ સાતવાહન લખ્યું છે. પ્રાકૃત અને સંસ્કૃત બંને એને શાલવાહન કહે છે. સાતવાહનોનો પ્રથમ શિલાલેખ ઇ. સં. પૂર્વે ૨૦૦ વર્ષના અક્ષરોમાં અંકાયેલો નાનાઘાટ(નાસિક પ્રદેશ)માંથી મળ્યો છે.

ખારવેલ એક વરસ દિગ્વિજય માટે નીકળતા તો ખીજે વર્ષે મહેલો વિગેરે બનાવરાવતા, દાન દેતા અને પ્રજાહિતનાં ખીજ કામોમાં તક્ષીન રહેતા. ખીજ ચઢાઈમાં એમને સફળતા મળી એટલે રાજસૂય કર્યો, વર્ષભરના કર-વેરા માફ કર્યા અને ખીજ પણ નવા હક્ક પ્રજાને આપ્યા. એમની આક્રમણ કરવાની શૈલી ઘણી તેજવી હતી. સમસ્ત ભારતવર્ષમાં, ઉત્તરાપથથી લઈ પાંડ્ય દેશ સુધીમાં એની વિજયવૈજયંતિ ફરકી રહી. એમની સ્ત્રીએ, ખારવેલનો એક ચક્રવર્તી તરીકે જે પરિચય કરાવ્યો છે

તે યથાર્થ છે. કલિંગ પ્રાંતની અસ્મિતા એ વખતે એની છેલ્લી સીમાએ પહોંચી ચૂકી હતી. ખારવેલની રાણીએ “કલિંગના સાધુઓ” માટે એક પ્રાસાદ કેતરાવી કાઢ્યો હતો. પોતાના પતિને વખતોવખત એ “કલિંગ-ચક્રવર્તી” જ કહે છે. પોતાની જિનમૂર્તિને પણ એ “કલિંગ-જિન” કહે છે.

આશ્ચર્યની વાત છે કે જૈન ગ્રંથોમાં ચેદીરાજ ખારવેલના નામનો ઈશારો સરખો પણ નથી. પુરાણોમાં કેશલના જે “મેઘ” ઉપાધિધારીઓની વાત આવે છે તે કદાચ આ “મહામેઘવાહન” ઉપાધિવાળા ખારવેલના વંશની હોય તો ના નહિ.

હિંદુ રાજાઓના સમયમાં આજના કરતાં પણ ઘણી સારી વસતી-ગણતરી થઈ શકતી. પશુ, ગોધન, પેદાશ વિગેરેના આંકડા પણ તૈયાર જ રહેતા એમ કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્રના આધારે સમજાય છે. મેગાસ્થનીસે પણ પ્રજના જન્મ-મરણના આંકડા, મૌર્યોના સમયમાં તૈયાર રહેતા હોવાનું જણાવ્યું છે. પંડિત ભગવાનલાલ ઇંદ્રજી એ હકીકત નહોતા જાણતા; તેથી ખારવેલના પ્રથમ રાજ્યવર્ષના અહેવાલમાં જે વસતીગણતરી આપી છે તેનો અર્થ ઊકેલી શક્યા નહીં. આજના ઓરીસા કરતાં, કલિંગ ઘણું મોટું હતું : આંધ્ર દેશ-તૈલ નદી સુધી એના સીમાડા પહોંચતા હતા. કલિંગની વસતી, ખારવેલના પહેલા વર્ષમાં ૩૫ લાખની હતી.

એ ગણતરી કેટલી ચોક્કસ હતી તે જાણવાનું એક સાધન આપણી પાસે છે. લગભગ ૭૫, યા ૧૦૦ વર્ષ પહેલાં અશોકે જ્યારે કલિંગમાં કાળો કેર વર્તાવ્યો ત્યારે એક લાખ બંદીવાન બન્યા અને દોઢ લાખ ઘાયલ થયા—મરાયા એવી મતલબના અશોકે પોતે જ એક શિલાલેખમાં ઉદ્ગાર કહાડ્યા છે. તો પછી કલિંગની કુલ વસતી કેટલી હોવી જોઈએ ?

જમન યુદ્ધશાસ્ત્રીઓએ હિસાબી દૃષ્ટિએ એવો નિર્ણય કર્યો છે કે કુલ વસતીમાંથી સેંકડે પંદર જણ પોતાના દેશની સ્વતંત્રતા માટે લડવા બહાર પડે છે. આ હિસાબે અશોકના વખતમાં કલિંગમાં ૩૮ લાખની વસતી હોવી જોઈએ. આ રીતે ખારવેલના સમયમાં ૩૫ લાખ મનુષ્યોની વસતી હશે.

શિલાલેખનું પ્રમાણ

શિલાલેખ ૧૫ કુટથી સહેજ વધુ લાંબો અને પાંચ કુટથી સહેજ વધુ પહોળો છે. ઘણા કારીગરોના ટાંકણા એની ઉપર ફરી ગયા હશે; કારણ કે અક્ષરો કંઈ એક જ જાતના નથી.

લેખ ભાષા

ભાષા પાલીને બહુ મળતી આવે છે. એના પ્રયોગો પણ જાતક તથા બૌદ્ધપિટકોને મળતા છે. શબ્દની છટા એમ બતાવે છે કે લેખનો રચયિતા કાવ્યકુશળ હોવો

જોઈએ. શબ્દો ચુંટેલા છે : શૈલી સંક્ષિપ્ત છે, સૂત્રોની સાથે પણ સ્પર્ધા કરે એવી.

વૈદિક વિધિના નિર્દેશ

ખારવેલનો મહારાજ્યાભિષેક વિધિપુરઃસર થયો હતો. એ એક વૈદિક વિધિ હતો. યૃહસ્પતિસૂત્રમાં લખ્યું છે કે ૨૪ વર્ષની વય પછી રાજ્યાભિષેક થવો જોઈએ. આ શિલાલેખથી એ વિધિનો નિર્દેશ મળે છે. ખારવેલ પોતે જૈન હોવાથી અશ્વમેધ નથી કર્યો, પણ રાજસૂય યજ્ઞ કરીને તેણે પોતાનું સાર્વભૌમ પદ જગતને જાહેર કર્યું છે. એ જ લેખમાં પોતાના ચેદિ વંશને રાજર્ષિ-કુલ વિનિઃસૃત કહ્યો છે. અગ્નિકુંડથી સન્નિજત મકાનો પ્રાહ્મણોને દાનમાં આપ્યાનો નિર્દેશ પણ છે. સોનાના ઝાડ ધનાવીને એ વખતે રાજાએ પ્રાહ્મણોને આપતાં, એ મહાદાન ગણાતું. ખારવેલે આવું એક કલ્પવૃક્ષ ધનાવીને દાનમાં દીધું હતું. એ દાનનું અનુસંધાન હેમાદ્રિના ચતુર્વર્ગ-ત્રિંતામણી(દાનખંડ)માં છે.

રાજા વેન અને શ્રી વર્ધમાન

ખારવેલને રાજા વેન સાથે સરખાવ્યો છે. આ સરખામણી, ખારવેલના દિગ્વિજયને આભારી છે. વેન રાજાએ આખી પૃથ્વી જીતી લીધી હોવાનું મનાય છે. વેન રાજાના શાસનકાળમાં કાયદા-કાનૂન ઘણા સારા હતા. મનુસ્મૃતિ પણ એ વાતને અનુમોદન આપે છે. વેન રાજાએ

નાતજાતનાં બંધનો તોડી નાખ્યાં, એ નિયમન પ્રાપ્તિએને ન રચ્યું. એટલા જ સાડ પ્રાપ્તિએએ એનો વિરોધ કર્યો હતો. પદ્મપુરાણમાં વેનને એક જૈન રાજા તરિકે આળખાવ્યો છે. જૈનોમાં વેન રાજાનો ભારે પ્રતિષ્ઠા હોવી જોઈએ એમ લાગે છે.

ભગવાન મહાવીરનું, આળપણનું—પિતા માતાએ આપેલું, નામ વર્ધમાન હતું. એમના જન્મ સાથે જ, કુટુંબની ઋદ્ધિ—સમૃદ્ધિ ખૂબ ઉભરાવા લાગી તેથી એમનું નામ વર્ધમાન પડી ગયું. ખારવેલની પ્રશસ્તિમાં “ વર્ધમાન-સેસયો વેનામિવિજયો ” એમ જે કહેવાયું છે તેમાં વર્ધમાન શ્રદ્ધેષાત્મક હોય એમ લાગે છે. “ નાનપણમાં જે વર્ધમાન હતા (અથવા છે) અને દ્વિગ્વિજયમાં જે વેન હતા (અથવા છે.) ” શ્રી મહાવીર સ્વામીનું નામ સમ-સામ-યિક હોવાનું આથી સિદ્ધ થાય છે. અહીં એટલું કહી દેવું જોઈએ કે આ શિલાલેખ જેટલો પુરાણો છે તેટલો કોઈ જૈન ગ્રંથ પુરાણો મળી શક્યો નથી.

અંગ્રેજીમાં તો મેં આ શિલાલેખ સંબંધી ઘણી વાર વિવરણ લખ્યાં છે. લોકભાષામાં, ટૂંકામાં આજે અહીં આટલું દિગ્દર્શન માત્ર કરાવ્યું છે.

શ્રી સ્વારવેલ પ્રશસ્તિ

શ્રી કાશીત્રસાદ ભયસ્વાલ વિગેરે વિદ્વાનોએ વર્ષોની
મહેનતને પરિણામે હાથી ગુફાવાળો ઉકેલેલો મૂળ પ્રાકૃત
પાઠ, સંસ્કૃત છાયા અને ગુજરાતી અનુવાદ.

[સંકેત:—મૂળ લેખમાં મુખ્ય શબ્દોની પહેલાં થોડી જગ્યા મુકી
દીધી છે. એવા શબ્દો અહીં મોટા-કાળા અક્ષરમાં ઉતાર્યા છે.
પૂર્ણવિરામ માટે પણ થોડી જગ્યા મુકી દીધી છે. એ સંકેત અહીં [।]
એ રીતે બતાવ્યો છે.

ધસાઈ મએલા અક્ષરોને ચોકઠામાં મુક્યા છે. અને બીડી
મએલા અક્ષરો.....એ રીતે મુક્યા છે.]

प्राकृत मूळपाठ

पंक्ति १ टी:

नमो अराहंतानं [।] नमो सवसिधानं [।] ऐरेन
महाराजेन माहामेघवाहनेन चेतिराजवसवधनेन पसथ-
सुभलखनेन चतुरंतलुठितगुनोपहितेन कर्लिगाधिपतिना सिरि
खारवेलेन

पंक्ति २ ७ :

पंदरसवसानि सिरि-कडार सरीखता कीडिता कुमार-
कीडिका [।] ततो लेखरुपगणना-ववहार विधिविसारदेन
सवविजावदातेन नववसानि योवरजं पमासितं [।] संपुण-
चतु-वीसति-वसो तदानि वधमान-सेसयो वेनाभिविजयो ततिये

पंक्ति ३ ७ :

कर्लिगराजवंस-पुरिसयुगे माहारजाभिसेचनं पापुनाद्धि
[।] अभिसितमतो च पधमे वसे वात विहत-गोपुर-पाकार-
निवेसनं पटिसंरवारयति [।] कर्लिगनगरि-[ि] खबीर-
इसि-ताल-तडाग-पाडियो च बंधापयति [।] सवुयान-
पटिसंठपनं च

संस्कृत छाया

नमोऽर्हद्भ्यः [१] नमः सर्वसिद्धेभ्यः [१] ऐलेन महाराजेन
महामेघवाहनेन चेदिराजवंशवर्धनेन प्रशस्तशुभलक्षणेन चतुरन्त-
स्तुतिगुणोपहितेन कलिङ्गाधिपतिना श्रीक्षारवेलेन

पञ्चदशवर्षाणि श्रीकडारशरीरवता क्रीडिताः कुमारक्रीडाः
[१] ततो लेख्यरूपगणनाव्यवहारविधिविशारदेन सर्वविद्यावदातेन
नववर्षाणि यौवराज्यं प्रशासितम् [१] सम्पूर्णं चतुर्विंशतिवर्षस्तदानीं
वर्धमानशैशवो वेनाभिविजयस्तृतीये

कलिंगराजवंश-पुरुष-युगे महाराज्याभिषेचनं प्राप्नोति
[१] अभिषिक्तमात्रश्च प्रथमे वर्षे वातविहतं गोपुरप्राकार-निवेशनं
प्रतिसंस्कारयति [१] कलिङ्गनगर्याम् 'खिबीरर्षि' तल्ल तडाग
पालीश्च बन्धयति [१] सर्वोद्यान प्रतिसंस्थापनञ्च

१. ऋषि-क्षिबीरस्य तल्ल-तडागस्य

पंक्ति ४ थी

कारयति [॥] पनतीसाहि सतसहसेहि पकतियो
च रंजयति [।] दुतिये च वसे अचितयिता सातकंणि पछिम-
दिसं हय गज नर रध बहुलं दंडं पठापयति [।] कज्जवेनां
गताय च सेनाय वितासितं मुसिकनगरं [।] ततिये पुन वसे

पंक्ति ५ थी :

गंधव वेदबुधो दंप नत गीत वादित संदसनाहि उसव-
समाज--कारापनाहि च कीडापयति नगरिं [।] तथा चबुथे
वसे विजाधराधिवासं अहतपुवं कार्लिंगपुवराजनिवेसितं.....
वितध मकुटसबिलमढिते च निखित छव—

पंक्ति ७ थी :

—भिगारे हित—रतन—सापतेथे सवरठिक भोजके पादे
वंदापयति [।] पंचमे च दानी वसे नंदराज—ति—वस—सत
ओघाटितं तनमुलिय—वाटा पनाडि नगरं पवेस [य] ति [।]
सो.....भिसितो च राजसुय['] संदस—यंतो सव—कर—वर्ण

कारयति [॥] पञ्चत्रिंशद्भिः शतसहस्रैः प्रकृतीश्च^१ रञ्चयति [॥]
द्वितीये च वर्षे अचिन्तयित्वा सातकर्णि पश्चिमदेशं^२ हय गज नर
रथ बहुलं दण्डं प्रस्थापयति [॥] कृष्णवेणां गतया च सेनया
वित्रासितं मूषिकनगरम् [॥] तृतीये पुनर्वर्षे

१. पञ्चत्रिंशच्छतसहस्रैः प्रकृतीः परिच्छिद्य परिगणय्य इत्येतदर्थे
तृतीया.
२. दिक् शब्दः पालीप्राकृते विदेशार्थोऽपि

गान्धर्ववेदबुधो^१ दम्प-नृत्त-गीतवादित्र-सन्दर्शनैरुत्सवसमाज-
कारणैश्च क्रीडयति नगरीम् [॥] तथा चतुर्थे वर्षे विद्याधराधिवासम्
अहतपूर्वं कलिङ्ग-पूर्वराजनिवेशितं.....वितथ-मकुटान् सार्धित-
बिल्मांश्च निक्षिप्त-छत्र

१. डफ इति भाषायां ?

भृङ्गारान् हत-रत्न-स्वापतेयान् सर्वराष्ट्रिक भोजकान् पादाव-
भिवादयते [॥] पञ्चमे चेदानीं वर्षे नन्दराजस्य त्रिशत वर्षे अव-
घटितां तनसुलियवाटां प्रणालीं नगरं प्रवेशयति [॥] सो (ऽपि
च वर्षे षष्ठे) ऽभिषिक्तश्च राजसूयं सन्दर्शयन् सर्व-कर-पणम्

पंक्ति ७ भी :

अनुगह अनेकानि सतसहस्रानि विसजति पोरं जानपदं
[१] सतमं च वसं पसासतो विजिरघरव [२] ति-घुसित-घरि-
नीस [-मतुकपद] पुंना (ति ? कुमार).....[१] अठमे च वसे
महता सेना.....गोरधगिरि

पंक्ति ८ भी:

घातापयिता राजगहं उपपीडापयति [१] एतिनं च
कंमापदान-संनादेन संवित-सेन-वाहनोविपमुंचितु मधुरं
अपयातो यवनराज डिमित.....[मो] ? यछति [वि]...
...पलव..

पंक्ति ९ भी:

कपरुखे हय-गज-रध-सह-यंते सवधरावास-परिवसने
स-अणिण ठिया [१] सव-गहनं च कारयितुं बम्हणानं जातिं
परिहारं ददाति [१] अरहतो.....व....न....गिय

अनुग्रहाननेकान् शतसहस्रं विसृजति पौराय जानपदाय [।]
सप्तमं च वर्षं प्रशासतो वज्रगृहवती धुषिता गृहिणी (सन् मातृक
पदं प्राप्नोति ?) [कुमारं].....[।]
अष्टमे च वर्षे महता सेना.....गोरथ गिरिं

१. महता=महात्मा ? सेनाप्रसमः न्तपदस्य विशषणं वा.

घातयित्वा राजगृहमुपपीडयति [।] एतेषां च कर्मावदान-
संनादेन संवीतसैन्य-बाहनो विप्रमोक्तं मथुरामप्यातो यवनराजः
डिमित.....[मो ?]^२ यच्छति (वि).....
.....पल्लव.....

२. नवमे वर्षे इत्येतस्य मूलपाठो नष्टोन्तार्हताक्षरेषु.

कल्पवृक्षान् हयगजरथान् सयन्तृन् सर्वगृहावास-परिवसनानि
साग्निष्टिकानि [।] सर्वग्रहणं च कारयितुं ब्राह्मणानां जातिं परि-
हारं ददाति (।) अर्हतःव.....न.....गिया (?)

पंक्ति १० भी:

....[क]. ि. मान [ति]१ रा[ज]—संनिवासं महावि-
जयं पासादं कारयति अठतिसाय सतसहसेहि [।] दसमे च वसे
दंड संधी—साम—मयो भरध—वस—पठानं महि—जयनं.....ति
कारापयति.....[निरितय] उयातानं च मनि—रतना [नि]
उपलभते [।]

१. ' मानवि ' पण्य वंथाय.

पंक्ति ११ भी:

.....मंडं च अवराजनिवेसितं पीथुड गदभ—नंगलेन
कासयति [ि] जनस दंभावनं च तेरसवस—सतिक ['] तु
भिदति तमरदेहसंघातं [।] बारसमे च वसे...हस...के. ज.
सवसेहि वितासयति उतरापथ—राजानो.....

पंक्ति १२ भी:

.....मगधानं च विपुलं भयं जनेतो हथी सुगंगीय
['] पाययति [।] मागधं च राजानं वहसतिमितं पादे
वंदापयति [।] नंदराज—नीतं च कार्लिंग—जिनं संनिवेसं....
...गह—रतनान पडिहारे हि अंगमागध—वसुं च नेयाति [।]

....[क] ि...मानति (?) राजसन्निवासं महाविजयं प्रासादं
कारयति अष्टात्रिंशता शतसहस्रैः [।] दशमे च वर्षे दण्ड-
सन्धि--साममयो भारतवर्षप्रस्थानं मही-जयनं....ति कारयति...
.....(निरित्या ?) उद्यातानां च मणिरत्नानि उपलभते [।]

..... 'मण्डं--च अपराजनिवेशितं पृथुल--गर्दभ--लाङ्गुलेन कर्ष-
यति जिनस्य दम्भापनं त्रयोदश वर्ष--शतिकं तु भिनत्ति तामर--देह-
संघातम् [।] द्वादशे च वर्षे.....भिः वित्रासयति उत्तरा-
पथराजान्

१. एकादशे वर्षे इत्येतस्य मूलपाठो नष्टो गलितशिलायाम्

.....मगधानाञ्च विपुलम्भयं जनयन् हस्तिनः सुगाङ्गेयं प्राय-
यति [।] मागधञ्च राजानं बृहस्पतिमित्रं पादाबभिवादयते [।]
नन्दराजनीतञ्च कालिङ्गजिनसन्निवेशं.....गृहरत्नानां प्रति-
हारैराङ्ग--मागध--वसूनि च नाययति

પંક્તિ ૧૩ મી :

.....તુ ['] જઠરલિખિલ-બરાનિ સિદ્ધરાનિ નીવે-
સયતિ સતવેસિકનં પરિહારેન [i] અમૃતમલ્લરિયં ચ હથિ-નાવન
પરીપુરં સવ-દેન હય-હથી-રતના-[મા]નિકં પંડરાજા
ચેદાનિ અનેકાનિ મૃતમણિરતનાનિ અહરાપયતિ ઇધ સતો

પંક્તિ ૧૪ મી:

.....સિનો વસીકરોતિ [i] તેરસમે ચ વસે સુપવત-
વિજય-ચક-કુમારી પવતે અરહિતે [ય?'] પ-સ્ત્રીણ-સંસિતેહિ
કાયનિસીદીયાય યાપ-આવકેહિ રાજભિતિનિ ચિનવતાનિ
વસાસિતાનિ [i] પૂજાય રત-ઉવાસ-સ્વારવેલ-સિરિના જીવદેહ
સિરિકા પરિચિતા [i]

૧ પંક્તિની નીચે “ય” જોવે! અક્ષર જણાય છે.

પંક્તિ ૧૫ મી:

..... [સુ]કતિ-સ મણસુવિહિતાનં [નું ?] ચ સત
વિસાનં (નું?) જાનિનં તપસિ-ઇસિનં સંઘિયનં [નું?] [i] અરહત
નિસીદિયા સમીપે પમારે વરાકર-સ મુથપિતાંહિ અનેક-યોજના
હિતાહિ પ. સિ. ઓ...સિલાહિ સિંહપથ-રાનિસિ['] ઘુઢાય
નિસયાનિ

.....तुं जठरोल्लिखितानि वराणि शिखराणि निवेशयति शत-
वैशिकानां परिहारेण [१] अद्भूतमाश्चर्यञ्च हस्तिनावां पारिपूरम्
सर्वदेयं हय-हस्ति-रत्न-माणिक्यं पाण्ड्यराजात् चेदानीमनेकानि
मुक्तामणिरत्नानि आहारयति इह शक्तः [१]

...सिनो वशीकरोति [१] त्रयोदशे च वर्षे सुप्रवृत्त-विजय-
चक्रे कुमारी-पर्वतेऽर्हिते प्रक्षीण-संसृतिभ्यः कायिकनिषीद्यां याप-
ज्ञापकेभ्यः राज-भृतीश्रीर्णव्रताः [एव ?] शासिताः [१] पूजायां
रतोपासेन क्षारवेलेन श्रीमता जीव-देह-श्रीकता परीक्षिता [१]

१ यय-क्षीण इति वा.

....सुकृति-श्रमणानां सुविहितानां शतदिशानां तपस्विऋषीणां
सङ्घिनां [१] अर्हन्निषीद्याः समीपे प्राग्भारे वराकरसमुत्थापिता-
भिरनेकयोजनाहृताभिः.....शिलाभिः सिंहप्रस्थीयायै रात्र्यै
सिन्धुडायै निःश्रयाणि

पंक्ति १६ भी :

... ..घंटालक्तो चतरे च वेङ्गरियगभे थंभे पतिठापयति
[.]पान-तरिया सत-सहसेहि [I] मुरियकाल वोछिनं च चोयठि
अंग-सतिकं तुरियं उपादयति [I] खेमराजा स वढराजा स
मिखुराजा धमराजा पसंतो सुनंतो अनुभवंतो कलाणानि

१ अथवा घंटालीण्ह

पंक्ति १७ भी :

.....गुण-विसेस-कुसलो सव-पासंड-पूजको सव-
देवायतन संकारकारको [अ] पतिहत-चकि वाहिनिबलो चक-
धुरो गुतचको पवत-चको राजसि-वस-कुल विनिश्रितो महा-
विजयो राजा खारवेल सिरि

...घण्टालक्तः [?], चतुरश्र च वैदूर्यगर्भान् स्तम्भान् प्रति-
ष्ठापयति [,] पञ्चसप्तशतसहस्रैः [।] मौर्यकालव्यवच्छिन्नञ्च
चतुःषष्टिकाङ्गसप्तिकं तुरीयमुत्पादयति [।] क्षेमराजः स वर्द्धराजः
पश्यन् श्रृण्वन्ननुभवन् कल्याणानि

...गुण-विशेष-कुशलः सर्वपाषण्डपूजकः सर्व देवायतन
-संस्कारकारकः (अ) प्रतिहतचक्रि-वाहिनी--बलः चक्रधुरोगुप्तचक्रः
प्रवृत्त-चक्रो राजर्षिवंशकुलविनिःसृतो महाविजयो राजा क्षारवेलश्रीः

ગુજરાતી અનુવાદ

(૧) અરિહંતોને નમસ્કાર, સિદ્ધોને નમસ્કાર, ઐર (ઐસ) મહારાજ, મહામેધવાહન (મહેંદ્ર) ચેદિરાજ-વંશવર્ધન, પ્રશસ્ત લક્ષણવાળા, ચારે દિશાઓમાં ફેલાયેલા ગુણવાળા, કલિંગાધિપતિ શ્રી ખારવેલે

(૨) પંદર વર્ષ, ગૌરવર્ણવાળા શરીરથી બાળક્રિડામાં વીતાવ્યાં. તે પછી લેખ્ય (સરકારી આજ્ઞાપત્રિકા) રૂપ (ટંકશાળ) ગણના (સરકારી મહેસુલની આવક તથા ખર્ચ) કાયદાકાનૂન (વહેવાર) અને ધર્મ (વિધિ, શાસ્ત્રો)માં વિશારદ બની, સર્વ વિદ્યાવદાત (સર્વ વિદ્યાઓમાં પારંગતતા પ્રાપ્ત કરી) યુવરાજ-પદને વિષે નવ વર્ષ લગી શાસન કયું. પછી જ્યારે ચોવીસ વર્ષ પૂરાં થયાં ત્યારે, નાનપણથી જ જે વર્ધમાન છે, અભિવિજ્યમાં વેનરાજ સમાન છે તેમનો ત્રીજા

(૩) પુરુષયુગમાં (ત્રીજી પેઢીએ) કલિંગના રાજવંશમાં મહારાજ્યાભિષેક થયો. અભિષેક પછી પ્રથમ (રાજ્ય) વર્ષમાં, ઝંઝાવાતથી પડી ગયેલા (રાજધાનીના) કીલ્સા, દરવાજા વિગેરે સમરાવ્યા. કલિંગનગરી (રાજધાની)માં ઋષિ ખિવીરના તળાવ-નવાણુના પાળા બંધાવ્યા. બધા બગીચાના પુનરુદ્ધાર કર્યા.

(૪) ૪૫ લાખ જેટલી રૈયતને રાજી કરી. બીજા વર્ષમાં સાતકર્ણિ (રાજ) ની લેશમાત્ર પરવા કર્યા વિના પશ્ચિમ દિશામાં, ઘોડા, હાથી, પાયદલ તથા રથવાળી એક મોટી સેના ચઢાઈ કરવા સારૂ રવાના કરી. કન્હભેના (કૃષ્ણવેણુ) નદીને આરે આવેલી આ સેનાએ મૂષિક-નગરને થથરાવી દીધું. પછી ત્રીજા વર્ષમાં

(૫) એમણે, ગંધર્વવેદના પંડિતો પાસે ડક, નૃત્ય, ગીત, વાજાંત્રના સંદર્શનો (જલસાઓ) કરાવ્યા અને ઉત્સવ, નાટક, મદલકુસ્તીના ખેલો ખેલાવી નગરીને હુલાવી-બહલાવી. ચોથા વર્ષમાં, વિદ્યાધરાવાસ કે જે કલિંગના પ્રથમના રાજાઓએ બંધાવ્યું હતું- જે પહેલાં કોઈ દિવસ નહોતું પડ્યું (અહીં અક્ષરો ઊડી ગયા છે) જેના મુકુટ નકામા બની ગયા છે, જેના બખતરના બન્ને છેડા તૂટી પડ્યા છે, જેના છત્ર વીંધાઈને ભાંગી પડ્યા છે,

(૬) અને જેના ભૂંગાર એટલે કે સોના-રૂપાનાં રાજચિહ્નો ઝુંટવી લેવાયાં છે, જેનાં રત્ન તથા ધન પડાવી લીધાં છે એવા બધા રાષ્ટ્રિક ભોજકો પાસે ચરણવંદના કરાવી. હવે પાંચમા વર્ષે, નંદ-રાજના ૧૦૩ વર્ષે (સંવત્માં) નહેર ખોદાવી, તનસુલીય સડકને માર્ગે થઈને રાજધાનીની અંદર લઈ આવ્યા. (છઠ્ઠા વર્ષમાં) અભિ-ષેક પછી, રાજસૂય જાહેર કરીને કરના બધાં નાણાં

(૭) માફ કર્યાં. ઘણા નવા હઠ્ઠ (અનુગ્રહ) લાખો શહેરી-ઓને બક્ષ્યા. સાતમા વર્ષમાં રાજશાસન કરતા (ખારવેલે) પોતાની ગૃહિણી વજ્રધરવાળી કુળવાળી) ધુષિતા (એ નામવાળી યા તો- “ પ્રસિદ્ધ ”) માતૃત્વની પદવીને પામી (?) [આ પાઠ અને એનો અર્થ પણ સંદિગ્ધ છે.] આઠમા વર્ષમાં મહા...સેના...ગોરથગિરિ [એ આજે અરાયર પહાડના નામથી ઓળખાય છે-જૂના વખતના એ પહાડી કીલ્લાની કીલ્લેબંધી આજે પણ મૌજુદ છે.]

(૮) (ગોરખજિરિ) ને ભેદી, રાજગૃહ ઉપર થાપો માર્યો. એની આ શૌર્ય-કહાણી સાંભળી યુનાની રાજા ડિમિત, સેના અને ખાધાખોરાકી માંડમાંડ ભેગી કરીને, મથુરા છોડીને પાછે પગલે નાસી ગયો. નવમા વર્ષે એણે (ખારવેલે) દાન ક્યું પત્રો [પાનવાળા]

(૯) કલ્પવૃક્ષનું [સોનાનું] કલ્પવૃક્ષ બનાવવામાં આવે છે. એને મહાદાનની કોટીમાં ગણવામાં આવ્યું છે.] અને તે સાથે ઘોડા, હાથી, સારથીઓ સાથે રથ અને અગ્નિકુંડવાળી શાળાઓ તથા મકાનોનાં પણ દાન દીધાં. એ દાન જેમણે સ્વીકાર્યાં તેમને-બ્રાહ્મણોને જગીરો પણ આપી. અહતની

(૧૦) ભવ્ય ધ્રુવરત્ન (રાજસંનિવાસ)—મહાવિજય (નામનો) પ્રાસાદ એમણે અડતાલીસ લાખ (પણ રૂપિયા) ખર્ચાને બંધાવ્યો. દસમે વર્ષે દંડ-સંધિ-સામ (નીતિ) ના જાણકાર [એવા ખારવેલે] પૃથ્વીતળ ઉપર વિજય વર્તાવવા ભારતવર્ષમાં પ્રસ્થાન ક્યું.....જેના ઉપર આક્રમણ કરી, એનાં મણિ-રત્ન લઇ લીધાં.

(૧૧) [અહીંથી લઇને બાકીની બધી પંક્તિઓના, બાર જેટલા આદિ અક્ષર, પત્થરના પોપડા સાથે ઉખડી ગયા છે.] (અગીયારમા વર્ષે) દુષ્ટ રાજાઓએ બંધાવેલા મંડપ તથા બજાર, મોટા ગધેડાઓને હજારોમાં જોડી, ખેડાવી નાખ્યાં. જિન (ભગવાન) નો ખોટો ડોળ દાખવતી, એકસોતેર વર્ષજૂની સીસાની મૂર્તિઓ તોડી નાખી. બારમા વર્ષમાં ઉત્તરાપથના રાજાઓ પાસે તોબાહ પોકરાવી.

(૧૨) મગધવાળાઓને ગભરાવી દેતા તેણે પોતાના હાથીઓ સુગાંધે મહેલ (મૂળ ચંદ્રગુપ્તનો મહેલ) પાસે ખડા કરી દીધા. અમગધના રાજા બૃહસ્પતિમિત્રને પોતાના પગમાં નમાવ્યો. તથા નંદ-

રાજા, જે કલિંગની જિનમૂર્તિ લઈ ગયો હતો તે તેમજ ગૃહ-
રત્નો વગેરે પ્રતિહારો પાસેથી પડાવી, અંગ, મગધનું ધનહરી લીધું.

(૧૩) અંદરથી ઉપસાવેલા (અથવા ખંધાવેલા) મોટા,
સુંદર શિખર નિર્માવ્યાં: તે સાથે સો કારીગરોને જાગીરો આપી.
અદ્ભૂત-આશ્ચર્યકારક, હાથીઓ લાવવા-લઈ જવાના જહાજોમાં
ધણા હાથી-ઘોડા, રત્ન, માણિક્ય જેવાં નજરાણાં પાંચ રાજા તર-
ફથી આવ્યાં (પછીનો ભાગ બરાબર સમજાતો નથી.)

(૧૪).....સીઓને વશ કર્યાં. તેરમા વર્ષમાં, પૂજ્ય કુમારિ-
પર્વત ઉપર [જ્યાં આ લેખ છે તે ખંડગિરિ-ઉદયગિરિ] જ્યાં
[જૈન ધર્મનું] વિજયચક્ર સુપ્રવૃત્ત છે, પ્રક્ષીણ સંસ્કૃતિ-જેના
જન્મ-મૃત્યુની ઘટમાળ નાશ પામી છે, કાયનિષીદી [સ્તૂપ] ઉપર
રહેનારાઓ, પાપ-જાપકો-(પાપ બતાવનારાઓ ને માટે વ્રત પૂરા
થયા પછી રાજભૂતિ કાયમ કરવામાં આવી-અર્થાત્ આજ્ઞા અપાઈ.
પૂજામાં ઉપવાસ કરીને ખારવેલશ્રીએ જીવ અને દેહની પરીક્ષા
કરી. [જીવ-અજીવનો બોધ પ્રાપ્ત કર્યો.]

(૧૫) સુકૃતિ શ્રમણ સુવિહિત, સેંકડો દિશાઓના જ્ઞાની,
તપસ્વી, ઋષી, સંઘી લોકોના.....અહર્તની નિષીદી પાસે પહોંચ
ઉપર, સરસ ખાણોમાંથી કાઢેલા, અનેક ચોજનો ઉપરથી મંગાવેલા
...પત્થરોથી સિંહપ્રસ્થવાળી રાણી સિંધુલાને સાર નિઃશ્રય.....

(૧૬).....ધંટયુક્ત [૦] અને વૈદુર્યથી શણગારેલા ચાર
સ્તંભવાળું સ્થાપન કર્યું, ૭૫ લાખના ખર્ચે. મૌર્યયુગમાં વિહિત
ચોસઠ અધ્યાયવાળા અંગ સપ્તિકના ચોથા ભાગનો ઉદ્ધાર કર્યો,

: ૩૬ :

આ ક્ષેત્રરાજના, વૃદ્ધિરાજના ભિક્ષુરાજ-ધર્મરાજે: કહ્યાણેને જોતા,
સાંભળતા અને અનુભવ કરતા ધર્મરાજે.

(૧૭).....છે. ગુણવિશેષ કુશળ, સર્વ સંપ્રદાય વિષે
સહુભાવ ધરાવનાર, સર્વ દેવમંદિરોને સમરાવનાર, ક્રોધથી જોના રથ
તથા સૈન્યનો રોધ કરી શકાયો નથી, ચક્રના ધુરંધર, (રાજ્યના નેતા)
ગુપ્ત (રક્ષિત) ચક્રવાળા, પ્રવૃત્ત ચક્રવાળા, રાજર્ષિ વંશ-કુલવિનિ-
સૃત, મહાવિજય, રાજ્ય ખારવેલશ્રી.

આમુખ

ભારતીય સાહિત્યનાં વિધવિધ સ્વરૂપોનું યથાર્થ દર્શન કરતાં જાણી શકે છે ઇતિહાસ અને પુરાતત્ત્વ એ અલ્પક્ષુણ્ણ ક્ષેત્ર ભારતવર્ષની અન્ય કલંકકથાઓમાં વિશેષ સ્વરૂપે ઉમેરો કરે છે. આર્યાવર્તની સંસ્કૃતિનો કડીબંધ ઇતિહાસ તપાસવામાં આવે તો લાગશે કે હિંદમાં પ્રાચીન સમયમાં ઐતિહાસિક દૃષ્ટિનાં દર્શન જ થતાં નથી. અન્ય યુરોપીય દેશોમાં એ દૃષ્ટિનો ઉદય બહુ વહેંચો થયો હતો જ્યારે આપણે ત્યાં તો ઐતિહાસિક દૃષ્ટિની આછી રેખાઓ બ્રિટિશ યુગની શરૂઆત પછીજ દૃષ્ટિગોચર થાય છે. આપણાં પૌરાણિક સાહિત્ય, ભૌર્યયુગથી શરૂ થએલી વંશાવળીની પ્રથા, પ્રબંધાત્મક કથાઓ વગેરેમાં ઐતિહાસિક સામગ્રીનો સંભાર મળી આવે છે, પરંતુ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિને બદલે કીર્તિની લાલસા અને જનરંજન એ પ્રધાન હેતુ એવી સામગ્રીમાં રાખવામાં આવ્યો હોય એમ લાગે છે. ઇતિહાસનું શાસ્ત્રીય સ્વરૂપ તો બ્રિટીશના સંપર્કથી જ આપણને મળ્યું એમ સ્વીકારવામાં નાનપ નથી.

પંડિત ભગવાનલાલ ઇંદ્રજી આપણા પુરાવિદોમાં સૌથી મોખરે આવે છે. ગુજરાતી સાહિત્યમાં માનવંતુ સ્થાન ધરાવનાર શ્રી બી. ક. ઠાકોર ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદની ૧૯૨૦ માં મળેલી બેઠકમાં ઇતિહાસ વિભાગના અધ્યક્ષસ્થાનેથી સાચુંજ કહે છે કે—

“ઇતિહાસની ઇમારત ચણી શકાય તે માટે જમીન સાફ કરવાની, પાયો પૂરવાની, ઇંટો પાડવાની અને બીજાં સાહિત્ય ખપમાં લઈ શકાય એવા રૂપમાં તૈયાર કરવાની આવી અને આને મળતી સિક્કાશાસ્ત્ર, મૂર્તિશાસ્ત્ર, ઇમારતશાસ્ત્ર, ઉપરકરશાસ્ત્ર આદિ અનેક વિદ્યાઓ છે. તેમાંની ઘણીખરી, હિંદના પ્રાચીનકાળને લગતું નેટલું કાર્ય, નેટલી શાસ્ત્રીયતા અને સર્ગશક્તિથી ભગવાનલાલે કરી આપ્યું છે અને નેટલા મહારના

નિર્ણયો એમણે સ્થાપી આપીને સર્વમાન્ય બનાવ્યા છે, તેટલા એમના સમયના કે એમના પછીના આ વિદ્યાઓને લગતા કોઇપણ વિદ્વાને કરેલા નથી.”

પંડિત ભગવાનલાલ ઇંદ્રજીએ પોતાના જીવનનો અમૂલ્ય ભાગ ઐતિહાસિક સંશોધન પાછળજ ગાળ્યો અને સાથે સાથે એ દિશામાં પ્રગતિ ચાલુ રહે એવો વારસો મૂકી ગયા; જેને પરિણામે ડૉ. જીલ્હર, અને જેમ્સ કેમ્પબેલ, પ્રો. કર્ન અને ડૉ. રામકૃષ્ણ ગોપાલ ભાણુડારકર, ડૉ. બર્નેસ અને ડૉ. કાર્ડિન અને એમના શિષ્યોએ એ પ્રવૃત્તિ ચાલુ રાખી.

ભારતવર્ષનું સૌભાગ્ય છે કે પં. જયચંદ્ર વિદ્યાલંકાર, પ્રો. સત્યકેતુ વેદાલંકાર, સ્વ. કાશીપ્રસાદ જયસ્વાલ, સુનીતિકુમાર ચેટર્જી, કાશીનાથ પાઠક, રાજેન્દ્રલાલ મિત્ર, જદુનાથ સરકાર, એસ. કૃષ્ણસ્વામી આયંગર વગેરે ગહન અભ્યાસીઓ હિંદના શાસ્ત્રીય ઇતિહાસ પાછળ ઝહેમત ઉઠાવી રહ્યા છે.

પરંતુ ઇતિહાસ એટલે જૂતકાળમાં બનેલા બનાવોની ક્રમબદ્ધ સાલ-વાર નોંધ અને પ્રસંગોનું શ્લેષક વર્ણન માત્ર નથી. પ્રસંગો અને બનાવો તો ઇતિહાસનું હાડપિંજર છે. ઇતિહાસના એ બાજુ દેહમાં જીવન અર્પણું પ્રાણ તત્ત્વ તે ઇતિહાસકારની વિશાળ કલાભાવના અને સૌંદર્યદ્રષ્ટિ છે. ઇતિહાસમાં અનર્ગળ, નર્યું સત્યજ હોય, બીજું કંઈ નહિ, એ વિચાર-સરણી સામે તો કોઇથી વિરોધ કરી શકાય નહિ. પરંતુ ઐતિહાસિક સત્યને જરાપણ આંચ આવવા દીધા વિના કાવ્યત્વ નીંંગળતી રસપ્રચુર શૈલી જો ઇતિહાસકારને સુસાધ્ય ન હોય તો સાક્ષાત ઇશ્વરના રચેલા એવા શુષ્ક ઇતિહાસની સામે કોઇ દ્રષ્ટિ પણ ફેંકે નહિ. ઐતિહાસિક સાહિત્ય અન્ય સાહિત્યસ્વરૂપો કરતાં ઓછું સર્જન્ય છે તેનું કારણ પણ તેના આલેખકોમાં રહેલી આ મર્યાદામાંજ મુખ્યત્વે રહ્યું છે.

ઐતિહાસિક સર્જનનાં આવશ્યક તત્ત્વો વિશે વિચાર કરતાં ફ્રેન્ક-રીક હૅરીસને ચાર લક્ષણો પર ભાર મૂકેલ છે. પ્રથમ તો પ્રાપ્ત થએલ

સામગ્રીમાં અવિશ્રાંત સંશોધન આવશ્યક છે. બીજું માનવજાતિની ઉત્ક્રાન્તિ અને વિકાસનું યથાતથ જ્ઞાન જોઈએ. ત્રીજું પ્રત્યેક કાળની વિભૂતિ અને પ્રધાન પ્રસંગો તથા એ યુગનાં વિવિધ બજો જાણી લેવા જોઈએ. ચોથું વિચક્ષણ બુદ્ધિ જોઈએ. અને અંતમાં આ સર્વ સામગ્રી એકત્ર કર્યા પછી બાહોશ ચિત્રકારની પેઠે તેનું વ્યવસ્થિત આલેખન જોઈએ.

હિંદુનું ઐતિહાસિક ભંડોળ આ ઉંચા આદર્શને દૃષ્ટિ સમક્ષ રાખીને તપાસીએ તો બહુ નિરાશ થાય છે. મૌર્ય સમયના ભારતવર્ષની જાહો-જલાલીનાં અદ્ભુત ચિત્રો ઇતિહાસમાં રજુ કરનાર વ્યક્તિઓ આપણે ત્યાં ગણીગાંડી છે. એ યુગ વિશે જે અજ્ઞાન પ્રવર્તે છે એ ખરેખર શોકજનક પરિસ્થિતિ છે. “રોમન સામ્રાજ્યના પતન” નો આલેખક ગિયન જેવો ઇતિહાસકાર ભારતમાતાને મળ્યો હોત, તો લગભગ એક હજાર વર્ષ દરમિયાન સ્પેનથી તુર્કસ્તાન અને સ્કોટલેન્ડથી સહરા સુધીના ઐતિહાસિક પ્રસંગો પોતાના વિશાળ માનસપટ પર કેન્દ્રિત કરીને, સાથે સાથે રોમના સામ્રાજ્યની અધોગતિ અને વિનાશનું આબેહુબ દર્શન કરાવનાર એ પ્રતિભાશીલ ઇતિહાસનવેશ મગધ સામ્રાજ્યનાં બીજ રોપનાર ખિંબિસારથી શરૂઆત કરીને તે સામ્રાજ્યને સર્વાંગ સંપૂર્ણ બનાવનાર અશોક સુધી અને તે પછી પણ એ સામ્રાજ્યના અંતકાળ સુધીમાં ભારતવર્ષનાં રાજકિય, ધાર્મિક અને સામાજિક જીવનમાં જે ભરતીઓટ આવેલ, તેની નોંધ લેતાં, એ સમભાવી ઇતિહાસકાર અદ્ભુત રોમાંચ અનુભવત.

સામ્રાજ્યવાદની જે લિપ્ત આગે હિટલર કે મુસોલીની અથવા જાપાનના રાજ્યધૂરંધરોની માનવતા ખૂંચવી રહી છે તેનું સંસ્કારી, સંયમી અને સુધડ સ્વરૂપ પ્રાચીન હિંદના રાજવીઓની ચક્રવર્તી થવાની ભાવનામાં દૃષ્ટિગોચર થાય છે. આપણા પૌરાણિક સાહિત્યમાંજ માત્ર ચક્રવર્તી રાજાઓનો ઉલ્લેખ નથી. મૌર્ય સામ્રાજ્યની પહેલાં અને પછી પણ

એ ભાવનાને મૂર્તિમંત કરવાના કોડ સેવનારાઓની લાંબી હારમાળા છે. પરંતુ આર્ય પૃથ્વીપતિની ચક્રવર્તી થવાની ભાવના સંયમશીલ હતી. એરિયનના કથન મુજબ ભારતવર્ષના ચક્રવર્તીઓ સિન્ધુનદીને પેઢે પાર સામ્રાજ્યવિસ્તારની લાલચ ન રાખતા.

“ A sense of justice, they say, prevented any Indian king from attempting conquest beyond the limits of India. ”

Arrian, in “ Cambridge History of India ”

ભારતવર્ષની કીર્તિકથા વિશ્વમાં ફેલાવનારાં આવાં સામ્રાજ્યોમાંથી મૌર્ય સામ્રાજ્યના સુવર્ણયુગના સૃષ્ટા સમ્રાટ અશોકનું સ્થાન વિશ્વના ઇતિહાસવિદોની દષ્ટિએ અનોખું છે ‘ The Outline of History ’ નામક શક્રવર્તી ગ્રંથના સર્જક એચ. જી. વેલ્સે વિશ્વના છ મહાન પુરુષોમાં અશોકની ગણના કરી છે. સૃષ્ટિના વિશાળ પટ પર પોતાની આણુ વર્તાવનાર મહાન વિજેતાઓ સીઝર, સિકન્દર, નેપોલિયન-ને બદલે ઇશુ, બુદ્ધ, એરિસ્ટોટલ, બેકન, લિંકન એ પાંચ મહાપુરુષોની સાથે વેલ્સે અશોકને સ્થાન આપ્યું તે પુર્ણ વિચાર પૂર્વક આપ્યું છે. ‘ The Outline of History ’ નાં ઉબવળ પૃષ્ઠોમાં અશોકની અમરગાથા વર્ણવતી પંક્તિઓ નીચે મુજબ છે:-

“ અઢાવીસ અઢાવીસ વર્ષસુધી માનવ જાતની મૂળભૂત જરૂરીઆત પુરી પાડવા અશોકે મંથન કર્યું. ઇતિહાસનાં પૃષ્ઠો પર તરવરતા લાખો રાજવીઓ નામદાર, ખુદાવિંદ, સરકાર, સમ્રાટ, શહેનશાહ વગેરે પદવી-ધારી છે પરંતુ અશોક એ સર્વથી જુદો પડી આવતો ઝળહળતો તારલો છે. વોલ્ગાના વિશાળ પટથી જાપાનની સીમા પર્યંત હજુ પણ અશોક માનનીય ગણાય છે. ચીન, ટીબેટ અને તેના સિદ્ધાંતો જોણે લગભગ

તજ દીધા છે એવા ભારતવર્ષમાં પણ અશોકની મહત્તા સચવાઈ રહી છે. વળી કોન્સ્ટેન્ટાઇન અથવા શાર્લમેનનું નામ પણ જેમણે નહિ સાંભળ્યું હોય તે આજે પણ અશોકની સ્મૃતિ ટકાવવામાં ગૌરવ લે છે.”

મૌર્ય સામ્રાજ્યની અંતિમ રેખાનું ચિત્રણ કરનાર અશોકના જીવનમાં અજબ પલટો કરનારો મહાન પ્રસંગ તે કલિંગનું યુદ્ધ. એખિસિનીયાના નિર્દોષ, સાધનહીન હબ્સીઓ પર પડેલો મુસોલિનીનો લોખંડી પંજો અસંખ્ય માનવીઓની જીવનલીલાને સંકેલી ગયો તેમ શ્રમણો, બ્રાહ્મણો અને સાદું જીવન ગાળતા અન્ય માનવીઓના દેશમાંથી કલિંગના યુદ્ધમાં એક લાખ નવલોહીઆ યુવાનોએ ધરતીમાતાને ખોળે પોતાનાં શીશ ધરી અશોકની સામ્રાજ્ય પિપાસાને શાંત કરી.

પરંતુ કલિંગની સાધના, કલિંગનું તપ અને કલિંગમાં થયેલ ખૂનામરડી પર ખૂબ મંથન અનુભવ્યા પછી અશોકની જીવન દૃષ્ટિ બદલાઈ ગઈ અને તેણે ઔદ્ધ ધર્મનો સ્વીકાર કરી, તેનો દેશ વિદેશ પ્રચાર કરવામાં પોતાનું બાકીનું જીવન પૂર્ણ કર્યું એવી ઇતિહાસકારો નોંધ લે છે. કલિંગના એ ભિષણ સંહાર પછી હિંસાથી ત્રાસેલો અશોકનો આત્મા પ્રાયશ્ચિતની પુનિત સરણીથી અહિંસા તરફ વળ્યો એમ ઘણાખરા તવારીખનવેશો માને છે.

શ્રી સુશીલ આ ગ્રંથમાં અશોકના જીવન પલટાનું જૂઠું જ રહસ્ય આપે છે. મગધના પાયતપ્ત પર અશોકના મોટા ભાઈ સુસીમનો હક્ક હતો. પરંતુ તેનું લોહી રેડી રેડીને ચાર ચાર વર્ષ સુધી અનેક અથડામણમાં સમય પસાર કરીને મગધનું સિંહાસન અશોકે વિધિપૂર્વક પ્રાપ્ત કર્યું.—અશોકની રાજ્યપિપાસાનું એ પ્રથમ પગરણ હતું. પ્રસિદ્ધ ચિની મુસાફર હ્યુએનસંગે વર્ણવેલા અશોકસ્થાપિત નરકાગારમાં અશોક પોતે અનેક જીવંત વ્યક્તિના દેહની સાથે ફૂર રમત કરતો—એ અશોકના ઘાતકી સ્વભાવનું યોગ્ય પ્રથક્કરણ આપે છે. તેના ભોજનાલયમાં અસંખ્ય

પશુ પક્ષીઓનો વિના સંકોચે સંહાર કરવામાં આવતો. આમ અશોકના પૂર્વ જીવનની આવી અંધકારમય રેખાઓ આપીને શ્રી સુશીલ એમ સ્થાપિત કરે છે કે કલિંગના યુદ્ધ પછી અશોકનો જીવન પલટો તે માત્ર પશ્ચાત્તાપથી નહિ પરંતુ કલિંગવિજય પછી અશોકની છત્ર-છાયા નીચે દક્ષિણના થોડા પ્રદેશ સિવાય સારોયે ભારતવર્ષ હોવાથી, એ વિશાળ સામ્રાજ્યને ટકાવી રાખવા ધર્મવિજય અનિવાર્ય (Inevitable) હતો. સમાન કાનુન, સમાન રાજવહીવટ અને એક રાષ્ટ્રીયતા જમાવવા માટે સમ્રાટ અશોક પાસે ધર્મ સિવાય બીજો કોઈ ઇલાજ ન હતો. શ્રી સુશીલે પોતાની આ નૂતન દષ્ટિ રજુ કરતાં કહ્યું છે કે:-

“ ખરેખર તો આ હૃદયપલટો જ નહોતો. કલિંગનું યુદ્ધ સામ્રાજ્ય લિપ્સાનું એક સ્મારક છે અને કલિંગના સંહાર માટેનો સમ્રાટનો પશ્ચાત્તાપ સંજ્ઞાપરથી મુસદ્દીગીરી છે. ધર્મવિજયની લોભાવનારી, ધર્મી જનોને મૂર્ચ્છિત બનાવનારી વાતો જ એ વખતે સામ્રાજ્યને ટકાવી રાખનારી મુખ્ય તાકાત હતી. તેથી જ તો સમ્રાટ અશોકે કલિંગવિજય પછી ધર્મવિજય સિવાય બીજો કોઈ મંત્ર નથી ઉચ્ચાર્યો. ”

ઇતિહાસના અભ્યાસીઓ સમક્ષ રજુ થતી શ્રી સુશીલની આ નવી દષ્ટિ માત્ર તેની નવીનતાને અંગે જ મહત્ત્વનું સ્થાન ધરાવતી નથી. પરંતુ અશોકકાલીન સામ્રાજ્યસ્થિતિ માટે, રાજનીતિનું ઉત્કૃષ્ટ સ્વરૂપ, સામ્રાજ્યને દીર્ઘાયુઃ અર્પવામાં કેટલે અંશે સફળ થાય છે તેનું પ્રથમ વખત જ અહીં દર્શન કરાવવામાં આવે છે. જુદા જુદા ઇતિહાસકારોએ અશોકના ધર્મવિજયનું રહસ્ય માત્ર એ આકસ્મિક પ્રસંગોનાં સંયોજનથી જ શોધી કાઢેલ; પરંતુ પ્રસ્તુત ગ્રંથમાં શ્રી સુશીલ નવો જ હિકેલ આપે છે અને તે ખરેખર વિચારણીય છે.

રાજનીતિને અર્વાચીન યુગમાં અદ્ભુત આકર્ષણ ધરાવતી કળાઓમાં સૌથી વધુ શાસ્ત્રીય સ્વરૂપે ખીલાવવા માટે પશ્ચિમના રાજધુરંધરો

અથાગ પરિશ્રમ લાઇ રહ્યા છે. આ યુગમાં તો સાહિત્ય, કળા, કેળવણી, ધર્મ, અર્થશાસ્ત્ર ઉપરાંત જીવનના અનેકવિધ ક્ષેત્રોમાં સર્જકારણના રંગો બહુ ઉડાણમાં પેસી ગયા છે. માનવસંસ્કૃતિનું પારણું કોઇ વખતે ધર્મભાવનાને હીંચાળે છે, તો કોઇ વખત કળાના સર્વોચ્ચ સર્જનને હુલાવે કુલાવે છે. આ યુગની માનવસંસ્કૃતિનો સંદેશ તે રાજપ્રકરણી મુસદ્દીગીરી. આજે વિશ્વના જુદા જુદા રાષ્ટ્રોના રાજનીતિજ્ઞો પ્રજાકીય રાજ્ય, સામ્યવાદ, ફ્રેન્ડશિપ, નાઝીઝમ વગેરે વિધવિધ પ્રયોગો કરીને સામ્રાજ્યવિસ્તારની સ્પર્ધાને સંતોષવા અવનવા માર્ગો અખત્યાર કરે છે. પોતાનું સામ્રાજ્ય વ્યવસ્થિત રહે, તેમાં શાંતિ જળવાય તે માટે દરેક સામ્રાજ્યવાદી પ્રજા આજે પોતાના આશ્રિત પ્રદેશોમાં શામ, દામ, દંડ અને બેદની ચતુર્વિધ નીતિ અખત્યાર કરવા પાછળ અથાગ ઝહેમત ઉઠાવે છે. છતાં આજે તો સામ્રાજ્યવાદ સામે દરેક દેશના પેટાળમાં જવાળામુખીનો ધીકતો રસ ઉકળી રહ્યો છે. કારણકે અત્યારે એ સામ્રાજ્યવાદના સંચાલકો વૈજ્ઞાનિક શોધોના આશ્રયે પોતાનું સામ્રાજ્ય ટકાવી રાખવામાં અને સાથે સાથે વિશ્વશાંતિની વાતો કરવામાં જ પોતાની આણકાયણુદ્ધિ પરાકાષ્ટાએ પહોંચી જતી માને છે. પોતાની આશ્રિત પ્રજાને જંગલી ગણી, પોતાની સંસ્કૃતિની ભૂરકીથી મુગ્ધ કરી, એ પ્રજાને સંસ્કારી બનાવવાનાં ઓઠાં નીચે સામ્રાજ્યપિપાસાને સંતોષવાના અનેક અખતરાં આજે થઇ રહ્યા છે. પરંતુ છટાલી અને જર્મનીની ચડતી પડતીનો કડીબંધ ઇતિહાસ તપાસતાં જણાશે કે વર્તમાન યુગમાં સામ્રાજ્યવાદીની ઇમારત કોઇ ચિરંજીવ તત્ત્વ પર બંધાએલ નથી. પરંતુ સૈકાઓ સુધી મગધ સામ્રાજ્યની ઝળહળતી ન્યેત ભારત વર્ષમાં ટકાવી રાખીને વિશ્વના ઇતિહાસકારોને આજ નાખનાર મૌર્ય સામ્રાજ્યના સુવર્ણયુગનો સર્જક અશોક માત્ર હિંદના રાજનીતિજ્ઞોમાં નહિ પણ સમસ્ત વિશ્વનાં રાજધુરંધરોમાં સૌથી મોખરે આવે છે.

સમ્રાટ અશોક મગધના રાજસિંહાસને આવ્યો. ત્યારે માત્ર કલિંગ સિવાય દક્ષિણના થોડા પ્રદેશો બાદ કરતાં સારાથે આર્યાવર્તમાં મૌર્ય-સામ્રાજ્ય સ્થપાઈ ચૂક્યું હતું. મગધની બાબુનો જ એક વિશાળ પ્રદેશ સમૃદ્ધિમાં અને સાધનામાં કદાચ મૌર્ય સામ્રાજ્યની કાર્તિને ઝાંખપ લગાડે અને જતે દિવસે મૌર્ય સામ્રાજ્યના અંકડાને ઢીલા કરે એવી દહેશતથી, કાંઈપણ સળળ કારણ વિના અશોકે કલિંગનો હત્યાકાંડ આદર્યો. શ્રમણો અને જૈન સ્થવિરોની એ પુનિત ભૂમિ અશોકે બોહીથી ખરડીને પોતાના સામ્રાજ્યની જાંજીરથી જકડી લીધી.

આ ભીષણ સંહારમાં કલિંગના એક લાખ માનવીઓનો સંહાર થયો. એ હત્યાઓ કરવા પાછળ અશોકે પોતાની કેટલી શક્તિ વાપરી તેનું કંઈપણ માપ ઇતિહાસકારો નોંધી શક્યા નથી. પરંતુ એટલું તો સ્પષ્ટ જણાય છે કે કલિંગ જીતવામાં અશોકને ભોંય પણ ભારે થઈ પડી હશે. મહામહેનતે વિજય મળતાં પોતાની આબરુ ટકી રહી તે પરથી પોતાની શક્તિનું માપ કાઢીને અશોકની દૂરદર્શી બુદ્ધિએ જોઈ લીધું કે મેળવેલો પ્રદેશ સુવ્યવસ્થિતપણે જાળવી રાખવામાં, માત્ર મગધ સામ્રાજ્યનું પશુબળ ઉપયોગી નહિ થાય. કલિંગવિજય પછી ચાર વર્ષ સુધી અશોકે બીજા કંઈપણ પ્રવૃત્તિ હાથ ન ધરી. પરંતુ એ સમય દરમિયાન મૌર્ય સામ્રાજ્યની ઇમારતના સંરક્ષણ માટે વજ્રથી પણ અભેદ એવો દુર્ગ રચવાનો કિમિયો તેણે શોધી કાઢ્યો અને તે અશોકનો ‘ ધર્મવિજય ’.

અશોકનો ‘ ધર્મવિજય ’ એ માત્ર અકબરશાહના ‘ દિને-ઇલાહી ’ જેવી રેતીના કણ પર બાંધેલી ઇમારત નહોતી. સર્વ ધર્મનાં સારાં તરવો ‘ દિને-ઇલાહી ’માં સંગ્રહનાર સમ્રાટ અકબરની ધાર્મિક સહિષ્ણુતામાં રાજનીતિનો અધૂરો અભ્યાસ હતો. હિન્દુ સંસ્કૃતિ અને સભ્યતાનો સ્વીકાર કર્યાં સિવાય પોતાનું સામ્રાજ્ય નભી શકે એમ નથી એ તેની કુશાગ્ર બુદ્ધિએ જોઈ લીધું. પરંતુ અશોકના જેટલી દૂરદર્શી

કે વ્યાપક દર્શન સ્વભાવતઃ જ તેનામાં ન હોવાથી તેના જીવનકાળમાં જ એ “ દિને-છલાહી ” ને દફનાવવાનું કાળધર્મને યોગ્ય લાગ્યું.

અશોકનો ‘ ધર્મવિજય ’ એ રાજ્યશેત્રંજ પર વ્યવસ્થિત ચલાવવામાં આવેલ ખ્યાદું હતું. ઠેર ઠેર શિલાલેખો કોતરાવીને, ‘ દેવોનો પ્રિય ’ જેવું મનોહર નામ ધારણ કરી, માનવતા માટે પુણું હમદર્દી બતાવનારો અશોકનો ઢંઢેરો ચાણાક્ય નીતિનો અદ્ભુત વિજય સૂચવતો હતો. પોતાની સામ્રાજ્યલિપ્સાને, કલિંગના હત્યાકાંડ પછી, પ્રાયશ્ચિત્તના અંચળા નીચે ઢાંકી દઇ, ધાર્મિક સહિષ્ણુતાના આશ્રયે લખલૂટ ખર્ચ કરીને મૌર્ય-સામ્રાજ્યને એવડા તાંતણે બાંધવાના કોડ હતા. બીજી તરફથી, કલિંગના યુદ્ધમાં અથાગ પરિશ્રમ પછી વિજય મેળવીને, થાકેલા અશોકને આરામની પણ જરૂર હતી.

કલિંગના સંહાર પછી અશોકનું મનોમંથન રજુ કરતા શ્રી ‘ અનામી ’ નિદ્રા માટે તરફડતા અશોકના મોંમાં નીચેની ભાવપૂર્ણ પંક્તિઓ મૂકે છે :

“ મેં દેશની દોલત વેડીને; હણ્યા યુવાનો નવરાષ્ટ્ર સર્જકો,
રચી અશાંતિ, પ્રગતિય રોધી; શી યુદ્ધ અન્તે વરસિદ્ધિ સાધી ?
‘ કલિંગ ’ જીત્યો પણ જીતતાં તો, મેં પ્રાણ-શી માનવતા વધેરી;
જીત્યા નહિ આત્મરિપુ મહાબલા; આ સ્થૂલ જીતે વસી સૂક્ષ્મ હાર ” *

કવિકલ્પિત એ ભાવના જ અશોકના ‘ ધર્મવિજય ’ ના પાયામાં હોય તો તો સંહાર પછી તુર્ત જ અશોકના જીવનનું દૃષ્ટિબિંદુ બદલાઇ જવું જોઇએ. પરંતુ પોતાના સામ્રાજ્યનો પ્રત્યેક અંકોડો લોહ-ચુંબકની શક્તિથી જરાપણ અળગો ન થાય અને પોતાના થાકેલા દેહને પણ વિશ્રાંતિ મળે એવો નુસ્ખો શોધી કાઢવા માટે અશોકે કલિંગવિજય પછી ચાર વર્ષ આવી યોજના રચવા પાછળ ગાળ્યાં. ચાર ચાર વર્ષ સુધી બીજી કશી પ્રવૃત્તિ શરૂ કર્યા વિના જ, રાજ-નૈતિક દૂરદેશી વાપરીને પુણું વિચારને અંતે અશોકે ‘ ધર્મવિજય ’ નો

* ભર્મિ, ઓક્ટોબર ૧૯૩૮ “ સંહારને અન્તે ”-“ અનામી ”

અદ્ભૂત અખતરો અનભાવ્યો. કલિંગ વિજય પછી અશોકને આ માર્ગ સિવાય બીજો રસ્તો જ નહોતો. તેની રાજનીતિ અને વિચક્ષણ બુદ્ધિની આકરી કસોટીના આ સંયોગોમાં ‘ધર્મવિજય’ અનિવાર્ય હતો. સ્થળે સ્થળે શિલાલેખો દ્વારા પોતાની ઉચ્ચ વૃત્તિ દેખાડી અને ધર્મપ્રચાર માટે દેશવિદેશ બૌદ્ધ ભિક્ષુઓને મોકલવામાં પણ આ જ ધ્વનિ અંતર્ગત હતો. પોતાનો સમસ્ત પ્રાણ નિચોવી અને શેષ આયુષ્ય પર્યંત સામ્રાજ્યને ટકાવી રાખવા માટે અશોકે પોતાના પુર્વજીવનની હિંસક વૃત્તિનો ત્યાગ કર્યો અને સંયમી બન્યો.

અહિંસાના સિદ્ધાંત પર રચાયેલ ‘ધર્મવિજય’ એ યુગમાં પણ ગાંધીજીના અહિંસાના શસ્ત્ર નેટકો જ સચોટ અને વિજયી નીવડે અને વિશ્વની અન્ય પ્રજાઓ અશોક પર મંત્રમુગ્ધ બને એ સ્વાભાવિક છે. આ રીતે શ્રી સુશીલની નૂતન દૃષ્ટિ મુજબ, પોતાના સામ્રાજ્યના સંરક્ષણ માટે અશોકની ઉત્કૃષ્ટ કક્ષાની ચાણાક્યબુદ્ધિએ જ વિશ્વના ઇતિહાસમાં અદ્વિતીય એવી યોજના ‘ધર્મવિજય’ દ્વારા ઘડી કાઢી. પૃથ્વીના પટ પર ભૂતકાળમાં ફેલાયેલાં અને વર્તમાનકાળમાં દૃષ્ટિગોચર થતાં સામ્રાજ્યોના રાજનીતિજ્ઞોને અહિંસા અને ધર્મના અન્ય સિદ્ધાંતોમાં એટલી અચળ શ્રદ્ધા ન હોવાથી અશોકના જેવું ધીરગંભીર સાહસ કરવા કરતાં ધમકી, કાવાદાવા, જસૂસી, વૈજ્ઞાનિક શોધખોળ, કોલકરાર ઠરાવો, વાટાઘાટો વગેરેમાં જ પોતાની બધી શક્તિ ખર્ચી, પોતાનું સામ્રાજ્ય સ્થિર રાખવા પ્રયાસ કરે છે. આશોકના ‘ધર્મવિજય’ પાછળ જે વિચારશીલ રાજનીતિ અને ચિરંતન તત્ત્વો છૂપાયાં છે તેનો સૂક્ષ્મ અભ્યાસ કરવાને બદલે કલિંગયુદ્ધ અને અશોકનો ‘ધર્મવિજય’ એ બે અકસ્માતોનો જોડી દબને ઇતિહાસકરોએ એવી કલ્પના ઘડી કાઢી કે કલિંગના સંહાર પછી અશોકનો જીવનપલટો થયો. વસ્તુતઃ શ્રી સુશીલની વિચારસરણી મુજબ તેમાં અશોકની સામ્રાજ્યલિપ્તિના સંતોષ માટે અનિવાર્ય વિચક્ષણ ચાણાક્યનીતિ જ હતી.

“ કલિંગ-ચક્રવર્તી મહારાજ ખારવેલ ” નો શિલાલેખ જે હાથી ગુફાલેખના નામથી પ્રસિદ્ધ છે તે વિશેના ૨૧. શ્રી કાશીપ્રસાદ જાય-સ્વાલના વિસ્તૃત નિબંધ પરથી શ્રી સુશીલને આ ગ્રંથ લખવાની પ્રેરણા મળી હોય એમ લાગે છે. ગ્રંથકારે એ નિબંધને પણ આ પુસ્તકમાં મૂકેલ છે એ યોગ્ય જ છે.

ઔરીસાના ભુવનેશ્વર તીર્થ નજીક ખંડગિરિ, ઉદયગિરિ પર્વત ઉપરની એક પહોળી ગુફાને મથાળે હાથીગુફા લેખ કોતરાવેલ છે. આ શિલાલેખમાં પ્રથમ અર્ધાંતો તથા સિદ્ધોને નમસ્કાર કર્યા પછી સમ્રાટ ખારવેલના જન્મથી તેના મૃત્યુ સુધીમાં બનેલા ૩૮ વર્ષના બનાવોનું વર્ણન આપેલ છે. ૧૫ વર્ષ બાલ્યકાળમાં ગાલ્યાં પછી ૯ વર્ષ વિદ્યાભ્યાસ અને જૂદી જૂદી કળાઓનાં અધ્યયન પાછળ ખાર-વેલે પસાર કરેલ અને પછી ૨૪ વર્ષની ઉંમરે તે કલિંગની ગાદી પર બેઠો. પછીનાં ૧૩ વર્ષમાં તેણે કરેલાં લોકોપયોગી કામો વિશે વિસ્તારથી આ શિલાલેખમાં વર્ણન કરેલ છે. ગાદી પર બેઠા પછી ખારમા વર્ષે ખારવેલે મગધપર ચડાઈ કરી પરંતુ મગધરાજ નાસી જવાથી, પ્રબળ હેરાન કર્યા વિના જ પાછો ફર્યો. ફરીથી બે ચડાઈ ખારવેલે મગધ પર કરીને પોતાની સત્તા ત્યાં સ્થાપી. વળી સૈકાઓ પૂર્વે કલિંગ-જિન નામની મૂર્તિ નંદરાજ ઔરીસામાંથી ઉપાડી ગયો હતો તેજ મૂર્તિ મગધની ચડાઈ વખતે ખારવેલ કલિંગમાં પાછી લાવ્યો. એ પણ આ શિલાલેખ પરથી મળી આવતું હોવાથી જૈન ધર્મનો ઉલ્લેખ કરતો સૌથી પ્રાચીન આ શિલાલેખ અગત્યનો ગણાયો છે.

હાથીગુફાના આ શિલાલેખ અને નેની નજીકમાં જ પડેલા બીજા ત્રણ ટૂંકા લેખો વિશે વિસ્તૃત માહિતી આપતો એક ગ્રંથ આજથી બે દાયકા પહેલાં “ પ્રાચીન જૈન લેખ સંગ્રહ ” નો પ્રથમ ખંડ સુપ્રસિદ્ધ પુરાતત્ત્વવિદ મુનિ જિનવિજયજીએ સંપાદિત કરેલ, તેનું વ્યવસ્થિત અને સંક્ષિપ્ત સ્વરૂપ તો આ ગ્રંથમાં જ પ્રથમ દેખા દે છે.

મગધના સામ્રાજ્યનું ખીજ પ્રથમ ખિંખિસારે અંગદેશને પોતાના દેશમાં મેળવીને રોપ્યું, ત્યાંથી શ્રી સુશીલે આ ગ્રંથના પહેલા પ્રકરણની શરૂઆત કરી અને ત્યારપછી ચંદ્રગુપ્ત અને ખિંદુસારના સમયમાં માત્ર કલિંગ સિવાય સારાથે ભારતવર્ષમાં મગધનો ડંકો બજવા લાગ્યો તે વિશે વિસ્તારથી જણાવતી વખતે લેખકે ભારપૂર્વક જણાવ્યું છે કે શ્રમણો અને બ્રાહ્મણોના રમણીય ઉદ્ધાન-તપોવન સરખા કલિંગને સ્વતંત્ર રાખવામાં અશોકના પૂર્વજો ગૌરવ લેતા અને તેમાં તેમની રાજનીતિનું સૂક્ષ્મ દર્શન હતું. સામ્રાજ્યની લાલસામાં તણાઈને વિનાશકારણે અશોકે કલિંગનો હત્યાકાંડ યોજીને મૌર્ય સામ્રાજ્યનું પતન નજીક આણ્યું.

કલિંગનો ભૌગોલિક પરિચય, મહાભારતના યુગમાં તેનું સ્થાન, ચંદ્રગુપ્ત મૌર્યના સમયમાં મગધની જાહોજલાલીનો મધ્યાન્હ, કલિંગ યુદ્ધથી આરંભાએલ અમંગળ, કલિંગનો કાચો પારો ન જીતી શકનાર અશોકની દશા, અશોકનું પૂર્વજીવન વગેરેનું વિસ્તૃત દર્શન કરાવનારાં પ્રકરણોમાં લેખકનો ઉંડો અભ્યાસ અને તેની રજુ-આતમાં લેખકની રસદષ્ટિનું દર્શન થાય છે.

‘ કાં ભીખ્ખુ, કાં રાજકુંવર અને કાં પાગલ ’ શિર્ષક પ્રકરણ વાંચતાંજ ‘ History is more poetic than poetry ’ એ સૂત્રને ચરિતાર્થ થતું આપણે જોઈએ છીએ. અશોકના મૃત્યુ પછી અમુક વર્ષો બાદ અશક્ત વારસદારોના હાથમાં મગધનું સામ્રાજ્ય આવતાં સર્વત્ર અશાંતિ, અવ્યવસ્થા અને અધાધુધી વ્યાપતાં, મગધનું રાજ-સિંહાસન ડોલતું હતું; તે વખતે કલિંગના રાજનગર તોપાલીમાં યૌવનની પ્રભાથી દેવકુમારની સ્મૃતિ કરાવતો રાજકુમાર ભિખ્ખુરાજ કુમાર પર્વ-તની ગુફામાં શ્રમણો અને જૈન નિર્ગ્રંથોના સંગમાં પોતાના આંતર-દેહને સાત્ત્વિક બનાવતો, છતાં તોપાલીનાં ખંડેરનાં દર્શનથી વિષાદ અનુભવી, કલિંગના ઉજવળ ભૂતકાળનું પુનરુત્થાન કરવાના કોડ સેવતો એ યુવાન કોઈની દષ્ટિએ ભિખ્ખુ લાગતો તો કોઈને રાજકુંવરની પ્રતિભા

તેના ભાલપ્રદેશમાં દેખાતી અને અન્યની દૃષ્ટિએ તે પાગલરૂપે પણ ભાસતો. દૂકમાં આ પ્રકરણમાં કલિંગ સમ્રાટ ખારવેલના સત્ત્વશીલ ઓળસનું પ્રથમ દર્શનજ મંત્રમુગ્ધ બનાવી દે છે.

પછીનાં પ્રકરણોમાં સમ્રાટ સંપ્રતિ તથા અન્ય મૌર્ય સમ્રાટો ની નિર્બળ કારકીર્દિની કલંકકથા અને ઉત્સવો વગેરેથી કલિંગની પ્રજામાં ઉદ્ધાસ, શ્રદ્ધા અને આશા ઉત્તન કરનાર મહારાજા ખારવેલ કેવા સંયોગોમાં મગધપર અને ઉત્તર હિંદમાં પોતાનું સામ્રાજ્ય ફેલાવે છે તે વિશે વિસ્તારથી કહેવામાં આવ્યું છે. યુદ્ધ દરમિયાન ભટકતાં ભટકતાં વિનિર રાજકન્યા ધુસી સાથે સમ્રાટ ખારવેલ પ્રણયબંધમાં કેવી રીતે સપડાય છે તેનું પણ મનોહર વર્ણન ક્ષેષકે કરેલ છે.

ગ્રંથના અંતિમ પ્રકરણોમાં ચક્રવર્તી બનેલા ખારવેલનાં ખાર ખાર વર્ષના સતત પ્રવાસ અને યુદ્ધ પછી રહેલ શેષ આયુષ્ય દરમિયાન એની ખ્યાતિના વિસ્તારનું વર્ણન અને એના વંશજોની આછી કારકીર્દિ જણાવ્યા પછી કલિંગની રાજનૈતિક સ્થિતિ અને છેવટે નંદરાજાઓના શાસનકાળથી કેશરી રાજાઓના શાસન સુધીના લગભગ એક હજાર વર્ષોમાં કલિંગની પ્રજાની સામાજિક અને ધાર્મિક પરિસ્થિતિ ઉપરાંત કળા ભાવનાનો વિકાસ કેવો થયો હતો તે વિશે સ્પષ્ટતાથી અને સુરેખતાથી ક્ષેષકે જણાવેલ છે.

આ ગ્રંથનું સૂક્ષ્મ પ્રથક્કરણ કરતાં એક બીજું તત્ત્વ એ તરી આવે છે કે મગધ સામ્રાજ્યના દીર્ઘકાળ દરમિયાન મગધના રાજવીઓ પર બૌદ્ધ અને જૈન ધર્મનો ખૂબ પ્રભાવ હતો. ખિંખિસાર, ચંદ્રગુપ્ત, ખિંદુસાર, અશોક વગેરેના રાજ્ય દરમિયાન ઉપરોક્ત બંને ધર્મોમાંથી કોઈ વખત જૈનધર્મ રાજધર્મ બનતો તો કોઈ વખત બૌદ્ધધર્મ બનતો અને કવચિત બંને ધર્મો તરફ સમતા રાખવામાં આવતી.

મૌર્યસામ્રાજ્યની પરાકાષ્ટા એટલે કલિંગનું પતન અને કલિંગના સામ્રાજ્યનો ઉદય એટલે મૌર્યસામ્રાજ્યની અધોગતિ—માત્ર એટલુંજ

આ ગ્રંથમાંથી નથી મળતું. અહીં તો લેખક એમ પણ ઇતિહાસ દ્વારા પૂરવાર કરતા હોય એવું લાગે છે કે ત્યામપ્રધાન શ્રમણ સંસ્કૃતિને રાજ્યાશ્રય મળતાં ધર્મનો તેમજ રાજ્યનો વિનાશ પરસ્પરની શિથિલતાને અંગે થયો; ન્યારે બીજી તરફથી કલિંગનો યુવરાજ યુગદ્રષ્ટા જૈન સ્થવિરની પ્રેરણાબળે સાચો રાજવી બન્યો. જૈનધર્મીઓ ગૌરવ લઈ શકે એવી એક કથની સમ્રાટ ખારવેલની મગધ પરની પહેલી ચઢાઇનું વર્ણન કરતી વખતે શ્રી સુશીલે મનોરંજક ઢબે મૂકી છે. મગધનો બીર રાજવી ખારવેલના આગમનના સમાચાર સાંભળીને નાસી જાય છે તે વખતે જૈન-ધર્મી સમ્રાટ ખારવેલની સંસ્કારિતા અને સંયમી સુઘડતા અન્ય રાજાઓની પેઠે અઢળક ધન અને માલમિલકત મગધમાંથી લઈ જવાને બદલે રક્ષણહીન પ્રજાને પોતાનો કોષપણ સૈનિક ન સતાવે તે માટે ખૂબ સાવચેત બને છે અને સમ્રાટ ખારવેલ ગંગાના પુનિત પ્રવાહમાં પોતાના હાથીઓને માત્ર સ્નાન કરાવીને ચાલ્યો જાય છે.

સમ્રાટ ખારવેલની આ ઉદાત્ત રાજનીતિ પ્રત્યેક જૈનધર્મીને તેમજ અન્ય સંસ્કૃતિપ્રેમીઓને રોમાંચ અનુભવાવે એવી છે. શ્રી સુશીલની સતત અધ્યયનશીલતા વર્ષોથી ગુજરાતને અંગાળી સાહિત્યનો રસાસ્વાદ અર્પણ કરતી આવી છે. એવા જ ચિવ્વટભર્યા ઉંડા અભ્યાસને પરિણામે એમણે આ ગ્રંથદ્વારા ભારતવર્ષની તવારીખનું ભૂસાધ જતું એક ઉજ્જવળ પ્રકરણ પોતાનીજ ઢબે, રોચક શૈલીમાં ગુજરાતી જનતા સમક્ષ મૂકીને આપણા અલ્પક્ષુણ્ણ ઇતિહાસ ક્ષેત્રમાં એક પ્રાણ-વાન કૃતિનો ઉમેરો કર્યો છે.

તા: ૨૮-૯-૩૮

રતિલાલ ઉકાશાઈ પટેલ

કલિંગનું યુદ્ધ
યાને
મહામેઘવાહન મહારાજ
ખારવેલ.

(૧)

ખિંખિસારે મગધ-સામ્રાજ્યનું બી રોપ્યું

મગધના મહારાજા ખિંખિસાર અથવા શ્રેણિક બહુ ભલા માણસ હતા. રાજવૈભવ અને રાજપ્રપંચમાં રહેવા છતાં ભગવાન મહાવીર અને ગૌતમ બુદ્ધનો, બની શકે એટલો ગાઢ સમાગમ સાધવામાં એમણે કદી આળસ નથી કરી. બે પ્રતિસ્પર્ધી જેવા ગણાતા સંપ્રદાયોમાં બન્ને સંપ્રદાયોનો ચાહ મેળવવો, શાસનના મૂળ પુરુષોની અતિ આકરી શિસ્તમાંથી અણિશુદ્ધ પાર ઉતરવું એ ખાંડાની ધાર ઉપર ચાલવા જેવું દુષ્કર ગણાય છે. ખિંખિસાર ભગવાન મહાવીરના પરમ ભક્ત હતા અને આખર સુધી અનન્ય ઉપાસક રહી શક્યા, બીજી તરફ ગૌતમ બુદ્ધના પણ એ સ્નેહપાત્ર રહ્યા. બૌદ્ધ સાહિત્યમાં જેમ ખિંખિસારના અસંખ્ય ગુણગાન મળે છે તેમ જૈન સાહિત્યે પણ મગધના આ મહારાજા શ્રેણિકની પુષ્કળ પ્રશસ્તિઓ લલકારી છે.

ધર્મસાહિત્ય રચનારાઓ તો ધર્મના આશ્રયદાતાના યશ ગાય, પણ અત્યુક્તિઓ અને વધારે પડતા ઠઠારાઓને ધસી-ભૂંસીને સાફ કરતા નયાં ઇતિહાસ-સંશોધકોએ પણ મહારાજા શ્રેણિકનું સૌજન્ય એક અવાજે મંજૂર રાખ્યું છે. અલબત્ત, એમના યુગની કેટલીક અતિ સ્વાભાવિક નબળાઈઓથી એ પર નહીં જઇ શક્યા હોય, અને કોઈ પણ ઇતિહાસ-અંકિત મહાપુરુષને યથાર્થભાવે ઓળખવા હોય તો તે તે સમયના યુગબળ, સંસ્કારપ્રવાહ સમજવા જ પડે.

મગધના રાજવી શ્રેણિક, એ દ્રષ્ટિએ, એટલે કે એમના સમયના અંધકાર-પટ ઉપર પણ બહુ તેજસ્વી પુરુષ દેખાય છે.

શ્રેણિકે જ મગધને મહાન્ બનાવ્યું. શ્રેણિકના પ્રતાપે મગધને આર્યત્વ મળ્યું. રજનતી ટોળીઓના આશ્રયસ્થાન જેવું ગણાતું મગધ યાત્રાધામ બન્યું. ભગવાન મહાવીર અને ગૌતમ બુદ્ધ પણ શ્રેણિકની ધર્મપરાયણતા અને સંસ્કાર તરફ આકર્ષાઈને વખતો-વખત મગધની ભૂમિ તરફ વળતા. બીજા રાજાઓ ન્યારે યુદ્ધ અને સંધીથી ભાગ્યે જ નવરા થતા ત્યારે શ્રેણિક મોટે ભાગે ધર્મપુરુષોના સ્વાગત અને ઉપદેશશ્રવણમાં તલ્લીન રહેતા. પણ એ ઉપરથી મગધરાજામાં યુદ્ધકૌશલ્ય કે રાજ્યની સીમા વધારવાની વૃત્તિ જ નહોતી એમ ન કહી શકાય.

શ્રેણિક મહારાજાને એક વાર લિચ્છવીઓની સાથે ઝૂઝવું પડ્યું હતું. લિચ્છવી સરદારો ક્રોધથી ગાંભ્યા જાય નહિ એવા પાણીદાર હતા. શ્રેણિક મહારાજાએ એ ખડતલ સૈનિકોનો સંપૂર્ણ સફળતાપૂર્વક સામનો કર્યો. બનતાં લગી, વગર કારણે-સામે જઈને આક્રમણ કરવાની નીતિ એમણે નહોતી સ્વીકારી. પાડોશી રાજ્યો સાથે હળીમળીને રહેવું, નહાના ગણતંત્રાને પણ ન દુભવવા એમ તેઓ માનતા.

કોણ જાણે કેમ, પણ એક દિવસે શ્રેણિકે એ નીતિનું પહેલું જ સૂત્ર ભૂંસી નાખ્યું. મગધની સીમાને અડીને રહેલા અંગ-દેશ ઉપર આક્રમણ કર્યું. બિંબિસાર જેવા ભદ્રિક રાજવીને એ કેમ ગમ્યું હશે તે નથી સમજાતું. પાડોશી-રાજ્યોને પ્રેમથી ચાહનારો આ પુરુષ, વગર કારણે, સામે ચાલીને આક્રમણ કરવાને કેમ પ્રેરાયો એનો ખુલાસો હજી સુધી મળી શક્યો નથી. સંભવ છે કે અંગ-દેશ, ઘણો દુર્બળ બની ગયો હોય, એને એક સમર્થ સ્વામીની

જરૂર હોય અને શ્રેણિકે સમય જોઈને મગધ ભેગું અંગ મેળવી દીધું હોય.

રાજમુકુટ કલગીથી શોભે તેમ સામ્રાજ્ય પણ નવાં નવાં સંસ્થાનોથી શોભે. પંખીઓનાં પીંછા ઉમેરવાથી મુકુટ જો સુશોભિત બનતો હોય તો એકાદ મનોહર પંખી જોયા પછી એનું રંગ-બેરંગી પીંછ મેળવવાની કયા મુકુટધારીને વૃત્તિ ન થાય ? મહારાજ ખિંખિસારના સંબંધમાં પણ કદાચ એમ જ બન્યું હશે. અંગ જેવું એક શાંત-સ્થિર પંખી વીંધી, એમણે પોતાના મગધના રાજમુકુટમાં એક નવું પીંછું ઉમેર્યું.

મગધ-સામ્રાજ્યનું અવિધિપૂર્વકનું ઘડતર એ રીતે આરંભાયું. ‘ અંગ ’ ના આક્રમણ અને પરાભવની સાથે જ મગધ-સામ્રાજ્યનું બી વચાયું. અંકુર જેવું મગધ-રાજ્ય ધીમે ધીમે ઘટાદાર વટવૃક્ષની જેમ વિસ્તરતું ચાલ્યું. મહારાજ ખિંખિસારે પાયામાં પૂરેલા એક નાના પથ્થર ઉપર મગધ-સામ્રાજ્યની ગગનભેદી ઈમારત ખડી થઈ ગઈ. અંગ ઉપર અધિકાર મેળવવાથી, મગધ મહાન સામ્રાજ્યના રૂપમાં પરિણમશે એવી તો મહારાજ ખિંખિસારે કલ્પના પણ કદાચ નહીં કરી હોય.

મહારાજ ખિંખિસારથી આરંભાયેલા આ સામ્રાજ્યવિસ્તાર-રૂપી મંદિરને માથે, સમ્રાટ અશોકે, કલિંગયુદ્ધનો કહેર વર્તાવી છેલ્લું ઈંડું ચડાવ્યું. કલિંગયુદ્ધ સામ્રાજ્યવિસ્તારની છેલ્લી સાક્ષી અને મગધ-સામ્રાજ્યની પડતીના પ્રસ્તાવરૂપ બની રહ્યું.

શ્રેણિકને, અંગની સ્વાધીનતા જૂંટવી લેવાનું જેમ કોઈ ખાસ કારણ નહોતું, તેમ અશોકને પણ કલિંગમાં કાળો કહેર વર્તાવવાની મુદ્દલ જરૂર નહોતી. અંગે, મગધનો કંઈ જ ગુન્હો નહોતો કર્યો. શ્રેણિક જેવા ધર્મપરાયણ પાડોશીની હુકમમાં એ નીરાંતે-નિશ્ચિંતપણે

પડયું હતું. અચાનક શ્રેણિકના હાથ સળવળ્યા. જેટલી સીફતથી, ચાકડે ચડેલો માટીનો પીંડો કુંભાર-કારીગર ઉતારી લે તેટલી જ સીફતથી શ્રેણિકે અંગને ઉતારી લીધું તો ખરું, પણ શરૂ થયેલી સામ્રાજ્યવાદના ચક્રની ગતિનો રોધ એ કરી શક્યો નહિ.

સામ્રાજ્ય-ચક્ર જોસભેર ચાલી રહ્યું. શિશુનાગ ગયા, નંદો ગયા, મૌર્યો આવ્યા. વચ્ચે ઘણી ઘણી આસમાની-સુલતાનીઓ થઈ ગઈ. પણ સામ્રાજ્યવાદનું ચક્ર તો નવો નવો વેગ મેળવી વીંઝાતું જ રહ્યું. ચંદ્રગુપ્ત મૌર્યના સમયમાં, મગધ-સામ્રાજ્યની છેલ્લી સીમાઓ અંકાઈ ચૂકી હતી. સમ્રાટ અશોક, એક સુવ્યવસ્થિત સામ્રાજ્યનો વારસદાર બનીને જ જન્મ્યો હતો. ચંદ્રગુપ્ત પછી બિંદુસાર અને બિંદુસાર પછી અશોક મગધ-સામ્રાજ્યનો ભાગ્યવિધાતા બન્યો. ચંદ્રગુપ્તે બાહ્યબળથી મેળવેલું સામ્રાજ્ય હજી તો થાળે પડતું હતું. બિંદુસારના સમયમાં છૂટાછવાયા કેટલાક બળવાઓ થયેલા. તક્ષશીલાના એક તોફાનમાં બિંદુસારની હૈયાતી વખતે, કુમાર અશોકને ઠેઠ ઉત્તર હિંદના સીમાડા સુધી જવું પડ્યું હતું. યુવાન અશોકને તક્ષશીલાનો વિદ્રોહ શમાવવામાં કંઈ વધુ શ્રમ કરવાની જરૂર નહોતી પડી.

રાજદંડ હાથમાં લીધા પછી અશોકે કલિંગ-યુદ્ધનું રણશીંગું પુકડ્યું. કલિંગમાં, કલિંગની પ્રજાએ કંઈ વિદ્રોહ જગાડ્યો હતો ? કલિંગ કદિકને મગધ ઉપર ચડી આવશે એવી અશોકને બીક રહેતી હતી ? કલિંગે એવો તે શું અપરાધ કર્યો હતો ? ઉત્તરમાં વૈતરણી, દક્ષિણમાં મહેન્દ્રગિરિ, પશ્ચિમમાં અમરકંટક વીંધીને જતા સામ્રાજ્યના સીમાડાઓ અશોકને નાના લાગતા હતા ? અને કલિંગ તો શ્રમણો, બ્રાહ્મણો, તપસ્વીઓ અને અસંખ્ય તપોવનોથી ઉભરાતો પ્રદેશ હતો ! અશોકને એવી તે કેવી ક્ષુધા લાગી, એવી તે કેવી તૃષ્ણા

નગી કે નિરુપદ્રવ એવા કલિંગના લોહીથી આવા દેવાને પણ પ્રિય-
અશોકને પોતાના હાથ રંગવા પડ્યા ?

અંદ્રગુપ્ત પોતે કંઈ ઓછો યુદ્ધકૂશળ નહોતો—મગધ-સામ્રાજ્યનો સાચો પ્રભાવક અને પુરસ્કર્તા એ જ હતો. પણ અંદ્રગુપ્તે કલિંગની આખર ઉપર હાથ ન નાખ્યો. અશોકનો પિતા ખિંદુસાર પણ પોતાના પિતાની નીતિને અનુસર્યો. કલિંગ તો એક તપોવન હતું—અમણો અને બ્રાહ્મણોનું રમણીય ઉદ્યાન હતું. કલિંગ સ્વતંત્ર રહે, સામ્રાજ્યથી અલિપ્ત રહે એમાં જ સામ્રાજ્યની અને કલિંગની શોભા છે એમ કદાચ અશોકના એ પૂર્વપુરુષોએ માન્યું હશે. એટલે તો એમણે કલિંગને ન છંછેડ્યું. એમના કાંડામાં, કલિંગને જીતવાની પૂરી તાકાત હોવા છતાં, કલિંગની સ્વતંત્રતામાં જ એમણે પોતાના સામ્રાજ્યનું ગૌરવ જોયું.

અશોક યુવાન હતો. તક્ષશીલામાં એક વાર અણધાર્યો વિજય મેળવીને આવ્યો હતો. પોતાના સગા ભાઈઓ સાથે લડીને, એમને જીત કરી ચૂક્યો હતો. રાજતંત્રમાં સિદ્ધાંત કે ભાવનાવાદ ન ચાલે એમ પણ, સંભવ છે કે, એણે માની લીધું હોય. ગમે તેમ હોય, પણ ખિંબિસારે, શરૂઆતમાં વગર કારણે અંગ ઉપર આક્રમણ કરી, મગધ-સામ્રાજ્યનો પાચો રોપ્યો તેમ અશોકે પણ કલિંગ સામે યુદ્ધનો મોરચો માંડી, મગધ-સામ્રાજ્યને એટલું બધું ભારેખમ બનાવી દીધું કે મગધ-સામ્રાજ્ય પોતે જ પોતાનો ભાર ઉપાડી શકે એવી સ્થિતિમાં ન રહ્યું.

રાજ્યો વચ્ચે યુદ્ધ થાય, પરસ્પરમાં આક્રમણ થાય એ બધું તે કાળને માટે બહુ આશ્ચર્યજનક નહોતું. પણ સમ્રાટ અશોક ન્યારે પોતાના શિલાલેખો વિગેરેમાં પોતાને પરમ ધર્મપરાયણ રાજવી તરિકે ઓળખાવે છે, પોતાના અધિકારીઓને ધર્મ અને નીતિનો ઉપદેશ

આપે છે તથા સામ્રાજ્યમાં વસતા પ્રજાજનોને શાંતિ તથા અહિં-
સાના સૂત્રો ભણાવે છે ત્યારે અશોકે આદરેલું કલિંગ-યુદ્ધ ખરેખર
આપણને આશ્ચર્યમાં ગરકાવ કરી દે છે. આવા ધર્મી-નીતિપરાયણ,
સંતો-સાધુઓ-શ્રમણો અને તપસ્વીઓનો શ્રદ્ધાળુ અનુરાગી અશોક,
મહાભારતના યુદ્ધનું સ્મરણ કરાવે એવું નિર્દય વર્તન કલિંગમાં કેમ
ચલાવી શક્યો હશે ?

કલિંગના યુદ્ધ પછી તરત જ અશોકનો હૃદય-પલટો થાય છે.
શિલાલેખોમાં આ હૃદયપલટાને ઘણું મહત્ત્વનું સ્થાન આપવામાં આવ્યું
છે. કલિંગના કરુણ સંહારની વિગતો અશોકે પોતે જ આ શિલાલેખોમાં
રજૂ કરી છે. આ વર્ણનો વાંચતાં એમ લાગે કે સમ્રાટ અશોકની વતી
સમ્રાટના કોઈ ખાસ પ્રતિનિધિએ જ જાણે અજાણતાં આ કૂર
કતલ ચલાવી હોય અને એની જાણ થતાં જ સમ્રાટ અશોકે,
શિલાલેખો કોતરાવી, સામ્રાજ્યની પ્રજાને સદાને માટે ગદગદગીરી
ભૂલી જવાનો આગ્રહ કર્યો હોય. કલિંગના ખૂનખાર યુદ્ધ પછી
અશોકના અંતરમાંથી પશ્ચાત્તાપના ઉણુ નિઃશ્વાસ નીકળી પડ્યા
એમ કહેવા કરતાં, પશ્ચાત્તાપ જેવી કોઈ ભૂમિકાની શોધમાં ભમતા
સમ્રાટને કલિંગના યુદ્ધનું એકાદ કરુણ, વાસ્તવિક નાટક ભજવી
ખતાવવાની અભિલાષા જાગી હશે એમ કહેવું વધુ સંગત લાગે છે.

ખરેખર તો એ હૃદય-પલટો જ નહોતો. કલિંગનું યુદ્ધ
સામ્રાજ્યલિપ્સાનું એક સ્મારક છે અને કલિંગના સંહાર માટેનો
સમ્રાટનો પશ્ચાત્તાપ રાજપ્રકરણી મુસદ્દીગીરી છે. ધર્મવિજયની
લોભાવનારી, ધર્મી જનોને મૂર્ચ્છિત બનાવનારી વાતો જ એ વખતે
સામ્રાજ્યને ટકાવી રાખનારી એક મુખ્ય તાકાત હતી. તેથી જ તો
સમ્રાટ અશોકે કલિંગવિજય પછી ધર્મવિજય સિવાય બીજો કોઈ
મંત્ર નથી ઉચ્ચાર્યો. તામીલ રાષ્ટ્રો, આ સમ્રાટની પકડમાં ન

આવી શક્યા, કારણ કે મગધમાં રહીને, દક્ષિણમાં દૂર-દૂર સુધી ધાક ખેસાડવી એ સામાન્ય વાત નહોતી. કલિંગ પછી દક્ષિણના રાષ્ટ્રો તરફ આ સામ્રાજ્યવાદીની દૃષ્ટિ જ નહીં ગઇ હોય એમ માની લેવાનું નથી. પણ એ રાષ્ટ્રો લેવા જતાં એની જે કડિમત ભરવી પડે તેનો વિચાર કરતાં સમ્રાટ અશોકને થોડી ગભરામણ નહીં થઈ હોય.

કેટલાકે કહે છે કે કલિંગવિજય પછી અશોકના માથે ધર્મનું ભૂત ચડી ખેડું. પણ એ વાત ગલત છે. સમાન કાનૂન, સમાન રાજવહીવટ અને એકરાષ્ટ્રીયતા જમાવવા માટે સમ્રાટ અશોક પાસે ધર્મ સિવાય બીજો કોઇ ઇલાજ જ નહોતો. ધર્મ અને ભૂતદયાની વાતોમાં એક પ્રકારની મોહિની રહેલી છે એમ અશોકે બરાબર જાણી લીધેલું હોવું જોઈએ. પ્રચલિત ધર્મોના સમર્થ પ્રચારકોને સારો આશ્રય આપવાથી સામ્રાજ્યની સ્થિતિ આખા જળવાઇ રહેશે એ સૂત્ર, એણે ગમે તેની પાસે પણ બરાબર ગોખી રાખ્યું હશે.

આહારને પચાવવા માટે શ્રમની જેટલી જરૂર છે તેટલી જ આરામની પણ જરૂર રહે છે. ધર્મવિજય એ અશોકનો આરામ હતો. જે થવાનું હતું તે થઇ ગયું, બનવા કાળે બની ગયું, હવે ભૂતકાળની વાતો સંભારીને નકામું લોહી બાળવાની શી જરૂર છે એમ પ્રજા માનતી થાય અને આખરે સમ્રાટ અશોક જેવો એક દેવોપમ રાજા પોતાને માથે છે એવા આશ્વાસનમાં પ્રજા રાયતી થાય તો પછી સામ્રાજ્યના પાયામાં કોઇ દિવસે પણ લૂણો ન લાગે. કલિંગ-વિજય પછીના અશોકના વ્યવહારમાં આવી જ કોઇ રાજપ્રકરણી કુનેહ રહેલી છે.

પણ એ કુનેહ કંઈ કામ ન આવી. પચાસ-સાઠ વર્ષની

અંદર કલિંગવિજયનો પ્રત્યાઘાત પાછો કલિંગમાંથી જ શરૂ થયો. મગધ-સામ્રાજ્યના પેટમાં કલિંગ પથર જેવું બની રહ્યું. સામ્રાજ્યની પેટપીડા અસહ્ય બની. પરાભવ પામેલા રાષ્ટ્રના કાળજીધેરા સ્યામ વાદળમાં, વીજળીનો પ્રકાશ, કેાણુ જાણે ક્યાંથી પણ અચાનક ઊતરી આવે છે. કલિંગવાસીઓ, કલિંગની છાતી ઉપર પડેલા પ્રહારોને ભૂલી શક્યા નહીં. કલિંગે એક એવો પુરુષ પેદા કર્યો કે જેણે બપોળે વાર મગધને રોળ્યું: મગધનો સામ્રાજ્યમદ ગાળી નાખ્યો. એ પુરુષનું નામ મહામેઘવાહન મહારાજ ખારવેલ.

પરાભવ પામેલા કલિંગ દેશનો આ પુનરુદ્ધારક એક જૈન રાજવી હતો. ઇતિહાસ પણ કેવા અકસ્માતો કરે છે? મગધ-સામ્રાજ્યના પાયા રોપનાર બિંબિસાર-શ્રેણિક, ઐદ્ધ તેમ જ જૈન શાસન ઉભયનો લાડીલો પુરુષ હતો; મગધ-સામ્રાજ્યને છેલ્લી સીમાએ પહોંચ્યાડનાર અંદ્રગુપ્ત મૌર્ય, દિગંબર જૈન સમાજની માનીનતા પ્રમાણે ચુસ્ત જૈન હતો. કલિંગવિજય કરનાર અશોક, ઐદ્ધ સંધનો આગેવાન હતો, જ્યારે કલિંગમાંથી આરંભ થયેલા પ્રત્યાઘાતનો પુરસ્કર્તા-કલિંગનો ઉદ્ધારક રગેરગમાં રંગાયેલો એક પાકો જૈન પુરુષ હતો.

પણ આ કલિંગ ક્યાં આવ્યું ?

(૨)

ભાગોલિક પરિચય

ધૃણા જૂના કાળમાં વૈભવ અને વીરતાને વરેલા આ કલિંગ દેશના ઉલ્લેખો મળે છે. એ વખતે કલિંગ સામાન્ય રીતે ત્રણ વિભાગોમાં વહેંચાયેલું હશે. દક્ષિણ કલિંગ, ઉત્તર કલિંગ, મુખ્ય કલિંગ અથવા મધ્ય કલિંગ એવા એના ભેદ પડ્યા છે. ઉત્તર કલિંગ એટલે ઉત્કલ દેશ. રઘુવંશમાંની આ પંક્તિઓ:—

स तीर्त्वा कपिशां सैन्यैर्बद्धद्विरद सेतुभिः
उत्कला दर्शितपथः कलिगाभिमुखो ययौ

ઉપરથી કલિંગ અને ઉત્કલને જુદા જુદા દેશો તરિકે પણ કેટલાકો ઓળખાવે છે. ઉડ્ર અથવા આઝકાલ જેને ઓરીસા કહેવામાં આવે છે તે એનાથી જુદો હોવો જોઈએ. દિગ્વિજય પ્રકાશમાં:—

औड्रदेशादुत्तरे व कलिगो विश्रुतो भुवि
तद्राज्यं भौमकेशस्य सर्बलोकेषु विभ्रुतम्

ઉડ્રથી ઉત્તરમાં કલિંગને જુદો પાડીને બતાવ્યો છે.

ખિલ્તીએ પણ પોતાના અહેવાલમાં ત્રણ કલિંગોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. એણે ઓરીસાના પશ્ચિમ તરફના ભાગને કલિંગ માની લીધો છે.

આજે જેને ઓરીસા અથવા ઉત્કલ કહેવામાં આવે છે તેટલા પૂરતો જ ઉત્તર કલિંગ, જૂના કાળમાં નહોતો. આજના કરતાં ઘણો વિસ્તૃત હતો. રાજપ્રકરણી દૃષ્ટિએ કલિંગના ત્રણ ભૌગોલિક ભેદો પડી ગયા હતા: જેમકે, વંશધારા નદીના કિનારાથી માંડી, દક્ષિણમાં વહેતી ગોદાવરી નદી સુધીનો પ્રદેશ દક્ષિણ કલિંગ યા મુખ્ય કલિંગ તરિકે ઓળખાતો. કલિંગપત્તન અથવા કલિંગ પાટણપુરી એ એની રાજધાની હતી. ઋષિકુલ્યા નદીથી, વંશધારા સુધીનો પ્રદેશ મધ્ય કલિંગ ગણાતો અને એનું મુખ્ય શહેર સમાપુરી-જેને આજે જૌગઢ કહેવામાં આવે છે તે હતું. કેટલાકે આજના સોમપેંઢાને એની જૂની રાજધાનીનું શહેર માને છે. ઋષિકુલ્યા નદીથી માંડી, ઉત્તરમાં ગંગા નદી સુધીનો પ્રદેશ ઉત્તર કલિંગ અથવા ઉત્કલ દેશ ગણાતો. ગંગાના કિનારામાં વર્તમાન સિંહભૂમિ, મેદિનીપુર અને ખાંકુરા જીલ્લાનો પણ સમાવેશ થઈ જતો. વર્તમાન ભુવનેશ્વરની પાસે આવેલા ખંડગિરિ અને ધૌલીની વચ્ચે આવેલા “એક પરતર” યા ‘તોસાલી’ એનું મુખ્ય ધામ હતું.

રાજપ્રકરણી દૃષ્ટિએ કલિંગના આવા ત્રણ વિભાગો પચ્ચા છતાં એ વિભાગો હમેશાં એકબીજાથી અલગ રહેતા એમ માનવાનું નથી. કોઈ કોઈ વાર એ જુદા પડી જતા અને પાછા એકત્ર પણ થઈ જતા. ઇતિહાસમાં આ ત્રણે ભાગોને કલિંગ અથવા ત્રિકલિંગનું જ નામ મળ્યું છે.

પૌરાણિક કથા તો એવી છે કે સુદ્યુમ્ન રાજાને ત્રણ પુત્ર હતા. ગયા, ઉત્કલ અને વિનિતાશ્વ: એ ત્રણે પુત્રો યથાક્રમે બિહાર, ઉત્કલ અને પશ્ચિમના ખંડમાં રાજ્ય કરતા. આ ઉપરથી ગયા અને ઉત્કલ બહુ નજીક-એક જ સીમાડે હોવા જોઈએ એમ લાગે છે. ગયાસુર નામના એક ઉપાખ્યાનમાં એવી હકીકત મળે છે કે ગયાસુર નામનો

એક રાક્ષસ હતો. એનું માથું ગયામાં અને જનજપુરમાં એનું પેટ અથવા નાભિ રહેતા. આ રૂપક ઉપરથી પણ ગયાથી માંડી ગોદાવરી સુધીનો પ્રદેશ ઉત્કલ નામે ઓળખાતો હોય, જનજપુર એનો મધ્ય ભાગ હોય, અને ઉત્કલદેશ કોઇ કોઇ વાર કલિંગથી છૂટો પડી જતો હોય એમ જણાય છે. વખત જતાં કલિંગના રાજાઓ બળવાન બનતા ચાલ્યા. એમણે પોતાના બાહુબળથી કલિંગોત્કલ જેવું એક વિરાટ રાજ્ય ખડું કરી દીધું હોય એવો સંભવ છે. પછી વખત જતાં ઉત્કલ રાજાઓના વધતા જતા પ્રતાપ પાસે કલિંગ નામ થોડા વખતને માટે ભૂંસાઇ ગયું હોય-ભૂલાઈ ગયું હોય અને આખો દેશ ઉત્કલના નામથી ઓળખાતો હોય એમ બને. ઉત્કલના રાજાઓ પોતાને ‘ત્રિકલિંગાધિપતિ’ માનતા અને એ ઉપાધિમાં પોતાનું ગૌરવ ગણતા.

આ ઉત્કલ અથવા કલિંગ રાજ્યની સીમા ઉત્તરમાં ગંગા, તથા ગયાથી માંડી દક્ષિણમાં ગોદાવરી સુધી પહોંચતી; પૂર્વમાં બંગાળનો સાગર અને પશ્ચિમમાં મહારાષ્ટ્રીઓથી વસેલો અસ્મક દેશ હતો. મેખલની ડુંગરમાળા, અમરકંટકની પર્વતશ્રેણી, ગોંડવાના રાજ્ય અને મેખલ પ્રદેશ, જેની અંદર મધ્ય પ્રદેશમાં આવેલા સિંરગુજ, ચણપુર, ઉદયપુર વિગેરે સમાઇ જતા, એટલે કે મધ્ય પ્રદેશસ્થિત છત્તીસગઢની અંદરથી વહેતી મહા નદીનું ઉદ્ભવસ્થાન સિહાવા, સિંહપુર અને એની નિકટના શ્રીપુર (રાજમ) અને શિવરીનારાયણ આદિ પ્રદેશ તથા સિંહભૂમિ, બાંકુડા અને મેદનીપુર જલ્લો, પ્રાચીન તામ્રલિપ્ત રાજ્યની સાથે કલિંગ અથવા ઉત્કલમાં સમાઇ જતા.

ઇતિહાસનો એ પ્રારંભકાળ હતો. પ્રાથમિક જાતિઓ, સંસ્કૃતિના આઘાત-પ્રસાઘાત પામતી હજી તો ઘડાઇ રહી હતી. એ વખતે, એટલે કે પ્રથમાવસ્થામાં ઉડ્ર અથવા ઓરીસા જેવો

કોઇ એક દેશ નહોતો—માત્ર ઉડૂ નામની એક જાતિ હતી, કલિંગના પશ્ચિમ ભાગમાં એ રહેતી. એ પહેલી આર્ય ટોળા હતી. પણ પછી, કલિંગના આદિ નિવાસીઓની અંદર તેઓ ભળી ગયા. દક્ષિણી દ્રાવિડીઓ પણ એમની અંદર સેળભેળ થઇ ગયા. બીજા આર્યોની સરખામણીમાં આ ટોળાઓ ઉતરતી ગણાઇ ગઇ, કારણ કે એમણે આદિ નિવાસીઓની સાથે લોહીનો સંબંધ બાંધી લીધો હતો. એટલા સાર જ મનુ મહારાજએ આ ઉડૂ જાતિને પતિત ક્ષત્રિય જાતિ માની લીધી હશે.

આર્યોના નવા સમૂહો આવતા ગયા તેમ તેમ આ જૂના ઉડૂને ખસી જવાની—નવી જાતિને જગ્યા કરી આપવાની ફરજ પડી. એ લોકો ખસતાં ખસતાં પહાડી પ્રદેશોની અંદર ભરાઇ ગયા. પછી બહુ કાળાંતરે આ આખો યે પ્રદેશ ઉડૂદેશના નામથી ઓળખાવા લાગ્યો. પતિત ગણાવા છતાં આ ઉડૂ લોકો રૂંદેરૂંદે ક્ષાત્રતેજવાળા હતા. યુદ્ધવિદ્યા એમને ગળથુથીમાં જ ઉતરતી. આજે પણ કેટલાક દેશી રજવાડાઓમાં આ લોકો જ સીપાઇગીરીનો ધંધો કરે છે.

આર્યો કરતાં અનાર્યોમાં સામ્રાજ્ય ઊભું કરવાની કંઠક વધુ યોગ્યતા તેમ જ ઉત્કંઠા દેખાઇ આવી છે. મગધ—સામ્રાજ્ય એ ભારતવર્ષનું આદિ—જૂનામાં જૂનું સામ્રાજ્ય હતું. અહીં પણ અનાર્યોની જ વિશેષતા હતી. જરાસંધ અને કૃષ્ણ વચ્ચેનો વિરોધ મહાભારતમાં સ્પષ્ટપણે વર્ણવ્યો છે. જરાસંધ, આ અનાર્ય જાતિઓનો જ અગ્રણી હતો. એણે ઘણા રાજાઓને કારાગારમાં પૂરી દીધા હતા અને પ્રજાની ઇચ્છાથી ચાલતા સંઘતંત્રો ઉપર પણ પોતાનો પંજો વિસ્તાર્યો હતો. વૃષ્ણિયોનું રાજતંત્ર, એ વખતે સૌથી અધિક શક્તિશાલી ગણાતું. શ્રી કૃષ્ણ એ વૃષ્ણિયોના સંચાલક હતા. જરાસંધે એમને ઓછા નથી પજવ્યા. અનાર્ય કહીને આર્યોએ જેમની મશ્કરી કરી

છે, અવગણના કરી છે તેમણે જ આર્યોના બધા પ્રકારના મદ ભાંગી નાખ્યા છે. જરાસંધના છેલ્લા હુમલાથી છિન્નભિન્ન બનેલા આર્યો—વૃષ્ણિઓને દારકા ભેગું થઇ જવું પડ્યું હતું.

ઉડ્ડો પણ ભલે અડધા અનાર્ય ગણાયા હોય. પણ બીજી કોષ્ટ જાતિ કરતાં સ્વમાન કે શક્તિમાં એ ઉતરતા નહોતા. પોતાના રાજાઓને વિષે અનાર્ય જાતિ કંઈક વધુ વફાદાર હોય છે. ઉડ્ડોની વફાદારી આજે પણ એમના નાચ-ગાન ઉત્સવ વિગેરેમાં પ્રકટ થાય છે. ગંગવંશીય રાજાઓના વખતમાં ઉડ્ડ લોકો મોટે ભાગે સેનામાં દાખલ થતા. ત્રણસો—ત્રણસો વર્ષ સુધી માથા પટકવા છતાં મુસલમાનો આ ઉડ્ડ સૈનિકો સામે ફાવી શક્યા નહોતા. અને મુસલમાનોએ જ આ ઉડ્ડ લોકોને લીધે ઓરીસા નામ પાડ્યું હોય એમ લાગે છે.

ઉત્કલના ઇતિહાસમાં દક્ષિણ કોશલ નામનું એક રાજ્ય દેખાય છે. કોશલ રાજ્ય, કલિંગ જેટલું પુરાતન નથી એમ કેટલાકો કહે છે. કૌશલ રાજ્યને બૌદ્ધ યુગમાં ખૂબ પ્રસિદ્ધિ મળી ગઇ. કલિંગ એ વખતના મોટાં રાજ્યોના નામ આડે દૂરપાછ ગયું. પણ કોશલ અને કલિંગના રાજ્યોને પરસ્પરમાં ઘણા જૂના સમયથી નિકટનો સંબંધ રહ્યો હોય એમ કહેવાય છે. દક્ષિણ કોશલ, ઉત્કલ કોશલના નામથી કોષ વાર ઓળખાયું છે. કોશલ અને ઉત્કલને પહેલેથી જ મીઠો સંબંધ રહ્યો છે.

કોશલ રાજ્યની રાજધાની, પહેલાં વર્ધા નદીને કિનારે—આંદા જીલ્લામાં હોવી જોઈએ. કોશલ બદલાતું બદલાતું આખરે આજના છત્તીસગઢમાં પરિણમ્યું હોય એમ લાગે છે. ઇ. સ. ની પાંચમી શતાબ્દિમાં કોશલ રાજાઓ ઉત્કલના સિંહાસન ઉપર આરૂઠ થયા અને 'કોશલનું' સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ માત્ર ઇતિહાસના પાને જ રહી ગયું.

ઉત્કલ દેશ ઉપર થઇને યુગખળના અનેક વાવટોળ પસાર થઇ ગયા છે. ઘસાતું-ભૂંસાતું, કાયા પલટતું ઓરીસા આજે જે નકશા ઉપર દેખાય છે તેની ઉત્તરે સુવર્ણરેખા નદી, મેદિનીપુર અને ધવલભૂમિ આવી રહેલાં છે. પશ્ચિમમાં સિંહભૂમિ, અને મધ્ય પ્રદેશ, દક્ષિણમાં ગંગામ જલ્સો અને પૂર્વમાં બંગાળનો સાગર છે. એતું ક્ષેત્રફળ ૪૧૭૮૨ વર્ગ માઇલ છે અને વસતીની સંખ્યા ૮૭૭૬૦૪૫ જેટલી છે.

ઉત્કલ-દેશ વન-જંગલ, પહાડો, નદીઓથી ભરચક છે. પર્વતમાંથી વહેતી નદીઓ જે કાંપ ઠલવે છે તેને લીધે સમતલ ભૂમિ ઉપરના ખેતરો ફલદ્રૂપ બને છે. દરિયા પાસેનો પ્રદેશ મોટે ભાગે રેતીથી છવાયેલો છે.

કુદરતી સૌંદર્યનું તો આ એક લીલાક્ષેત્ર છે એમ કહીએ તો ચાલે. જેને સંસાર ઉપરના સુંદરમાં સુંદર દસ્યો કહેવામાં આવે છે તેમાંના ઘણાખરા દસ્યો આ ભૂમિમાં વધતા-ઓછા પ્રમાણમાં મળી શકે છે. લાંબી અને ઊંચી પર્વતશ્રેણીઓ, લાંબી અને પહોળી જળ-ભરપૂર નદીઓ, ગાઢ અરણ્યો, વિશાળ મેદાનો, અહોનિશ ગુંજતાં જળપ્રવાહો અને હરિયાળા ખેતરોથી આંખને આરામ આપતા પ્રદેશોની અહીં ખોટ નથી. સ્વચ્છ સરોવરોની સાથે ઉના પાણીના ઝરાઓ પણ ઉત્કલ દેશમાં છે. પ્રકૃતિનું બહુ લાડકવાયું સંતાન હોય તેમ ઉત્કલને કુદરતે અનેક રીતે નવાન્યું છે.

ઊંચા-દુર્ભેદ પહાડો, દુસ્તર નદી-નાળાઓ અને અરણ્યોને લીધે વિદેશી હુમલાખોરો, ઉત્કલથી આધે ને આધે જ રહ્યા છે. જેટલી રહેલાઈથી બીજા દેશોને રંજાયા છે તેટલી રહેલાઈથી તેમણે ઉત્કલની ભૂમિ ઉપર અત્યાચાર નથી કર્યા. ભારતવર્ષમાં વિદેશી-ઓના આક્રમણ ઉતરવા લાગ્યા ત્યારે પણ ઉત્કલ એની કુદરતી

જેથી દીવાલોને લીધે ઘણા લાંબા વખત સુધી સહીસલામત રહી શક્યું હતું. આવા શાંત, સુરક્ષિત પ્રદેશમાં કળા, શિલ્પ, સાહિત્યને સાઈ કીડાંગણ મળી જાય એ સ્વાભાવિક છે. ઉત્કલના પ્રાચીન મંદિરો અને સાહિત્ય ગ્રંથોમાં ઉત્કલની પુરાણી જાહોજલાલીનાં અનેક અવશેષો પડ્યા છે.

હીરા, પથ્થર, કોલસા, સોના તથા લોઢાની ખાણો પણ ઉત્કલમાં ઘણી મળી આવી છે. ઉત્કલ સ્વતઃસંપૂર્ણ છે. ભારતવર્ષના ખીજ બધા અંગો કરતાં આ ભાગ ઉપર પ્રકૃતિનો કંઈક વધુ પક્ષપાત હોય એવી કલ્પના સ્કુયાં વિના ન રહે. ઉત્કલને જાણે કે, ખીજ રાજ્યોના વધતા બળ-પરાક્રમની કંઈ જ પરવા નથી. એને કોઈને લૂંટી લેવાની, ઝૂંટી લેવાની કંઈ જ જરૂર નથી. ઉત્કલને આંગણે કલ્પવૃક્ષ ખીલે છે. બહારનાઓ જો એને ઉપદ્રવ ન કરે તો સર્વથા આત્મસંતુષ્ટ રહી શકે એવી એની સ્થિતિ છે.

આવો સુખી, શાંત, પ્રકૃતિએ કરીને રમણીય અને સંસ્કારે કરીને ભદ્રિક દેશ પણ જો છંછેડાયો હોય તો મગધ-સામ્રાજ્યની શક્તિને પણ મહાત કરી શકે-વિના કારણે લાખો મનુષ્યોના રક્તનું ખાખર ભરી દેનાર સમ્રાટની સત્તાને ઉખેડી નાંખી પોતાની પ્રાંતિય અસ્થિતા પુરવાર કરી શકે : એ બધું આપણે હવે પછી જોઈશું.

મહાભારતના યુગમાં

✽ ગ્વેદમાં કલિંગ નામના દેશનો ઉલ્લેખ છે. રામાયણમાં ઉડ્ડ, કલિંગ અને ઉત્કલ એ ત્રણેનો નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે. એ ઉપરથી રામાયણના સમય પૂર્વે ઉડ્ડ લોકો કલિંગમાં આવીને રહ્યા હશે એમ જણાય છે. ઉડ્ડ લોકો મૂળ આર્ય હોવા છતાં, આદિ નિવાસીઓ સાથેના ઘણા લાંબા સમયના વસવાટને લીધે એમનામાં ધર્મ તથા સભ્યતાનું ઘણું વિચિત્ર સંમિશ્રણ થયું હશે. મનુએ એમને સંસ્કારપતિત માન્યા હોય તો એમાં કંઈ આશ્ચર્ય જેવું નથી. મહાભારતમાં ઉડ્ડ રાજાએ, પાંડવોને હાથીદાંત ભેટમાં મોકલ્યા હોય એવું સૂચન છે. યજ્ઞ અને હિંસાત્મક અભિધાનની પ્રથાઓ જ્યારે પ્રચલિત હતી ત્યારે આ ઉડ્ડો, બાળકોનાં અભિધાન દેતાં અને એ રિવાજ અંગ્રેજ સલ્તનતની સ્થાપના થઈ ત્યાં સુધી થોડે-ઘણે અંશે પ્રચલિત હતો એમ કેટલાકો કહે છે.

કૌરવો અને પાંડવો વચ્ચે જે મોટું યુદ્ધ થયેલું તેમાં કલિંગની સેના કૌરવના પક્ષે રહેલી. સ્થિતિ એવી હતી કે સમસ્ત ભારત-વર્ષના રાજવીઓને આ યુદ્ધમાં એક યા બીજા પક્ષમાં જોડાવું જ જોઈએ. કલિંગે કૌરવોને સહકાર આપ્યો, એ વખતે કલિંગના રાજા શ્રુતાયુ અથવા શ્રુતાયુધે પોતાના બહાદુર પુત્રો, ભાનુમાન, કેતુમાન તથા શુક્રદેવને સાથે લઈ ભીમની સાથે ભારે તુમુલ યુદ્ધ કર્યું હતું.

કલિંગે આ લડાઈમાં સાઠ હજાર રથ તથા પર્વતની સાથે સ્પર્ધા કરે એવા દસ હજાર હાથીઓ ઉતાર્યા હતા.

સેનાનાયક **ભીષ્મ**ની આગળ રહીને જે સુભટોએ રણ ખેલ્યા છે તેમાં કલિંગના રાજપુત્રો મુખ્ય હતા. ધૃષ્ટદ્યુમ્નનું, દ્રોણના મારા-માંથી રક્ષણ કરવા **ભીષ્મે**, એમ કહેવાય છે કે, એકી સાથે સાત બાણ છોડ્યા હતા. દ્રોણને શિરે જીવનું જોખમ છે એમ જોઈને કલિંગ રાજપુત્રો, તત્કાળ **ભીષ્મ**ની તરફ દોડ્યા. એ પછી કલિંગના રાજા અને **ભીષ્મ**ની વચ્ચે ઘોર સંગ્રામ જામ્યો. એ સંગ્રામને ' જગત્ ક્ષયકર ' જેવું વિશેષણ લગાડવામાં આવ્યું છે.

ભીષ્મે યેદિ સૈન્યની સારી સહાય હતી. એમની સામે કલિંગના સુભટ વીરો ખડા હતા. કલિંગના સુભટ રાજકુમાર કેતુમાને પોતાના સૈન્ય સાથે, પર્વત ઉપરથી પાણીનો પ્રવાહ છૂટે તેમ યાદોમ કરીને ધસારો કર્યો. યેદિ સૈન્ય પોતાના આગેવાનને રખડાવી, મેદાનમાંથી નાસી છૂટ્યું. સૈનિકોમાં ભંગાણ પડતાં **ભીષ્મ** એકલે હાથે લડી રહ્યો. કેતુમાનની મદદે, થોડી વારે શ્રુતાયુ અને શુક્રદેવ પણ આવી પહોંચ્યા. મુશળધાર વૃષ્ટિ વરસે તેમ એમણે ભીષ્મ ઉપર ઉપરાછાપરી તીરનો વરસાદ વરસાવ્યો. શુક્રદેવના બાણથી **ભીષ્મ**ના રથના ઘોડા ધવાયા-જમીન ઉપર ઢળી પડ્યા. **ભીષ્મે** રથમાંથી ઉતરી ગદાયુદ્ધ આરંભ્યું. ગદા-પ્રહારમાં **ભીષ્મ**ની સામે ટકી રહેવું મુશ્કેલ હતું. શુક્રદેવ અને એનો સારથી, **ભીષ્મ**ની ગદાથી મૃત્યુ પામ્યા. શ્રુતાયુ પોતાના પુત્રનો ઘાત નીહાળી, વાઘની જેમ છંછેડાયો. એણે **ભીષ્મ** ઉપર તીરની વર્ષા કરી, ચારે કોરથી ઘેરી લીધો. **ભીષ્મ**ની ગભરામણનો પાર ન રહ્યો. ગદા અત્યારે નકામી હતી. એણે હાથમાં તલવાર લીધી. રાજા શ્રુતાયુના તીરને તલવારથી છેદતો ભીષ્મ ક્યાંઈ સુધી વ્યાકુળભાવે લગ્યો.

શ્રુતાયુને સહાય કરવા, **ભાનુમાન** પણ આવી પહોંચ્યો.

ભાનુમાન તીરવિદ્યામાં ખૂબ કૃશળ હતો. ભીમની આંખ આગળ અંધકાર વ્યાપી રહ્યો. આ કલિંગ રાજકુમારોના દાવપેચમાંથી છટકવાનું ભીમને અશક્ય લાગ્યું. આખરે ખીજે કોઇ ઉપાય ન સૂઝવાથી ભીમ, સાહસપૂર્વક ભાનુમાનના હાથી તરફ દોડ્યો. ભીમના આઘાતોથી ધવાયેલો હાથી તથા ભાનુમાન પણ મૂર્ચ્છિત બની ધરતી ઉપર ઢળી પડ્યા. ફરી એ ઊભા થઇ શક્યા નહીં. અત્યાસુધીમાં, બન્ને પક્ષોમાં એટલા સૈનિકો હણાઇ ચૂક્યા હતા કે મુડદાઓના મોટા ગંજ ખડકાઇ ગયા હતા.

શ્રુતાયુએ પોતાના બે પુત્રોને રણમાં છેલ્લી પથારી કરતા પ્રત્યક્ષ જોયા અને તેણે મરવા કે મારવાનો છેલ્લો ભિષણ નિશ્ચય કરી વાળ્યો. ક્રોધથી ધુંવાકુંવા બનેલા આ મહારથીએ એકી સાથે નવ ધારદાર તીર ભીમ તરફ છોડ્યા. ભીમ બાણોથી વીંધાઇને પૃથ્વી ઉપર પછડાયો. સારા ભાગ્યે અશોક નામના સારથીએ આ દેખાવ જોયો. તે એકદમ પોતાના રથને દોડાવતો, ભીમ પાસે પહોંચી ગયો. મહામુશ્કેલીએ ભીમ, ધરતી ઉપરથી ઊઠી, રથમાં બેઠો. ફરી ધમસાણુ આરંભાયું. શ્રુતાયુએ તો આ પાર કે પેલે પાર જવાનો નિર્ણય ક્યારનોએ કરી વાળ્યો હતો.

આખરે ધૌરવ-પક્ષનો નાશ તો નિર્માયેલો જ હતો. કલિંગના રાજા શ્રુતાયુ, અને એનો કુમાર કેતુમાન વીરગતિને પામ્યા. કેતુમાનના બે અંગરક્ષકો પણ એમની સાથે જ યુદ્ધશય્યામાં સૂતા. પોતાના રાજા અને કુમારોને પ્રત્યક્ષ મરતાં જોઇને પણ કલિંગની સેના નિરાશ ન બની. જાણે વેરનો બદલો વાળવા માગતી હોય તેમ એ સેના, પોતાના સ્વામીના મૃત્યુ પછી પણ હથેલીમાં માથું રાખી ઝૂમી. કલિંગ-સૈન્યનો માર ભીમને અસહ્ય થઇ પડ્યો. ફરી એક વાર એને પોતાના રથમાંથી નીચે ઉતરવું પડ્યું. અક-

જાએલા ભીમે, આખરે ઉપરાઉપરી ગદાના પ્રહાર કરી ૨૭૦૦ જેટલા કલિંગ-સૈનિકોને અચેત બનાવી દીધા.

મહાભારત એટલે જ સંહારની છેલ્લી સીમા. કલિંગના પણ ઘણા હાથી, ઘોડા તથા સુભટોના સમૂહ આ યુદ્ધમાં નાશ પામ્યા. ધૃષ્ટદ્યુમ્ન અને સાત્યકિની સહાય આવી પહોંચતા ભીમનો બચાવ થયો. સાત્યકી જેવા મહારથીએ પણ કલિંગ સેનાની વીરતા અને અડગતાની સ્તુતિ કરી છે.

રામાયણના કથન પ્રમાણે રામ પણ વનવાસ વખતે અહીંથી પસાર થયા હતા. કલિંગના ઘણા ક્ષેત્રો શ્રી રામના પાદરેણુથી તથા સ્નાનથી પવિત્ર થયેલા મનાય છે. દંડકારણ્યના નામથી પ્રસિદ્ધ પામેલું તપોવન અહીં જ હતું. મહારાજા રઘુ પણ દિગ્વિજયને અર્થે ઉત્કલ અથવા કલિંગમાં થઇને ગયા હતા.

વાણિજ્યના વિષયમાં પણ કલિંગ, બીજા કોઇ દેશની અપેક્ષાએ ઉતરતું નહોતું. મહાભારતના સભાપર્વમાં ઉડ્ડ રાજાઓએ પાંડવોને હાથીદાંતની ભેટ મોકલ્યાનો પ્રસંગ છે. કલિંગમાં હાથીઓની સંખ્યા કુદરતી રીતે જ ઘણી મોટી હતી. હાથીઓ મોટા પ્રમાણમાં હોય તે દેશ, દુશ્મનોની સામે સફળપણે સામનો કરી શકે. કલિંગમાં હાથી અને હાથીદાંતનો ઘણા મોટા પ્રમાણમાં વેપાર ચાલતો હતો. કલિંગના બે વેપારી-પુત્રો, ૫૦૦ જેટલા ગાડા હાથીદાંતના ભરીને વેચવા માટે દેશાવર જતા હતા ત્યાં તેમને ગોતમખુદ્ધના દર્શન થયા અને એમનો ઉપદેશ સાંભળી ભિક્ષુસંઘમાં ભળી ગયા એવી એક કથા છે. કલિંગ દેશ આ ઉપરથી વાણિજ્યકુશળ હોય એમ લાગે છે.

નદીઓ મારફત હિંદના વ્યાપાર એ યુગમાં ચાલતા. કલિંગમાં નાની-મોટી ઘણી નદીઓ છે-વ્યાપારના આ બધા માર્ગોથી કલિંગમાં લક્ષ્મી ઠલવાતી. મોટા સમુદ્રો પણ કલિંગના વેપારીઓ ઓળંગતા.

અમણયુગમાં કલિંગના ધણા સાહસિક વેપારીઓ સમુદ્રમાર્ગે દૂરદૂરના ટાપુઓમાં જતા.

કલિંગની ભૌગોલિક તેમજ સાંસ્કારિક સ્થિતિ ધણી ઉન્નત હતી. ખીજ પાડોશી રાજ્યોની જેમ કલિંગે, સામાન્યવાદનો મોહ નથી રાખ્યો. લશ્કરી બળ ધરાવવા છતાં એણે પ્રથમથી જ પોતાની શાંતિ અને સ્વાધીનતાને જ પ્રિય ગણી છે. જે કાળમાં મત્સ્યન્યાય પ્રચલિત હતો-બળવાન ખીજને ગળી જાય એ સામાન્ય જીવન-સૂત્ર બની રહ્યું હતું તે વખતે પણ કલિંગ એ દ્વેષથી નિર્દોષ રહી શક્યું હતું.

સંસ્કારથી શોભિત, વ્યાપાર-વાણિજ્યથી મંડિત અને તપસ્વી-ઓથી વિભૂષિત કલિંગને માટે એ જ ઉચિત હતું. પ્રકૃતિએ પોતે જ એને બધી રીતે પરિપૂર્ણ બનાવ્યું હતું. પ્રતિસ્પર્ધી અને મહોન્મત્ત પાડોશી રાજ્યોની પણ કલિંગની સંયમી સ્થિતિ જોઈ આંખ ઠરતી.

(૪) નંદયુગ

કલિંગરાજ આરવેલના એક શિલાલેખમાં, કલિંગે મગધ ઉપર મેળવેલા વિજયનું આ પ્રમાણે વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે:

“ બારસમે ચ વસે....સેહિ વિતાસયતિ ઉતરાપથરા-
જાનો ...મગધાનં ચ વિપ્પલં મયં જનેતો હથિસુ ગંગાય
પાયયતિ (૧) માગધં ચ રાજાનં વહસતિમિતં પાદે
વંદાયતિ (૧) નંદરાજનીતં ચ કાર્લિંગ-જિન-સંનિવેસં
ગહરતનાન પહિહારેહિ અંગમાગાધવસું ચ નેયાતિ (૧) ”

આરમે વરસે કલિંગરાજ મહાભેધવાહન આરવેલે ઉત્તરદેશના રાજાઓને ભયભીત બનાવી મૂક્યા. મગધના નિવાસીઓ ઉપર ધાક બેસારવા એણે પોતાના હાથીઓને ગંગા-નદીનું જળપાન કરાવ્યું. મગધરાજ ષૂહસ્પતિમિત્રને એણે પગ પાસે ઝૂકાવ્યો. અને નંદ-રાજ કલિંગની જે જિનમૂર્તિ ઉપાડી ગયો હતો તે તેમ જ બીજા ગૃહસ્થોની સાથે અંગ-મગધનું ધણુંખરું ધન પ્રતિહારો મારફત કલિંગ ભેગું કરી વાળ્યું.

એક નંદરાજ-મહાપદ્મનંદ અથવા નંદવર્ધને કલિંગ ઉપર આક્રમણ કરી, કલિંગમાંથી એક જિન-મૂર્તિ મગધમાં આણી હતી અને મહારાજ આરવેલે ષૂહસ્પતિમિત્રને હરાવી એજ મૂર્તિ પુનઃ

કલિંગમાં સ્થાપી હતી: એ વાત નિર્વિવાદપણે સૌ કોઈએ સ્વીકારી છે. આ નંદ રાજ્યો કોણ હતા ?

ખિંખિસાર શિશુનાગવંશના હતા. એ વંશના હાથમાંથી મગધની રાજસત્તા સરતી સરતી નંદોના હાથમાં ગઈ. નંદવંશ વિષે બ્રાહ્મણસત્તા જરા વક્રદષ્ટિએ જોતી હોય એમ કેટલાક પુરાણોનાં ઉલ્લેખ ઉપરથી જણાય છે. આ પુરાણુ-રચયિતાઓ નવા રાજ્યો તો નહોતા ઉપજવી શકતા, પણ રાજ્યોને પ્રતિષ્ઠા અપાવવી કે એમને હલકા પાડવા એ બન્ને કામો વગરસંકોએ કરી શકતા. નંદ-રાજ્યો પરાક્રમી હતા, સારો ધનસંચય પણ ધરાવતા, પરંતુ પુરાણકારોના કહેવા પ્રમાણે એ બહુ હલકા વંશના હતા. રાજવંશ ક્ષત્રીઓનો જ હોવો જોઈએ, એમ પહેલાં મનાતું. આ નંદવંશે ક્ષાત્રવંશનો નાશ કર્યો. શૂદ્ર ભૂપાલોને માટે રસ્તો સાફ કરી આપ્યો. પુરાણોના અભિપ્રાય પ્રમાણે નંદવંશના આરંભ સાથે હડહડતો કળિકાળ બેઠો.

નંદ રાજવંશને ઉતારી પાડવાનું એક જ મુખ્ય કારણ લાગે છે. સખળ ગણાતી બ્રાહ્મણસત્તા નંદરાજ્યમાં ખૂબ જ ક્ષીણ બનતી જતી હતી. શિશુનાગવંશના સમયથી એ સત્તા ઉપર પ્રહારો તો થયા જ કરતા, પણ વચ્ચે વચ્ચે થોડો આશ્રય પણ મળી જતો. નંદના સમયમાં એટલો આશ્રય મળતો પણ બંધ થયો અને જેને બ્રાહ્મણસત્તા માટે મુદ્દલ પક્ષપાત ન હોય તે કુલીન કે પ્રતિષ્ઠિત વંશનો કેમ હોઈ શકે ? નંદવંશ, એટલા માટે જ “ શૂદ્રાગર્ભોદ્ભવ ” ગણાઈ ગયો.

બ્રાહ્મણ-પુરાણોને નંદવંશનું નામ નથી ગમતું. બૌદ્ધ સાહિત્યમાં નંદવંશ વિષે ઘણો ગોટાળો કરી દેવામાં આવ્યો છે. બૌદ્ધ લેખકોને નંદવંશનો સીધો પરિચય નથી રહ્યો. સાંભળેલી ઊડતી

વાતો ઉપર જ એમણે આધાર રાખ્યો છે. જૈન સાહિત્યમાં નંદવંશ વિશે થોડી, પણ કસોટીમાં ટકી રહે એવી હકીકતો મળે છે. નંદ-રાજાઓએ નિર્ભાવેલા સ્તૂપો અને સ્તૂપોની અંદર ભંડારેલી સુવર્ણરાશિની વાત “દીપમાળાકલ્પ”માં આવે છે. પુષ્પમિત્ર જે ખૌદો અને જૈનોનો પાકો દુશ્મન હતો તેણે આ સ્તૂપો સુવર્ણની લાલચે ખોદાવી નાખ્યા હતા.

નંદરાજાઓ જૈન હતા-શ્રદ્ધાળુ શ્રાવક જેવા નહિ હોય તો પણ જૈનત્વ વિષે સદ્ભાવ તો જરૂર ધરાવતા હશે. આવા એક નંદ રાજાએ શા માટે કલિંગ ઉપર ચઢાઈ કરી? ખીનું કંઈ નહિ, જૈન મૂર્તિ લઈ જવાનું એને શું કારણ હશે? કોઈ જૈનને એ શોભે? યુદ્ધને એ યુગની એક સામાન્ય મહામારી લેખીએ તો ચાલે. યુદ્ધને અંતે લૂટફાટ પણ એટલી જ સ્વાભાવિક ગણાતી હશે એમ માનીએ. પણ એક જૈન રાજા, ખીજા રાજ્યમાંથી જિનમૂર્તિ ઉપાડી જાય એ વાતનો મેળ નથી ખેસતો. કલિંગમાં મગધના આ આક્રમણ વખતે જૈનશાસનનો સારો પ્રભાવ હશે, મંદિરો અને મૂર્તિઓથી સમૃદ્ધ હશે એ તો દેખીતી વાત છે.

વીતભયનગરના રાજા ઉદાયન અને અવંતીના રાજા અંડપ્રલોત વચ્ચે પણ જિનમૂર્તિને અંગે એક વાર ભારે સંગ્રામ થયેલો. જિનમૂર્તિઓનું “ચમત્કારીપણ” મોટે ભાગે આમાં જવાબદાર હશે. મૂર્તિઓ માત્ર પૂજને અર્થે કે નિર્ભળ ભાવશુદ્ધિને અર્થે જ હોઈ શકે એ માન્યતા યથાર્થ સ્વરૂપમાં નહિ સમજાઈ હોય એમ પણ બને. મૂર્તિના પ્રભાવે, શાસનદેવો એ દેશનું સંરક્ષણ કરવા બંધાયેલા રહે છે એવી જનસમુદાયની પાકી શ્રદ્ધા બંધાઈ ગઈ હશે. મૂર્તિનું અપહરણ દેશનું મોટામાં મોટું દુર્ભાગ્ય મનાતું. કલિંગને શિરે, નંદરાજાના સમયમાં એ કલંક

ચોટયું. એ કલંકની વેદના, સૈકાઓ વીતવા છતાં કલિંગ નહોતું જીલી શક્યું.

નંદયુગના આ પ્રથમ આક્રમણે કલિંગને માથે એક અપમાન લાદવા સિવાય બીજું કંઈ ખાસ નુકશાન કયું હોય એમ નથી લાગતું. એ વખતે મગધનો સામ્રાજ્યવિસ્તાર ચાલુ હતો. પણ એક રાજ્યનો પરાજય કર્યા પછી, તળીયાઝાટક રાજપલટો થવો જ જોઈએ એમ નહોતું મનાતું. કલિંગે, મગધની માત્ર નામની તાબેદારી સ્વીકારી લીધી હશે.

નંદ રાજ્યોના સમયમાં કલિંગ નબળું બન્યું હતું. મૂર્તિતું અપહરણ, કલિંગની એ વખતની સામાન્ય નબળાઈ સૂચવે છે. રાષ્ટ્રધ્વજનું અપમાન જેમ કોઈ સ્વતંત્ર રાષ્ટ્રે સહન કરી શકતું નથી—એનો બદલો લે છે ત્યારે જ જાપે છે તેમ મૂર્તિતું અપહરણ કલિંગની પ્રજાના દિલમાં શત્રુની જેમ ખૂંચતું હોવું જોઈએ. વર્ષો વીતવા છતાં એ વેદના વિસારે ન પડી. ખારવેલના પ્રથમ આક્રમણની સાથે એ અપમાનનો કલિંગ-રાષ્ટ્રે બદલો લીધો.

મહાપદ્મનંદે કલિંગથી આગળ વધી દક્ષિણમાં પોતાની સત્તા જમાવી હતી. એટલે કલિંગ તો માત્ર માર્ગમાં જ આવતું હતું. મગધ-સામ્રાજ્યને નંદયુગમાં ખૂબ વિસ્તાર મળી ગયો. નંદોના સૈનિકો, ઘોડેસ્વારો, હાથીઓ અને રથોનાં, પરદેશી મુસાફરોએ જે વર્ણનો આપ્યાં છે તે જોતાં પ્રથમ નંદરાજ ધણો શક્તિશાલી હોવો જોઈએ. મગધ-સામ્રાજ્ય એ માત્ર સ્વપ્નની વસ્તુ નથી, પણ વાસ્તવિકતા છે એમ મહાપદ્મનંદ બરાબર જોઈ શક્યો હતો. સૈન્યવૃદ્ધિ, સમાન માપ-તોલ અને દ્રવ્યસંગ્રહની દૃષ્ટિએ આ નંદવંશનો મૂળ પુરુષ આજના યુગના કોઈ સર-મુખત્યાર જેવો જણાય છે.

નંદ્યુગની સમાપ્તિ સાથે મૌર્યયુગ આરંભાય છે. પરદેશીઓના આક્રમણ, ચોમાસાના વાદળની જેમ ઉપરાઉપરી ઘેરાય છે, વરસીને પાછા વીંખાઈ જાય છે. મગધ-સામ્રાજ્યના વિસ્તારમાં કંઈ અવનવા રંગો પૂરાય છે, દરિયા અને કુંગરાથી વીંટળાયેલા દેશમાં, દૂરદૂરના પ્રકાશ અને પ્રવાહ ઓચીંતા ઠલવાય છે.

(૫) ચંદ્રગુપ્ત મૌર્ય

નંદયુગને મગધ-સામ્રાજ્યનો ઉદયયુગ કહી શકાય. મૌર્ય-યુગમાં મગધ-સામ્રાજ્યનો સૂર્ય મધ્યાન્હે આવ્યો. કોશલ, અવન્તિ, વત્સ, કાશી અને અંગ તો મગધના અધિકારમાં હતા જ, ચંદ્રગુપ્ત-મૌર્યે પશ્ચિમના ઘણાખરા પ્રદેશો સામ્રાજ્યમાં મેળવી, મગધ-સામ્રાજ્યને અતુલ વ્યક્તિત્વ આપ્યું. એ સમય સંક્રાંતિનો હતો. ઉત્તરમાંથી ધનલોલુપી-રાજ્યલોભી પરદેશીઓનાં ટોળાં ભારતની ધરતીને ખુંદવા ઉપડી ચૂક્યા હતા. રાજ્યો માત્ર રાજ્યને ભોગવી જ જાણતા. રાજ્યો હતાં પણ શાસનને નામે તો શૂન્યતા જ વર્તતી. શાસન જેવી કોઈ વસ્તુ ન હોય ત્યાં સુશાસનની આશા કોણ રાખે ?

સત્તામાં આવતા અને અદૃશ્ય બનતા રાજ્યવંશોની એક મોટી ચોપાટ ખેલાઈ રહી હતી. અંદર-અંદરના વિગ્રહો અને ઉપરથી ઊતરી આવતા હુમલાખોરોના અત્યાચારોથી પ્રજા ત્રાય ત્રાય પોકારી રહી હતી. ચંદ્રગુપ્ત મૌર્ય અને એના વિચક્ષણ મંત્રી ચાણક્યે એ પરિસ્થિતિ જોઈ લીધી. મગધનું સિંહાસન હસ્તગત કરવામાં, નંદોના ઊંડે ઊંડે ઉતરી ગયેલાં મૂળ ઉખેડવામાં ચંદ્રગુપ્ત મૌર્યને અને ચાણક્યને પણ કંઈ ઓછી મહેનત નહોતી કરવી પડી. રોજ રોજ નવા કાવાદાવા ખેલાતા. નવી સોગડીઓ મંડાતી. ચાણક્યને અને ચંદ્રગુપ્તને ભાગ્યદેવીએ જ સહાય કરી. બન્ને પુદ્ધિશાલી અને બળ-શાલી હતા. નંદવંશના રાજકુવરો અને એમનો અમાત્યવર્ગ પણ

એમનાથી એછો ઉતરે એવો નહોતો. મૌર્યપુત્રના પાસા સવળા પજ્યા-નંદપુત્રના છેલ્લા છેલ્લા પાસા અવળા પજ્યા.

મહાવંશમાં આ રાજ્યક્રાંતિનો ઉલ્લેખ છે: “ સીમા-પ્રાંતમાંથી ચાણક્ય અને ચંદ્રગુપ્તે સસૈન્ય કૃત્ય આદરી. નગરો અને ગામોને તાબે કરતા તેઓ આગળ વધ્યા. લાગ જોધને એમણે પાટલીપુત્ર (મગધની રાજધાની) ઉપર હુમલો કર્યો. ધનનંદ મરાયો. ચંદ્રગુપ્ત મગધનો માલિક બન્યો. ” મુદ્રારાક્ષસ પણ એ જ વાતની સાક્ષી પૂરે છે:

“ રાક્ષસ—સખે, ચંદ્રગુપ્તે પાટલીપુત્રમાં પ્રવેશી શું કર્યું? મને પહેલેથી માંડીને વાત કર. મેં જે મારાઓ મોકલ્યા હતા, ચંદ્રગુપ્તનું કાસળ કાઢવા, એમણે શું કર્યું? ”

વિરાધગુપ્ત—પહેલેથી જ કહું. ચાણક્યે પોતાની બુદ્ધિશક્તિથી શક, યવન, કિરાત, કંબોજ, પારસીક, બાહ્લિક વિગેરેની એક જબર-જરત સેના એકઠી કરી રાખી હતી. સમુદ્રમાંથી પ્રલયકાળનું તોફાન ઊઠે તેમ એ સેનાએ પાટલીપુત્રને ઘેરી લીધું. ”

ચંદ્રગુપ્ત મૌર્યનો અધ્યવસાય અને ઉદ્ધમ જોતાં સામ્રાજ્યનો એ એક સ્વપ્નદ્રષ્ટા હોય એમ લાગે છે. ભારતનો એ પ્રથમ-સર્વ-સમ્મત સમ્રાટ બન્યો. અમાત્ય રાક્ષસ જેવા નંદપક્ષના હિતૈષીઓને પણ એ પોતાના બનાવી શક્યો. નાના-મોટા રાષ્ટ્રો મગધમાં ભેળવવા ઉપરાંત ગણરાજ્યો અને સ્વતંત્ર પ્રદેશોને પણ એણે સામ્રાજ્યના ઉદરમાં સમાવી દીધા. સ્મિથ જેવા પ્રસિદ્ધ ઇતિહાસશાસ્ત્રીને પણ કબૂલ કરવું પડ્યું છે કે બે હજાર કરતાં પણ વધારે વર્ષો પહેલાં મૌર્યસમ્રાટ ચંદ્રગુપ્તે મગધ-સામ્રાજ્યને એની સ્વાભાવિક-વૈજ્ઞાનિક સીમાએ પહોંચાડી દીધું. સોળમી-સત્તરમી સદીના મોગલ સમ્રાટો

જે નહોતા કરી શક્યા અને વીસમી સદીની અંત્રેજી સસ્તનત પણુ જે વૈજ્ઞાનિક સીમાઓ બાંધવા વ્યર્થ—નિષ્ફળ પ્રયાસો કરી નિરાશ બની છે તે, સમ્રાટ અંદ્રગુપ્તે પોતાની કુનેહ અને લશ્કરીબળથી સિદ્ધ કરી બતાવ્યું.

સમ્રાટની પોતાની શક્તિ કરતાં પણુ ઘણી પ્રબળ એવી એક બીજી શક્તિ, પ્રજાશક્તિ રહેલી છે અને જેનો પ્રતિરોધ સબળ અને વિરાટ સેના પણુ ન કરી શકે તે શક્તિ, પ્રજાશક્તિ: એ સૂત્ર પણુ અંદ્રગુપ્ત મૌર્યના સમયમાં પહેલવહેલું સ્વીકારાયું. પ્રકૃતિકોપ: સર્વ-કોપેભ્ય: ગરીયાન્ પ્રજનો પ્રકોપ, બીજા બધા પ્રકોપો કરતાં ચડી જાય. કૌટિલ્યના પ્રતાપે અંદ્રગુપ્ત એ મંત્ર શીખ્યો. એણે તો એટલે સુધી સંભળાવ્યું કે “ રાજ ન હોય તેથી શું થઇ ગયું? પ્રજાની સ્થિતિ સારી હોય તો રાજ વિના પણુ ચલાવી લેવાય—અનાયકમપિ પ્રકૃતિસમ્પદં રાજ્યે નીયતે ।

રાજ કે સમ્રાટને વિષે જ જ્યારે રાષ્ટ્ર કે સામ્રાજ્યની સત્તા કેંદ્રિત થઇ જતી હોય તે વખતે રાજ કે સમ્રાટને “ ઘ્વજમાત્ર ” કહેવો એ પણુ કૌટિલ્ય જેવા રાજનીતિવિશારદથી જ બની શકે. રાજ માત્ર રાજ્યની શોભા વધારનાર છે, એ શક્તિસ્વરૂપ નથી. રાજની શક્તિ એની રૈયત અને મંત્રીઓની શુદ્ધપુદ્ધિની સલાહ જ છે. રાજ એ પ્રજાની સંપત્તિ છે. એને સ્વતંત્ર ઇચ્છા કે એની સ્વતંત્ર સ્થિતિ નથી હોતી. કૌટિલ્યે જ અંદ્રગુપ્તને શીખવ્યું: “ શિષ્ય જેમ ગુરુની આજ્ઞા માને, પુત્ર પિતાની સલાહ સાંભળે, નોકર શેઠની આજ્ઞા પાળે તેમ રાજાએ પણુ મંત્રીની આજ્ઞા પાળવી જોઇએ. ” અંદ્રગુપ્ત મૌર્યના શાસનવિધાનમાં એ સૂત્રો મૂર્તિમંત બનતા દેખાય છે.

અંદ્રગુપ્ત મૌર્યના સમયમાં રાજશાસનનું વિધિપૂર્વક ધડતર થયું. મંત્રીઓની સમિતિ અનિવાર્ય બની:

પ્રજાસુખે સુખં રાજ્યઃ પ્રજાનાં ચ હિતે હિતમ્ ।
નાત્મપ્રિયં હિતં રાજ્ઞઃ પ્રજાનાં તુ પ્રિયં હિતમ્ ॥

પ્રજાના સુખમાં જ રાજ્યનું સુખ સમાયેલું છે: રાજાને ગમી જાય એટલે એ વસ્તુ હિતકારક જ હોય એમ નથી માની લેવાનું. પ્રજાને પ્રિય થાય એ જ હિતકારક હોઈ શકે. રાજશાસનનું એ ધ્યેય ચંદ્રગુપ્ત મૌર્યે મંજૂર રાખ્યું અને મંત્રી, સેનાપતિ, દંડનાયક, દુર્ગપાળ વિગેરેની વ્યવસ્થિત યોજના કરી. એ યોજના એટલી વિસ્તૃત છે કે અહીં તેનું દિગ્દર્શન કરાવવા જતાં ધણું લંબાણ કરવું પડે. દૂંકામાં, ચંદ્રગુપ્ત મૌર્યનું શાસનવિધાન સુશાસન અને સ્વરાજ્યનું મધ્યવર્તી હતું એમ કહીએ તો ચાલે.

બાર વર્ષના ઉપરાઉપરી દુકાળની જે કથા આપણામાં બાર-દુકાળીના નામે પ્રચલિત છે તે ઘટના પણ ચંદ્રગુપ્ત મૌર્યના સમયમાં જ બનેલી હોવી જોઈએ. આવા દુકાળો વધતા-ઓછા પ્રમાણમાં પડતા હોવાથી ચંદ્રગુપ્તે ઠેકઠેકાણે મોટી નદીઓના પ્રવાહ આડે બંધ બાંધી તળાવ-સરોવરો નિર્માણ કરવાની યોજના કરી હતી. શાસન-વ્યવસ્થામાં એક સિંચનવિભાગને પણ સ્થાન હતું. ગિરનારનું સુદર્શન તળાવ એ જ વાતની સાક્ષી પૂરે છે. એ વખતે ચંદ્રગુપ્તના પ્રતિનિધિ તરિકે પુષ્પગુપ્ત નામનો શાસક સૌરાષ્ટ્રમાં રહેતો. ચંદ્રગુપ્તના આદેશ પ્રમાણે એણે આ તળાવ નિર્મેણું. અશોકના સમયમાં, એમાંથી કેટલીક નહેરો કાઢવામાં આવી હતી. રાજશાસનમાં લોક-હિતને કેટલું અગ્રગણ્ય સ્થાન મળતું તેનું એ એક ઉદાહરણ છે.

શ્રીયુત વિ. એ. સ્મિથ કહે છે કે પહેલાં ચંદ્રગુપ્ત મૌર્ય જૈન-હોય એમ હું નહોતો માની શકતો, પણ હવે મને લાગે છે કે એમાં સત્યાંશ છે. ચંદ્રગુપ્તે છેલ્લે છેલ્લે રાજ્યનો ત્યાગ કરી મુનિપણાની

દીક્ષા અંગીકાર કરી હતી. દિગંબર જૈન સાહિત્યમાં એ વિષે ખૂબ ચર્ચા થઈ ગઈ છે. અશોકના પૌત્રનું નામ પણ અંદ્રગુપ્ત હતું. આવા એક જ નામને લીધે ઇતિહાસમાં ઘણી સમસ્યાઓ ઊભી થવા પામી છે. પણ આપણે અહીં એ વિવાદમાં નહીં ઉતરીએ

અંદ્રગુપ્તની પછી ખ્રિસ્તી મગધની ગાદીએ આવ્યો. પુરાણોમાં એના અનેક નામો છે. કોઈએ એને ભદ્રસાર કહ્યો છે તો કોઈએ એને અમિત્રધાત કહ્યો છે. પરિશિષ્ટ પર્વમાં લખ્યું છે કે: ચાણક્યને એમ લાગ્યું કે મહારાજ અંદ્રગુપ્તે રોજ રોજ થોડું ઝેર પચાવવાનો અભ્યાસ પાડવો જોઈએ, તેથી તેણે આહારમાં ઝેર મેળવીને અંદ્રગુપ્તને ખવરાવવા માંડ્યું. એક દિવસે પટરાણી પોતે મહારાજ સાથે ભોજન કરવા બેઠી. એને ઝેરનો મહાવરો નહોતો તેથી તેની ઉપર ઝેરની કાતીલ અસર થઈ. એ મરવા પડી. પટરાણી બેજીવી હતી. ચાણક્યે શસ્ત્રક્રિયાની સહાયથી મરતી માતાના ઉદરમાંથી પુત્રને બચાવી લીધો. ઝેરનું એક ટીપું, બાળકના મસ્તક ઉપર ચોંટ્યું હતું તેથી ચાણક્યે તેનું નામ ખ્રિસ્તી રાખ્યું.

ખ્રિસ્તીસારના સમયમાં કોઈ પ્રસિદ્ધ ઘટના બનવા પામી હોય એમ નથી લાગતું. શાસનવ્યવસ્થાનો, અંદ્રગુપ્તે ચીલે પાડેલો રથ સ્વાભાવિક ગતિએ ચાલ્યો જતો હતો. તારાનાથ નામના ટીબેટી લેખક કહે છે કે ખ્રિસ્તીસારે ચાણક્યની મદદથી સોળ રાજ્યો જીત્યા હતા. અને એ રાજ્યોના રાજવી તથા મંત્રીઓને મારી એણે મગધની સીમાઓ ઠેઠ દરિયા સુધી પહોંચાડી હતી. પરંતુ આ વિજયને કોઈ ઐતિહાસિક આધાર નથી. ઉત્તર હિંદ તો મગધ-સામ્રાજ્યમાં ક્યારનું ચે સમાઈ ગયું હતું. દક્ષિણનો પ્રદેશ ઘણાખરો ખાકી હતો. ખ્રિસ્તીસારે દક્ષિણ ભારત તરફ મીટ માંડી. એમ કહેવાય છે કે ખ્રિસ્તીસાર દક્ષિણના દિગ્વિજયમાં વિજયશ્રી મેળવી શક્યો. આ વિજયમાં ક્યાંઈ પણ કલિંગનું નામ નથી આવતું.

ખિંદુસારના સમયમાં કલિંગમાં અને તક્ષશિલામાં વિદ્રોહ ઊઠ્યાનું કહેવાય છે. તક્ષશિલામાં તો ખિંદુસારે પોતાના પુત્ર-અશોકકુમારને મોકલી વિદ્રોહ શાંત પાડ્યો હતો. પણ કલિંગમાં શું બન્યું તે વિષયમાં ઐતિહાસિક સાક્ષીઓ સંપૂર્ણ મૌન સેવે છે. એનો અર્થ એટલો જ કે અંદ્રગુપ્ત અને ખિંદુસાર નેવા મગધ-સમ્રાટના સમયમાં કલિંગ પોતાની આંતરિક સ્વાધીનતા જાળવી રહ્યું હતું. નંદયુગમાં જ માત્ર એક વાર શ્રી ઋષભદેવ ભગવાનની મૂર્તિ કલિંગમાંથી ઉપડી ગઇ હતી. એ પછી પહેલું વા છેલ્લું ભિષણ આક્રમણ કલિંગ ઉપર અશોકે કર્યું.

(૬) કલિંગ યુદ્ધથી અમંગળ આરંભાયું

Political History of Ancient Indiaમાં શ્રી હેમચંદ્ર રાય-ચૌધરી કહે છે:—

An account of the Kalinga war and its effects is given in Rock Edict XIII. We have already seen that Kaling formed a part of the Magadhan dominions in the time of the Nandas. Why was it necessary for Ashoka to reconquer it? The question admits of only one answer, viz., that Kalinga severed its connection with Magadh after the fall of Nandas. If the story of a general revolt in the time of Bindusara be correct then it is not unlikely that Kalinga, like Taxila, threw off the allegiance of Magadha during the reign of Bindusara. It appears, however, from Pliny who probably based his account on the Indica of Megasthenes, that Kalinga was already an independent Kingdom in the time of Chandragupta. In that case there can be no question of a revolt in the time of Bindusara.

—કલિંગયુદ્ધની વિગત અને એનું પરિણામ, અશોકની તેરમી શિલાલિપિમાં મળે છે. નંદયુગમાં કલિંગ, મગધ-સામ્રાજ્યનું એક અંગ હતું એમ આપણે જાણે ગયા. અશોકને એ ફરી વાર જીતવાની શી જરૂર પડી ? એનો એક જ જવાબ સંભવે છે, અને તે એ કે નંદવંશની સમાપ્તિ સાથે જ એણે મગધ-સામ્રાજ્ય સાથેનો પોતાનો સંબંધ તોડી નાખ્યો હશે. ખ્રિસ્તીસારના સમયમાં કલિંગે બળવો કર્યો હશે એ વાત જો માનીએ તો ખ્રિસ્તીસારના શાસન-કાળમાં, તક્ષશિલાની જેમ કલિંગે પણ મગધ-સામ્રાજ્યનું ધોંસરું ફગાવી દીધું હોય એ સંભવિત છે. છતાં પદ્મીની, જેણે ઘણું કરીને મેગસ્થનીસના અહેવાલ ઉપર આધાર રાખ્યો છે તે કહે છે કે અંદ્રગુપ્તના વખતમાં જ કલિંગ સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય ભોગવતું હતું. એ વાત ખરી હોય તો ખ્રિસ્તીસારના સમયમાં કલિંગે બળવો કર્યો હતો એ સવાલ જ ઉપસ્થિત નથી થતો.

નંદવંશના રાજાએ કલિંગ ઉપર હુમલો કર્યો હતો, પણ એ ઉપરથી કલિંગ મગધના સામ્રાજ્યમાં ભળી ગયું હતું એમ ન કહી શકાય. નંદયુગના રાજાઓ બહુ બહુ તો થોડી-ઘણી લૂંટફાટ કરી જાય, ભારે ખંડણી લઈ જાય અથવા કલિંગના વિષયમાં બન્યું તેમ એકાદ મૂર્તિ કે રાજ્યના ગૌરવચિન્હસ્વરૂપ ગણાતી ચીજ-વસ્તુઓ લઈ જાય, પણ કાયમને માટે કલિંગને પોતાની એડી નીચે દબાવી રાખે એ એમને માટે અશક્ય હતું. નંદયુગમાં એમ જ બન્યું હતું. કલિંગ લૂંટાયું હતું પણ એણે પોતાની સ્વાધીનતા નહોતી ગુમાવી. કલિંગે પરાજય પામવા છતાં ગુલામીખત નહોતું લખી આપ્યું. મગધનો નંદવંશ દૂરના રાજ્યોને જીતી શકે એવી એની સ્થિતિ જ નહોતી.

ખ્રિસ્તીસારના સમયમાં પણ તક્ષશિલામાં બળવો થયો હતો

અને યુવરાજ અશોકના પગલાં થતાં જ એ ઉભરો શમી ગયો હતો. કલિંગમાં એવી કોઇ ઘટના બનવા જ નથી પામી. અંદ્રગુપ્ત મૌર્ય જેવો વિજેતા અને વ્યવસ્થાપક પણ કલિંગની સ્વાધીનતા ઉપર ત્રાપ મારી શક્યો નથી. એક માત્ર અશોકને જ, કોણ જાણે કેમ, પણ એવી મતિ સૂઝી.

અશોકે કલિંગ જીત્યું તો ખરું, પણ મૌર્ય સામ્રાજ્યનું અમંગળ તે જ ઘડીથી શરૂ થયું. કલિંગના વિજય સાથે જ મગધ-સામ્રાજ્યના મૂળમાં સડો પેઠો. છેલ્લું તરણું ઉઠતી કેડ ભાંગી નાંખે છે એ કહેવત પ્રમાણે મગધ-સામ્રાજ્યની કેડ કલિંગના ભારથી ભાંગી ગઇ. કલિંગ, ગ્રામીન સામ્રાજ્યની ચડતી-પડતીનું એક સીમાચિન્હ બની રહ્યું. અંગ-દેશ, ઓહીઆં કયાં પછી મગધની શક્તિનો જે જીવાળ ચઢતો દેખાય છે તે કલિંગદેશના વિજય પછી પાછો વળે છે. અંગવિજય અને કલિંગવિજય વચ્ચેના કાળમાં શાંતિ તથા પ્રગતિના અંકુરો ફળતા-ફાલતા દેખાય છે. પણ અશોકે વર્ત્તાવેલા કલિંગના કાળા ફેર પછી મગધ-સામ્રાજ્ય જાણે વૃદ્ધ બની જાય છે. એની બધી શક્તિ અને ઉમંગ હણાઇ જાય છે. શ્રીયુત રાયચૌધરી કહે છે : મગધને, કલિંગવિજય પછી કંઇ કર-વાપણું જ નથી રહેતું. દિગ્વિજયનો યુગ પૂરો થાય છે. ધર્મવિજયનો જમાનો, તે દિવસથી શરૂ થાય છે.

કલિંગયુદ્ધ, ભારતીય ઇતિહાસમાં એક સીમા-સ્તંભ છે. એક તો કલિંગનો પ્રદેશ પહાડો-નદી-નાળાંઓ અને જંગલોથી ભરપૂર છે. હાથીઓ પણ બીજા કરતાં અહીં વધુ પ્રમાણમાં હોય છે. ખડતલ કલિંગવાસીઓ ટાઢ-તડકો વેઠવામાં પણ કોઈથી ગાંજ્યા જતા નથી. મગધની પાડોશમાં આવું એક બળવાન રાજ્ય હોય તો મગધને એની હુંદ્ર રહે. એવી હુંદ્રની ખાતર જ અશોકની પહેલાના

મૌર્ય સમ્રાટોએ કલિંગ સાથેનો પાડોશી સંબંધ બરાબર સાચવી રાખ્યો હતો. અશોકને એ વાત ન રૂચી. સામ્રાજ્યની લગામ હાથમાં આવતાં જ અશોકે આંધળુકિયાં કર્યા અને કલિંગ ઉપર આક્રમણ કર્યું એવું કંઈ જ નથી. પહેલેથી જ દેશો જીતવાની પ્રવૃત્તિમાં એ પડ્યો હતો. કલિંગનો વારો છેલ્લો આવ્યો. પણ કલિંગવિજયને પરિણામે અશોકને ભારે કીમત ભરવી પડી. શ્રીરાયચૌધરી કહે છે તેમ: Magadh learnt to her cost what a powerful Kalinga meant, in the time of Kharvela.

કલિંગની કતલ જેવા પછી અશોકનું દિલ એકદમ દ્રવી નીકળ્યું, લડવાનું મૂકી દીધું અને પાકો ધર્માત્મા બની ગયો એમ કેટલાકો કહે છે. પણ એ વાત માનવા જેવી નથી. કલિંગ પછી બીજો કયો દેશ જીતવો એ અશોકથી નથી સમજાતું-દેશ જીતીને નવી ઊપાધિ ઉભી કરવાથી, કદાચને મેળવેલી મૂડી પણ ખોઈ બેસીશું એવી એને દહેશત લાગી હશે. ગમે તેમ બન્યું હોય, પરંતુ કલિંગના યુદ્ધ પછી ઘણા લાંબા સમય સુધી એના અંતઃપ્રદેશમાં મોટું મનોમંથન ચાલે છે. શ્રી સત્યકેતુ વિદ્યાલંકર કહે છે:

“ મગધનો મુકુટ માથે મૂક્યા પછી આઠમે વર્ષે અશોકે કલિંગ દેશ જીત્યો હતો. આ સંગ્રામમાં જે હિંસા થઈ તેથી કરીને એને બહુ ભારે પશ્ચાત્તાપ થયો એમ એ પોતે જ કહે છે. એ ઉપરથી ઘણાખરા વિદ્વાનોએ એવી કલ્પના કરી છે કે કલિંગવિજય પછી તરત જ-કલિંગયુદ્ધની હિંસાને પરિણામે એણે બૌદ્ધધર્મનો સ્વીકાર કર્યો, એટલે કે એનામાં ધર્મના અંકુર કુટા, એ અંકુર વખત જતાં મહાન વૃક્ષરૂપે પરિણમ્યા. પણ આ અભિપ્રાય બરાબર નથી લાગતો. કલિંગ ઉપર વિજય મેળવ્યા પછી ઘણા લાંબા સમય સુધી અશોકે ધર્મપ્રચારને અંગે કંઈ જ નથી કર્યું. ચાર વરસ

તો એના મન ઉપર એવી કોઈ અસર નથી દેખાતી. કલિંગવિજય પછીના ચાર વરસ દરમિયાન એણે ધર્મ તરફ કંઈ ખાસ લક્ષ નથી આપ્યું. કલિંગ-યુદ્ધનો પશ્ચાત્તાપ દાખવતો લેખ પણ એણે કલિંગ યુદ્ધ પછી તરતજ નથી લખાવ્યો.”

કલિંગ યુદ્ધ એ કારણ હતું અને ધર્મપ્રચાર કાર્ય હતું એ પ્રકારનો કાર્યકારણ સંબંધ અહીં નિષ્ફળ બને છે. કલિંગનું યુદ્ધ અશોકના જીવનનું આખરી યુદ્ધ હતું. કલિંગનો વિજય, મગધ-સામ્રાજ્યનો છેલ્લો વિજય હતો. એટલે જ અશોકને હવે ધર્મ સૂઝ્યો. અતિશય ક્રૂરતા પછી એ દયાળુ બન્યો. એમ તો નહિ પણ સામ્રાજ્યને અકબંધ રાખવા એણે ધર્મવિજયનો આશ્રય લીધો. સામ્રાજ્યની ભૂખ સંતોષ્યા પછી, શાંતિ અને ધર્મની જપમાળા એણે ફેરવવા માંડી.

(૭) કલિંગઃ કાચો પારો

અશોકને વારસામાં જે સામ્રાજ્ય મળ્યું તે ઉત્તરમાં હિમાલયની ગગનભેદી પર્વતશ્રેણીથી માંડી દક્ષિણમાં ધણે દૂર સુધી ફેલાયેલું હતું. પૂર્વમાં અંગાળની ખાડીથી પશ્ચિમમાં હિંદુકુશ સુધી વિસ્તરેલું હતું. એટલું છતાં સમ્રાટ અશોકને એથી સંતોષ ન થયો. રાજ્યાભિષેક પછીના આઠમે વર્ષે એણે કલિંગની બહાદૂર, સ્વતંત્ર અને ભદ્રિક પ્રકૃતિવાળી પ્રજા સામે વગર કારણે યુદ્ધનો પડકાર કર્યો. કલિંગની પ્રજા એવા યુદ્ધ માટે તૈયાર નહોતી. લડવાની વૃત્તિ કે સામગ્રી નહોતી એમ નહિ, પણ મગધના સમ્રાટને આવી અવળી ખુદ્ધિ સૂઝશે એમ એ પ્રજાએ નહોતું ધાર્યું. છતાં પોતાની સ્વાધીનતા જાળવવા કલિંગવાસીઓ તૈયાર થયા. અશોકે પોતે પોતાના મુખથી કલિંગનાં સંહારનું જે વર્ણન કર્યું છે તે જ એમ બતાવે છે કે કલિંગની પ્રજાએ મરવા-મારવાનો આખરી નિર્ણય કરી લીધો હતો. મગધ-સામ્રાજ્યનું ખરખર કલિંગના રક્તથી ઉભરાવી દીધું. લડી શકે એવા એકે એક પુરુષે આ યુદ્ધમાં પોતાના પ્રાણનું બલિદાન દઈ દીધું. કલિંગ પોતે બહોળું સૈન્ય ધરાવતું એવા કેટલાક ઉલ્લેખો પ્રાપ્ત થાય છે. સાગરકિનારે વસતી આ પ્રજા સાહસિકતામાં પણ કોઈ અંશે ઉતરતી નહોતી, છતાં સમ્રાટ અશોકની યોજના અને સૈન્યસંખ્યા પાસે કલિંગ હાર્યું: કલિંગના વીરપુરુષો મરી ખૂટયા, ગુલામો તરિકે પકડાયા-વેચાયા. શહેરો અને ગામડાઓમાં હાહાકાર વર્તી ગયો.

સમ્રાટ અશોકના પોતાના જ શબ્દોમાં કલિંગયુદ્ધની પાયમાલીનું વર્ણન વાંચીએ:

“ રાજ્યાભિષેકના આઠમા વર્ષ પછી દેવતાઓને પ્રિય એવા પ્રિયદર્શી રાજ્યએ કલિંગ દેશ જીત્યો. આ સંગ્રામમાં દોઢ લાખ મનુષ્યો પકડાયા, એક લાખ મનુષ્યો મરાયા અને એથી પણ ઘણા વધારે માણસો (રોગ તથા મહામારી વિગેરેને લીધે) મૃત્યુના મોંમાં પડ્યા. કલિંગ જીત્યા પછી પ્રિયદર્શીને ઘણા પશ્ચાત્તાપ થયો. જે દેશ પહેલાં ક્રોધ વાર ન જતાયો હોય તેને જીતતાં પુષ્કળ મનુષ્યોની હિંસા કરવી પડે છે—પુષ્કળ મનુષ્યોને પકડવા પડે છે. પ્રિયદર્શીને આથી ઘણું દુઃખ તથા ખેદ થયો છે. વધારે દુઃખ તો એટલા માટે થયું છે કે એમાં ઘણા શ્રમણો તથા બ્રાહ્મણો હશે, બીજા સમુદાયના પણ ઘણા અનુયાયીઓ હશે. માતાપિતાની સેવા કરનારા, બ્રાહ્મણની ભક્તિ કરનારા, ગુરુની ઉપાસના કરનારા તથા પોતાના મિત્રો, ઓળખીતા—પારખીતાઓને માદ્દ કરનારા, નોકરની સાથે સારો સંબંધ રાખનારાઓ પણ ઘણા હશે. આવા દૃઢ અને ભક્તિભાવવાળા ઘણા સંજ્ઞનો આ યુદ્ધમાં મરી ખૂલ્યા હશે અથવા તો વિખૂટા પડી ગયા હશે. યુદ્ધનાં સંહારમાંથી બચી ગયેલા એવા કેટલાયને પોતાના મિત્રો, પરિચિતો, સહાયકો તથા સંબંધીઓનાં દુઃખ જોઈ, રનેહને લીધે બહુ લાગી આવતું હશે. દરેકને ક્રોધ ક્રોધ પ્રકારે આવા યુદ્ધમાં સહન કરવું પડે છે તેથી પ્રિયદર્શીને બહુ દુઃખ થયું છે. એવો ક્રોધ દેશ નથી કે જ્યાં શ્રમણો તથા બ્રાહ્મણો અને બીજા અનેક સંપ્રદાયો ન હોય. કલિંગમાં એક શતાંશ કે સહસ્તાંશ ભાગ જેટલો નાશ હવે પ્રિયદર્શીને ભારે દુઃખના હેતુ રૂપ બનશે. ”

કલિંગના સંહાર વિષેનો સમ્રાટ અશોકનો જ આ એકરાર છે. જે સમયમાં વરતીપત્રક નહોતાં તેમ અંદાજ સિવાય મૃતદેહની સંખ્યા મુકરર કરવાનું કોઈ સારું સાધન ન હતું તે કાળની આ વાત છે. એટલે અશોકના પોતાના અંદાજ કરતાં પણ કલિંગનો સંહાર ઘણો વધુ ભયંકર હોઈ શકે. યુદ્ધના કેદી તરિકે પકડાયલા માણસોની સંખ્યા પણ એ જ પ્રમાણે ઘણી વધારે સંભવે છે. બાધાભારે કહીએ તો કલિંગના આ અકારણ યુદ્ધમાં કલિંગના પુષ્કળ સંતાનો અને કુટુંબો નાશ પામ્યા. કલિંગને શિરે એ અણધારી આફત હતી. સમગ્ર શ્રમણ-બ્રાહ્મણ ઉપરાંત વૃદ્ધો, અશક્તો, બાળકો અને અબળાઓએ પણ આ યુદ્ધને સંભારી અહોનિશ અસંખ્ય ઉણ્ણ નીઃશ્વાસ નાખ્યા હશે.

કલિંગવાસીઓનાં સંતપ્ત હૃદય થોડાં શાંત અને સ્થિર બને એ માટે સમ્રાટ અશોકે કલિંગમાં સમ્રાટના પ્રતિનિધિ તરિકે પોતાના એક કુમારની નીમણૂક કરી. યુદ્ધ પછી પણ અશોક કલિંગને ભૂલી શક્યો નથી. કલિંગની ખુવારીના કરુણ ચિત્રો એની આંખ આગળ અહોનિશ તરવરી રહેતા હોય એમ જણાય છે. જાંડે જાંડે એના મનમાં એવો ભય અથવા એવી આશંકા પણ જરૂર રહેતી હશે કે કલિંગ એક દિવસે આ પાપનું પ્રાયશ્ચિત કરાવ્યા વિના નહિં જંપે. રખેને પોતાનો કોઈ અધિકારી કલિંગની ભૂમિ ઉપર નવો અત્યાચાર કરે—કલિંગના જખમ ઉપર ખાર ભૂંસે, એવી સતત ચિંતા સમ્રાટને રહે છે. એટલે જ એ કલિંગને બની શકે તેટલું વ્યવસ્થિત, સુરક્ષિત અને શાંત રાખવા માગે છે. એક બીજા શિલાલેખમાં એ કહે છે:

“તુપાલી નગરી(કલિંગની રાજધાની)ના નાના-મોટા સૂબાઓને—અમલદારોને હું કહેવા માંગુ છું કે જે હજારો માણસો ઉપર

અધિકાર ચલાવવા મેં તમને નીમ્યા છે તેમનામાં હું રનેહપાત્ર રહું એવું વર્તન રાખજો. બધા પ્રજાજનો મારા પુત્રો છે. સૌનું હિત થાય અને સૌને સુખ ઉપજે, સૌનું ઐહિક તથા પારલૌકિક કલ્યાણ થાય એવી જ મારી ઇચ્છા છે. નગરના શાસકને હું કહું છું કે કોઈ પણ માણસનો નકામો દંડ ન થાય—કોઈને નકામું બંધાવું ન પડે, એ વાતનું ખાસ લક્ષ રાખજો. મારી ઇચ્છા પ્રમાણે બધું ચાલે છે કે નહિં તેની તપાસ કરવા હું દર પાંચ પાંચ વરસે એક નમ્ર, ક્રોધ રહિત અને દયાળુ માણસને મોકલીશ.”

પણ અશોકને એના અધિકારીઓ ખરાબર ઓળખતા હશે. તેઓ કહેતા કે આ કલિંગને જેમ પિંજરનું પંખી બનાવ્યું તેમ કલિંગની આસપાસ બીજી ઘણી સ્વતંત્ર જાતિઓ વસે છે તેમને આપણા સામ્રાજ્યના ઉદરમાં હોમી દઇએ તો શું ખોટું છે? અશોક એનો જવાબ આપતો: “એ બધું હમણાં ભૂલી જાઓ: નવા યુદ્ધ વિષે શબ્દ સરખો પણ કોઈ ઉચ્ચારશો મા !” કલિંગના જ એક બીજા શિક્ષાક્ષેપમાં એવા અર્થની થોડી હકીકત મળે છે.

“ નજીકની હદમાં વસતી જાતિઓને જીતી લેવા વિષે મારો શું અભિપ્રાય છે તે તમે જાણવા માગતા હો તો હું કહું છું કે એ જાતિઓ મારાથી બચીત ન રહે, મારામાં વિશ્વાસ મૂકતી થાય, હું એમને સુખી બનાવીશ—દુઃખ નહિં આપું એવી ભાવના એમનામાં પેદા કરજો. એમને એટલી ખાત્રી કરાવી દેજો કે રાજા તો એમની સાથે હંમેશા બની શકશે ત્યાં સુધી ક્ષમાભાવથી જ વર્તશે. રાજા પિતાના સ્થાને છે એવી એમની શ્રદ્ધા થવી જોઈએ.”

સમ્રાટ અશોકની આ અધ્યાત્મભરી વાણી ઉપર ઘણાં વિદ્વાનોએ સ્તોત્રો રચ્યા છે—અશોકનાં યશગાન ગાતાં થાકતા જ ન હોય એવા પણ ઘણા રાજપ્રકરણી પુરુષો છે. પરંતુ વગર કારણો

જેણે કલિંગના લાખો માણસોના રક્તમાં પોતાના હાથ રંગ્યા—
કલિંગની પુણ્યભૂમિ જેવા તપોવનને જેણે એક વિરાટ સ્મશાન
બનાવ્યું તે કલિંગવાસીનું હૃદય જે બોલી શકતું હોય તો તેમાંથી
અંગાર જ ઝરે.

કલિંગવિજય, મગધ-સમ્રાટને માટે કાચો પારો હતો. એ
વિજય ક્યારે કુટી નીકળશે એની ચિંતામાં ને ચિંતામાં જ અશોક
આટલું પથ્ય પાળી રહ્યો હતો. ધર્મ, દયા, ક્ષમા એ બધી આધ્યા-
ત્મિક સામગ્રીનો, અશોક તો માત્ર અંગ ઉપરના લેપ જેવો જ
ઉપયોગ કરી રહ્યો હતો.

(૮) અશોકનું પૂર્વજીવન

કલિંગનું એ યુદ્ધ અને સમ્રાટ અશોકની એ રક્ત-તૃષ્ણા માત્ર અકસ્માત નહિં હોય ? કલિંગવિજય પહેલાના સમ્રાટ અશોકના જીવનમાંથી જ એનો જવાબ મેળવીએ.

‘મહાવંશ’—બૌદ્ધ ગ્રંથ કહે છે: “રાજા બિંદુસારને સોળ રાણીઓ હતી: સો જેટલા પુત્રો હતા. સુમન સૌથી મોટો અને તિષ્ય સૌથી નાનરો હતો. અશોકે પોતાના વિભાતાના પુત્રાને મારી મગધની ગાદી પડાવી લીધી.”

‘દીપવંશ’ અને ‘મહાવંશ’ એ બન્ને ગ્રંથોનું સમન્વય કરતા શ્રી૦ ત્રિમથ કહે છે કે “તિષ્ય અને અશોક સહોદર હતા. બિંદુસારે અશોકને શાસનપ્રબંધને અર્થે દૂરના એક પ્રાંતમાં મોકલ્યો હતો. એટલામાં બિંદુસાર મૃત્યુશય્યા ભોગવે છે એવી અશોકને ખાતમી મળી. તરત જ પાટલીપુત્ર તરફ એણે પ્રયાણ કર્યું. રાજધાનીમાં આવીને, બિંદુસારના સૌથી મોટા કુંવર—સુમનનો ઘાત કર્યો. માત્ર નાના બાઈ તિષ્યને રહેવા દીધો.”

‘દિવ્યાવદાન’માં અશોકના જન્મ અને અંત:પુરમાં ચાલતા કાવાદાવા વિષે ઘણી વિગતો સંગ્રહી છે. દિવ્યાવદાન પ્રમાણે—

“અશોકની માતા એક બ્રાહ્મણ કન્યા હતી. એ ઘણી

‘દર્શનીયા’, ‘પ્રાસાદિકા’ અને ‘જનપદકલ્યાણી’ હતી, તેથી એના પિતાએ ધિંદુસારના અંતઃપુરમાં મોકલી. બીજી રાણીઓ આ કન્યાનું રૂપ-લાવણ્ય જોઈ લેવાઈ ગઈ. એમને એમ થયું કે જો રાજા આ આદ્ય-કન્યાને એક વાર જોઈ જશે તો પછી બીજી રાણીઓનાં માન ઘટી જશે. રાજાની નજરે ન ચડે એટલા માટે એને એવું કામ સોંપ્યું કે રાજા સૂતા હોય ત્યારે માત્ર માથા પાસે બેસી, રાજાના વાળ ઓળે. અચાનક એક દિવસે રાજાજી જાગ્યા અને આ દર્શનીયા, પ્રાસાદિકા અને જનપદકલ્યાણી યુવતીને જોઈ મોહ પામ્યા. પણ એ હંમેશાં વાળ ઓળતી હોવાથી, રખેને હજમની પુત્રી હોય એવી રાજાને શંકા થઈ. આદ્ય પુત્રીએ પોતે જ એ શંકાનું સમાધાન કર્યું.”

એનાથી ધિંદુસારને જે પુત્ર થયો તેનું નામ અશોક.

અશોક ઉપર એના પિતાનો બહુ પ્રેમ નહોતો. એ “દુઃસ્પર્શગાત્ર” હતો. સામ્રાજ્યમાં ક્યાંઈ બળવો થાય તો ધિંદુસાર ખનતાં સુધી અશોકને જ ધકેલતો. સુસીમ નામના સૌથી મોટા પુત્ર વિષે રાજાને પક્ષપાત નહોતો—મગધનો મુકુટ સુસીમને માથે જ મૂકાવાનો હતો. અશોક એ રમત સમજી ગયો. તેણે યુક્તિપ્રયુક્તિ કરીને સુસીમનો કોટા ઉખેડીને ફેંકી દીધો.

અશોકને ૯૮-૯૯ જેટલા ભાઈઓ હતા એ વાતમાં અલબત્ત અતિશયોક્તિ હોઈ શકે. પણ એને બીજા ભાઈઓ હતા અને ભાઈઓના પ્રેત ઉપર પગ માંડીને જ મગધના સિંહાસન સુધી પહોંચ્યો હતો એ વિષે શંકાને સ્થાન નથી. રાજાની લગામ હાથમાં લેવા છતાં અશોકનો વિધિપૂર્વકનો રાજ્યાભિષેક થઈ શક્યો નથી—રાજ્યાભિષેક થતાં ચાર વરસ નીકળી જાય છે. એ જ ખતાવે છે

કે અશોકને રાજસત્તા મેળવતાં ઘણી જિંડી ખટપટમાંથી પસાર થવું પડ્યું હતું—પોતાના ભાઈઓના ભોગે એણે સામ્રાજ્યનો મુકુટ મેળવ્યો હતો.

પ્રસિદ્ધ ચીની મુસાફર હ્યુનસેંગે, અશોકે નિર્મેલા એક નરકાગારનું વર્ણન આપ્યું છે. માણસને પીડા આપવાની—રીબાવી રીબાવીને મારવાની બધી તરકીબો અહીં શોધાતી અને તેનો અમલ પણ થતો. ચીભડા ને તરખૂચની જેમ જ માનવ દેહ અહીં શેકાતા—તળાતા અને રહેંસાતા. ધાતુઓના ધગધગતા રસ અહીં હંમેશ તૈયાર રહેતા. ભૂલેચૂકે પણ જો કાઈ આ નરકાગારમાં આવી ચડ્યો તો જીવતા દોજખની આ ચંત્રણામાંથી એ કોઈ કાળે પણ બચી શકે નહીં. પહેલાં તો અશોક પોતે જીવતા મનુષ્યોના દેહની સાથે ફેર રમત કરતો પણ પછી જ્યારે એને કહેવામાં આવ્યું કે રાજાએ પોતે જિંડીને આવા હલકા ધંધા નહી કરવા જોઈએ ત્યારે તેણે ચંડગિરિક નામના એક કસાઈની આ નરકાગારના અધ્યક્ષ તરીકે નીમણૂક કરી. આ ચંડગિરિક પશુ—પ્રાણીઓને અને માણસોને રીબાતા—તરફડતા જોઈ ખૂબ મોજ અનુભવતો. બીજાના ત્રાસ એ જ એનો ખરો આનંદ હતો. એણે પોતાના માતાપિતાનો વધ કરતાં પણ પાછું વાળીને ન્હોતું જોયું.

અશોકની એક આજ્ઞા ન માની તેથી ૫૦૦ જેટલા મંત્રીઓને એક જ વખતે—એક જ સ્થાને તરવારના ઝાટકાથી ઉડાડી મુક્યા: એવી મતલબની એક વાત દિવ્યાવદાનમાં છે. તેમ જ એક પરિચારિકાએ અશોક—વૃક્ષના થોડાં પાન તોડ્યાં તેથી જીવતી બાળી મૂકી. કારણ એટલું જ કે પોતાનું નામ પણ અશોક અને વૃક્ષનું નામ પણ અશોક: અશોક સામે કોઈથી પણ આંગળી જિંચી કેમ કરાય?

પાશ્ચાત્ય ઇતિહાસ-લેખકોએ પણ એટલું તો સ્વીકાર્યું છે કે પહેલાં અશોક ઘણો ધાતકી હતો—સ્વચ્છંદી અને ઉદ્ધત પણ હતો. પરંતુ બૌદ્ધ ગ્રંથોમાં વર્ણવેલી ઘણીખરી હકીકતોને તેઓ રંગ-રોગાન જેવી ગણી, અમાન્યની કોટીમાં મૂકે છે.

કલિંગ-યુદ્ધે સમ્રાટ અશોકની મનોવૃત્તિ બદલી નાખી હશે—હૃદયપલટો ઉપજાવ્યો હશે એ વાતની સામે ભલે આપણે વાંધો ન લઇએ, પણ એમાં એતું રાજનૈતિક ડહાપણ નહીં હોય એમ કેમ કહેવાય?

સહરાના રણમાં ભૂલા પડીને રઝળતા-પાણીપાણી ઝંખતા મુસાફરને કોઇ પાણીની અને ટાઢા છાયાની વાત કરે તો તે હર્ષથી પ્રકુલિત થયા વિના ન રહે. શાંતિ, ક્ષમા, ધર્મની વાતોમાં પણ એવીજ મોહિની ભરી છે. રોજે રોજની રાજક્રાંતિઓ, ખુનામરકીઓ અને જીલમની ઝડીઓથી થાકીને નિરાશ બની ગયેલી પ્રજાને જ્યારે કોઇ એવી વાતો જાંચે સાદે-પર્વતના શિખરે ઊભો રહીને સંભળાવે ત્યારે પ્રેમ પણ મેઘદર્શન જેમ નાચી ઉઠતા મચ્છરની જેમ કેકારવ કરી મૂકે એ અસંભવિત નથી. અશોકની શિલાલિપિમાં આલેખાયેલાં અભય વચનો, યુદ્ધ-વિગ્રહની અશાંતિમાં ફફડતા જીવોને એ વખતે એટલાજ આશિર્વાદરૂપ લાગ્યાં હશે. આવાં અભયવચનોમાં, સર્વસત્તાધીશ સમ્રાટની કોઇ ચાલખાજી હોય એમ કદાચ કોઇ કહે તો પણ એ વખતે ન મનાય.

પ્રજાને શાંતિ જોઈતી હતી, સુશાસન જોઈતું હતું, સંરક્ષણ અને સ્વાતંત્ર્ય જોઈતું હતું તે બધું અશોકે મુક્તકંઠે-ઉદાર હાથે આપ્યું. મૌર્ય સામ્રાજ્યના સમ્રાટ-અશોકમાં પ્રજાએ કોઇ દેવાંશી અવતારની કલ્પના કરી. જનહિતના ઘૂંટાછવાયા છતાં પદ-

તિસરના પ્રંયત્નોએ અશોકના પૂર્વજીવન ઉપર વિસ્મૃતિના પડદા પાડી નાખ્યા.

પ્રજાની પ્રીતિ, ભક્તિ અને શ્રદ્ધા સિવાય સામ્રાજ્ય સ્થિર ન થઈ શકે એમ સમજનાર સમ્રાટ અશોકે ધર્મ અને ધર્મપ્રચારની ઉપયોગિતા અને અસરકારકતા પણ ખરાબર જોઈ લીધી. ધર્મ-સંપ્રદાયના અગ્રણીઓએ અશોકના નામે અસંખ્ય સ્તોત્રોની-અવતારણા કરી.

(૭) રાજશ્રયનું પરિણામ

એ મહતી સેનાઓની મધ્યમાં પોતાને આવી ભરાયેલો જોઈને અર્જુનનાં ગાત્ર કંપ્યાં હતાં-રોમેરોમમાંથી પસીનો છૂટ્યો હતો. એણે એને વૈરાગ્યનો રંગ તો ઘણો ય લગાડ્યો, પણ શ્રી કૃષ્ણે વૈરાગ્યની વાણીમાં છુપાઈ રહેલું અર્જુનનું હૃદયદૌર્બલ્ય જોઈ લીધું. કલિંગવિજયમાંથી પાછા ફરેલા સમ્રાટ અશોકને જો કોઈ શ્રી કૃષ્ણ ભેટયા હોત તો એને આ ધર્મવિજયની વાણી પ્રચારતો જોઈને કહેત કે: “ હે અશોક ! કલિંગના ઉદ્ધાનમાં મુડદાઓના ઢગ ખડકયા પછી તું ધર્મ, શાંતિ, ક્ષમાના જે સૂત્રો અને સિદ્ધાંતો ઉચ્ચરી રહ્યો છે તેમાં સામ્રાજ્યવાદના સમર્થન સિવાય બીજું શું બળ્યું છે ? તારે તારું મૌર્ય સામ્રાજ્ય ટકાવી રાખવું છે એટલે જ તને શાંતિ અને વિરાગનું અવલંબન ગમે છે. ચોર-લૂંટારા અને શિકારીઓ પણ બીજાનું સર્વસ્વ પડાવી લીધા પછી શાંતિ અને ક્ષમા જ વાંછે છે. તારા અંતરતમ મનોભાવનું પૃથક્કરણ કરી જોશે તો તને પણ એમ જ લાગશે. ”

સમ્રાટ અશોકને એવી સીધી અને સાચી વાત સંભળાવનારું કોઈ ન બળ્યું. એની આસપાસ જે શ્રમણો-સંસારત્યાગીઓ અને ધર્મપ્રચારકો હતા તેઓ પણ ઘણા વખતથી આવા જ ધર્મના

થાંભલાની શોધમાં હતા. ધર્મને સુદૃઢ રાજ્યાશ્રય મળે તો પછી સંપ્રદાયના પાયામાં સીસાનો રંસ રેડાય અને સામ્રાજ્યને ધર્મને; સહકાર મળી જાય તો સામ્રાજ્ય ફરતી સરસ કિલ્લેખંદી બની જાય. આવી ખુલ્લી સરતોથી નહીં, પણ અણુલખ્યા કરારોથી આવું એક સંધીપત્ર તૈયાર થયું. અશોકે ધર્મપ્રચારનું ચક્ર ફરીથી ગતિમાં મૂક્યું: ધર્માચાર્યોએ એને પોતાથી બની શકે તેટલો વેગ આપ્યો. રાજપ્રકરણી કુનેહનો આખો વારીપ્રવાહ ધર્મવિજયના કચારામાં ઠલાવાવા લાગ્યો. ધર્મ ખીલ્યો, પણ ખીજી તરફ મગધ સામ્રાજ્ય-રૂપી વટવૃક્ષનાં મૂળ સૂકાવાં લાગ્યાં.

મૌર્ય સામ્રાજ્ય જો લોકકલ્યાણ સાધતું હોય અને ભિક્ષુઓ જો એને ઉત્તેજન આપતા હોય તો એમાં ખોટું શું છે? પહેલી વાત તો એ જ છે કે સામ્રાજ્યવાદ અને લોકકલ્યાણ પરસ્પરવિરોધી છે. સામ્રાજ્ય એટલે કે એક વ્યક્તિને કેંદ્રમાં રાખી, લોકસમૂહની ખુદ્દિને પાંગળા કરી મૂકનારું તંત્ર, ખાખોચીયા જેવું જ અંધિયાર બની જાય છે. એને ઉત્તેજન આપનારાઓ પણ એક યાબીજે પ્રકારે પોતાનું વર્ચસ્વ ગુમાવી બેસે છે. શાંત અને સ્થિર સામ્રાજ્ય ગમે તેટલું મહાન હોય તો પણ ચરખીથી ફૂલી ગયેલા દેહની જેમ એની અપંગતા અનિવાર્ય છે. અને એવી કોઈ ખરાબી નથી કે જેને રાજાશ્રય પાળી-પોષીને ન ઉછેરે.

કલિંગયુદ્ધ પછી ધર્મવિજયની લગનીમાં અશોકે ઔદ્ધર્મને રાજ્યાશ્રિત બનાવ્યો. એ પહેલાં રાજ્યનો, કોઈ ધર્મને આશ્રય જ નહોતો એમ કહેવાનો અહીં આશય નથી. રાજાઓનો આશ્રય થોડા સમયને માટે, થોડે ઘણે અંશે પહેલાં મળી જતો. અશોકે એ સ્થિતિ બદલાવી નાખી. ઔદ્ધર્મના પ્રચાર અર્થે હજારો ભિખ્ખુઓ સુખ-આરામથી હરીફરી શકે તથા રહી શકે એટલા માટે ઠેકઠેકાણે

દેશભરમાં મોટી સંખ્યામાં વિહારો ખડા થઇ ગયા. જેમને લાગ, વિરાગ કે લોકકલ્યાણની બહુ પરવા ન હતી એવાઓ પણ સારા રાજ્યાશ્રયથી લોભાઈ ભિખ્ખુઓની સંખ્યામાં વૃદ્ધિ કરી રહ્યા. અશોકના અનુકરણમાં બીજાં નાનાં-મોટાં રાજ્યોએ પણ આવા વિહારોને ઉત્તેજન આપ્યું. પુરાણાં ઉલ્લેખો તો એટલે સુધી કહે છે કે ૮૦ થી ૯૦ હજાર જેટલા વિહારો, અશોકના સમયમાં ઉભરાઇ નીકળ્યા.

લાગપ્રધાન સંસ્કૃતિની પ્રથમની પ્રેરણા તો ક્યારનીય મંદ પડી ગઈ હતી. શ્રી ગૌતમ બુદ્ધના નિર્વાણ પછી એમના ભિખ્ખુઓમાં થોડી વધુ છૂટછાટ લેવાની શિથિલતા પ્રવેશી ચૂકી હતી. કેટલાકે તો છડેચોક કહેતા કે ગૌતમ બુદ્ધની હૈયાતીમાં આપણે કષ્ટ સહેવામાં બાકી નથી રાખી. હવે શા માટે એવાં નકામાં દુઃખ વેઠવાં ? વકીલો કાયદાની બારીકીઓ શોધે તેમ આ ભિખ્ખુઓએ પણ સખ્ત નિયમ અને શિસ્તપાલનના દુર્ભેદ દુર્ગંધમાં બારીઓ તેમજ બારણાઓ શોધીને ઉઘાડી નાખ્યાં. અશોકના આશ્રય-પ્રતાપે ભિખ્ખુઓની સત્તા અને સ્વચ્છંદને અપૂર્વ અનુકૂળતા મળી ગઈ.

અસંખ્ય વિહારો અસ્તિત્વમાં આવ્યા, તેમ ભિખ્ખુઓમાં આગેવાની મેળવવાની લાલસા પણ જન્મી. એક જણ બીજાથી બહુ મહાન અને પ્રભાવશાળી છે, ચમત્કારિક છે એવી છાપ પાડવાના કેડ વૃદ્ધિ પામ્યા. આથી હરિદ્રાઇ વધી પડે એ સ્વાભાવિક છે. પાછળથી ભિખ્ખુઓની એ સ્પર્ધા એમના અનુયાયીઓમાં પણ આવી હશે. ભિખ્ખુઓ મોટા જગીરદાર જેવા બન્યા. ગમે તેમ કરીને રાજ્યોની ખુશામત કરવી અને પોતાનાં વૈભવ-આરામ-પ્રભાવ જાળવી રાખવા એ પ્રકારની, લાગી તપસ્વી અને લોકસેવકને ન છાજે એવી દૂષિત મનોવૃત્તિ ભિક્ષુસંઘમાં મહામારીની જેમ જ પ્રસરી

ગઢ. સામ્રાજ્ય અને રાજાશ્રિત ધર્મ બંને, એક બીજાની પાછળ અધોગતિ તરફ તણાયા.

રાજાશ્રયે, જનસેવક જેવા આ ભિખ્ખુઓને જીલમગાર પણ બનાવ્યા. એક તરફ સામ્રાજ્યનું ધોંસરું અને બીજી તરફ આ ભિખ્ખુઓનું ધોંસરું એમ બે ધોંસરાં પ્રજાના ગળે ભરાઈ ગયાં. ભિખ્ખુઓની વિરુદ્ધ નાના મોટા બંડ ઊઠેલા હોવાની હકીકત પણ મળે છે. આ બંડની સામે ટકી રહેવા ભિખ્ખુઓને રાજ્યની મદદ માંગવી પડી હતી. વૈદિકો એટલે કે બ્રાહ્મણો વિગેરે, જે પોતાના વધારેપડતા ક્રિયાકાંડના ભારને લીધે અપ્રિય બન્યા હતા તેની જેમ જ આ ભિખ્ખુઓ પણ અશોકના સમયમાં ખૂબ પરિગ્રહી, સ્વચ્છંદી, વિલાસી બનવાથી પ્રજામાં અકારા થઈ પડ્યા.

અશોકનો જે વખતે અહીં અમલ ચાલતો હતો તે જ વખતે ચીનમાં પણ એના જેવી જ આકાંક્ષાઓ ધરાવતા એક સમ્રાટના વિચિત્ર વહેવારની કેટલીક હકીકતો મળે છે. પંડિત જવાહરલાલ નેહરુના શબ્દોમાં જ એ સાબળીએ:

“ ચૌ નામના પ્રાચીન અને શક્તિહીન રાજવંશને હટાવી એક સરદારે રાજસત્તા ઝુંટવી લીધી ત્યારથી ચિન નામના રાજવંશનો આરંભ થયો:—ચિન રાજવંશ ઉપરથી જ ચીન દેશનું નામ પડ્યું. આ રાજવંશ અશોકનો સમકાલીન છે.

“ પ્રથમના ચિન રાજવંશના ત્રણ રાજાઓ બહુ ન ટક્યા. પણ એમની પછી જે ચોથો રાજા આવ્યો તે એક વિલક્ષણ પુરુષ હતો. એનું નામ તો હતું વાંગ ચાંગ: પણ એણે પોતાનું જૂનું નામ બદલીને નવું નામ રાખ્યું. નવા નામનો અર્થ એ થાય છે કે “ ચીનનો પહેલો સમ્રાટ.” એને પોતાના યુગનું ભારે અભિમાન હતું. જૂનવાણીમાં એને મુદ્દલ

શ્રદ્ધા કે પ્રીતિ ન હતી. એ હૃદયથી એમ ઇચ્છતો કે લોકો જૂનવાણીને જો ભૂલી જાય અને હું જ ખરો શહેનશાહ છું—ઇતિહાસનો આરંભ જ મારા સમયથી થાય છે એમ આ બધા માણસો માનવા લાગે તો પછી ક્યાંય કોઇ પ્રકારની કઠણાઇ ન રહે. બમ્બે હજાર વર્ષ થયાં રાજાઓની મોટી જમાત ઉતરી આવી છે એ વાત તેને સાંભળવી જ નહોતી ગમતી. એ જૂના રાજાઓનાં નામ સુદ્ધાં પણ કોઇ ન સંભારે, માત્ર પ્રથમ સમ્રાટ તરિકે પોતાનું નામ જ અહોનિશ ગુંજતું રહે એવી એની એક માત્ર અભિલાષા હતી. રાજાઓ અને સમ્રાટોની સાથે બીજા કોઇ મોટા પુરુષો થયા હોય તો એમનાં નામ અને ચિન્હ પણ ભૂંસી નાખવાની એણે કેડ બાંધી. તેણે ફરમાન છોડ્યું કે જે જે ગ્રંથોમાં પ્રાચીન કાલની હકીકત હોય તે બધાં પુસ્તકો ખાસ કરીને ઇતિહાસના પુસ્તકો બાળીને ભસ્મ કરી નાખવાં.”

એ આજ્ઞાના અનુસંધાનમાં જ એણે એક બીજો એવો આદેશ છોડ્યો કે “જૂના વખતની વાતો જો કોઈ રસભરી વાણીમાં લલકારીને વર્ણવશે તો તેને શણીની સજા વેઠવી પડશે.” કહેવાય છે કે ઘણા પંડિતો, જૂનવાણી રીતરિવાજની વાતો કરતા પકડાયા અને આ પ્રથમ સમ્રાટે તેમનાં શિરચ્છેદ પણ કર્યાં. જૂનાં ગ્રંથો જેમણે જેમણે છુપાવવાના પ્રયત્નો કર્યા અને પ્રથમ સમ્રાટના ગુપ્તચરોથી પકડાયા તેમને એણે જીવતા દફનાવી દીધા. ઇતિહાસમાં માત્ર પોતાનું એકલાનું જ નામ ઝળકી ઉઠે એવી દુરાશા સેવનાર આ નૃપતિએ પ્રજા ઉપર ઘણા અત્યાચાર કર્યા. એનું પરિણામ એ આવ્યું કે પચાસ વરસની અંદર જ એ રાજવંશનું નિકંદન નીકળી ગયું. ચીનના સમ્રાટોમાં ઓછામાં ઓછો સમય જો કોઇએ રાજઅમલ કર્યો હોય તો તે આ વંશે. જે રાજવંશ ચિરસ્થાયી સહિસલામત અને શાશ્વત બનવા માંગતો હતો તેના જ કાળે આ મોટામાં મોટું દુર્ઘટક આવ્યું !

ભારતના આ મૌર્યસમ્રાટ અને ચીનના ઉપરોક્ત પ્રથમ સમ્રાટ, જાણે પોતાના કાળના મોટા પ્રતિનિધિઓ હોય એમ લાગે છે. બન્નેની કાર્યપદ્ધતિ ભિન્ન ભિન્ન હતી, પણ ધ્યેય તો એક જ હતું. અશોકે પોતાનું નામ ફેરવી, દેવાને પ્રિય એવો પ્રિયદર્શી રાખ્યું હતું. ચીની સમ્રાટે પણ ચીનના પ્રથમ સમ્રાટનું નામ પોતાને માટે પસંદ કર્યું હતું. એકે ધર્મની મદદથી પોતાના સામ્રાજ્યની સ્થિરતા વાંછી તો બીજાએ પ્રાચીન હકીકતના ઉચ્છેદમાત્રથી સામ્રાજ્યની સહિસલામતી કલ્પી. મૌર્યસમ્રાટે મોટાં મંદિરો અને સ્તૂપો બિમાં કરી એક પ્રકારની મોહિની આંજી તો ચીનના આ પ્રથમ સમ્રાટે જગતની એક અદ્ભૂતતા જેવી જંગી દીવાલ ચણાવી, પ્રજાને મંત્રમુગ્ધ બનાવી દીધી. બન્ને એકહૃથી સત્તાના ઉપાસક હતા. બન્ને શક્તિશાલી હતા. એક જ વખતે, ચીન અને ભારતવર્ષ જેવા બે મોટા રાષ્ટ્રોમાં કેંદ્રિત સામ્રાજ્યસત્તાના જૂદી જૂદી પદ્ધતિના અખતરા ચાલતા હતા.

અશોકનો અખતરો પણ નિષ્ફળ ગયો. પુદ્ગળનો સ્વભાવ છે કે સડવું-પડવું ને વિખેરાઈ જવું, તેમ આ મગધ સામ્રાજ્ય રૂપી વિરાટ પુદ્ગલ પણ સડી જઈને ખરી જઈને વીખરાવા લાગ્યું. ધર્મવિજયની આખી યોજના અવ્યવહારુ હશે, રાજપ્રકરણી કુનેહની સતત ચલાયમાન ધરતી ઉપર એના પાયા પગ્ગા હશે કે કલિંગ-સંહારનાં પાપ, મગધને જતે દિવસે આડે આવ્યાં હશે, તે નિશ્ચયપૂર્વક કહેવું મુશ્કેલ છે. સમ્રાટ અશોકના અવસાન પછી તરત જ મૌર્ય સામ્રાજ્ય માંદું પડ્યું. દૂર-દૂરના પ્રાંતો સામ્રાજ્યની ધુંસરીમાંથી છૂટી સ્વતંત્ર બન્યા. ૫૦-૬૦ વરસની અંદર જ, પરાધીન બનેલા કલિંગે પુનઃ પોતાનો સ્વાતંત્ર્ય નિર્ધોષનો ધ્વજ ફરકાવ્યો !

(૮) કાં ભીખુ, કાં રાજકુંવર અને કાં પાગલ !

જે દિવસોમાં મગધની રાજધાનીમાં ઠેકઠેકાણે અંધાધુંધી વ્યાપી રહી હતી—મગધનું રાજસિંહાસન ધરતીકંપના જેવા અણુધાર્યા આંચકા અનુભવતું હતું તે દિવસોમાં કલિંગના મુખ્ય શહેર તોષાલીમાં, તોષાલીવાસીઓ ખરે મધ્યાન્હે એક દેવકુમાર જેવા કાંતિમાન તપસ્વી યુવાનને ધરી ધરીને નિહાળવા છતાં જાણે તૃપ્તિ જ ન પામતા હોય તેમ તેની સામે ક્યાંઈ સુધી જોઈ રહેતા. સવારમાં સૂર્યનો ઉદય થાય તે પહેલાં, લોકોની નજર ચૂકવી આ યુવાન, સૌંદર્યના આવાસ-સ્થાન જેવા કુમારપર્વત—ખંડગિરિની ગુફામાં પહોંચી જતો. બપોરે જ્યારે એ ત્યાંથી પાછો વળતો ત્યારે બનતાં લગી એ જ માર્ગે થઈને જતો. એના પગની મંદ ગતિ જોતાં કુમાર-પર્વતની ગુફા એને જાણે ખેંચી રાખતી હોય અને એ ખેંચાણને તોડી, આ યુવાન ધીમે પગલે પોતાના નિવાસ ભણી ન છૂટકે જ જતો હોય એમ લાગે. એના સ્વચ્છ—અહુમૂલ્ય ઉત્તરીય ઉપરથી, એના કેશવિન્યાસ અને મુખકાંતિ ઉપરથી એ કોઈ રાજકુમાર હોવો જોઈએ. પણ રાજકુમાર આટલો દીન-નત્ર-સરળ હોઈ શકે ? કાં કોઈ ભીખુ, કાં કોઈ ત્યજયેલો રાજપુત્ર અને નહિતર કોઈ પાગલ જ એ હોવો જોઈએ !

ચાલતાં ચાલતાં એની નજર રસ્તા ઉપરના એક ખંડિયેર ઉપર પડે

છે. યુવાન ઘડીભર થંભી જાય છે. ખંડિયેર જોતાં એની આંખમાં ઉકળાટ ઉભરાય છે. છૂટાછવાયા વેરાયેલા ખંડિયેરના મલિન પથરો જોઈ ત્યાં એક કાળે મોટો મહેલ હોવાની તેને કલ્પના આવે છે. વર્તમાન ભૂલી જઈ, ભૂતકાળના ભોંયરામાં તે દષ્ટિપાત કરે છે. ત્યાં ભયંકર ભૂતાવળ નાચતી એ જોઈ રહે છે અને એક દીર્ઘ નિઃશ્વાસ નાખી આગળ વધે છે. રાહદારીઓ, યુવકની આ સ્થિતિ જોઈ આશ્ચર્ય પામે છે. અગ્નિપ્રવાસીઓ જાણુવા માગે છે: “ આ કોણ છે ? એને ચિત્તભ્રમ તો નહિ હોય ? ”

ઊગતી અવસ્થામાં આ યુવાન આવો પાગલ કાં દેખાય છે ? તોષાલીના ભાંજ્યા-તૂલ્યા કીણામાં જોવા જેવું શું હશે ? આ પાગલ જેવો માનવી, ઇષ્ટદેવને નમન ભરીને નિરખતો હોય તેમ પગ પાસે પડેલા પથ્થરાનું ધ્યાન ધરતો શા માટે ઊભો રહેતો હશે ? એનો ઘણોખરો સમય કુમાર-પર્વતમાં વસતા નિર્ઘ્રંથ મુનિરાજે, બૌદ્ધ ભિખ્ખુઓ અને આજીવિક સંપ્રદાયના સાધુઓના સમાગમમાં વ્યતીત થાય છે. નિર્ઘ્રંથ-જૈન મુનિઓ તરફ એ કંઈક વધુ આકર્ષણ ધરાવે છે. સાધુઓ અને રાજવંશીઓ વચ્ચે વસતો આ યુવાન, આસપાસની દુનિયા કરતાં જુદી જ સૃષ્ટિમાં વિહરતો હોય એવો વિલક્ષણ કેમ દેખાય છે ?

આ જ તોષાલીની શેરીઓમાં, વાઘ, વરૂ અને દિપડાના ટોળા જેવા અશોકના અર્ધજંઘલી સીપાઈઓ જ્યારે ઊતરી પડ્યા હશે ત્યારે ભયભીત બનેલા અને મૃત્યુની વેદના વેઠતા કેટલા કલીંગવાસીઓ આર્ત-રોદ્ર સ્વરે કકળી ઉઠ્યા હશે ? આજે પણ આ યુવાન આ શેરીઓમાંથી એવાં છુપાં આકંદ નીકળતાં સાંભળે છે. હજારો-લાખો શહેરીઓને પશુની જેમ જ બાંધીને લઈ જતા એ નીહાળે છે. કલિંગના હિપવનમાં, નિર્દોષ પંખીઓની જેમ વસતા આ નિરપરાધ માન-

વીઓ પરદેશના બજારોમાં ગુલામોની જેમ વેચાયા હશે: બીજા કોઈ દેશ ઉપર નહિ, કલિંગ ઉપર જ આવા અત્યાચાર ગુજરવાનું અશોકને શું કારણ મળ્યું ? કલિંગવાસીઓ નિરુપદ્રવ, ક્રિયાપરાયણ અને વૃદ્ધો તથા શ્રમણ—બ્રાહ્મણોના ઉપાસક હતા એટલા જ સારુ અશોકને પોતાના સિપાઈઓનું પાશવબળ અહીં અજમાવી લેવાનું સૂઝ્યું હશે ? આવા આવા અનેક વિચારોના તરંગ ઉપર તણાતો—ઘડીક ઊભો રહી જતો આ તેજસ્વી યુવાન, પોતાના ધરના એક ઓરડામાં ફરતો હોય તેમ તોપાલીના રાજભાગ ઉપર થઇને ચાલ્યો જાય છે.

યુવાનનો પિતા વૃદ્ધ થયો છે. એનામાં પૂરું ચાલવાની પણ હવે તાકાત નથી રહી. પોતાના પુત્રની આવી વિચિત્ર રીતભાત જોઈ તે ઘણી વાર મુંઝાય છે. કોઈ કોઈ વાર કુમારપર્વતમાં નિર્ઘ્રંથ મુનિ પાસે જઈ અંતરના ઉભરા ઠાલવી પોતાના પુત્રનું ભવિષ્યમાં શું થશે તે જાણવા માગે છે. નિર્ઘ્રંથ મુનિ બીજું તો શું કહે ? પણ આ યુવાનનાં લક્ષણ તથા સંસ્કાર વિષે નિર્દેશ કરી કાં એ મોટો ચક્રવર્તી અને કાં એ મોટો આચાર્ય થવો જોઈએ એવો પોતાનો નિર્ણય સંભળાવે છે.

ચક્રવર્તીત્વ અને આચાર્યત્વની વિમાસણમાં પડેલા એ વૃદ્ધ પિતા પુરુષને થોડો વધુ પ્રકાશ આપવા એ એમ પણ કહે છે: એ બંને એક જ ઢાલની બે બાજુઓ છે. બંને તપસ્વીઓ છે—બંને લોક હિતના સાધક છે; પ્રકાર અને તરતમતાના ભેદ ભલે રહ્યા. પોતાના પુત્રના સંબંધમાં આવી આશાભરી ભવિષ્યવાણી સાંભળી વૃદ્ધ પિતા પ્રકુલ્લિત બને છે.

તોપાલીના આ યુવાનને આવો ખડતલ, સહૃદય બનાવવામાં કુમાર-ગુફાવાસી નિર્ઘ્રંથનો પણ કંઈ ઓછો હિસ્સો નથી. કલિંગ એ માત્ર પર્વતો અને અરણ્યોથી આચ્છાદિત એવો ભૂમિભાગ જ નથી. એની સાથે પ્રત્યેક કલિંગવાસીને પ્રાણનો જીવંત સંબંધ છે,

કલિંગની સ્વતંત્રતા અને કલિંગનો વૈભવ, કલિંગની અસ્મિતા અને કલિંગની પ્રતિષ્ઠામાં જ કલિંગની ખરી ધર્મસાધના, પુરુષાર્થ તથા પ્રતાપ છે: નિર્મર્થ મુનિના મુખથી નિર્જરતી એ વાણી આ યુવાન રોજ રોજ પીએ છે; રોજ રોજ પીવા છતાં પણ અતૃપ્ત જ રહે છે.

ધર્મશુરના સહવાસમાં દિવસનો ઘણોખરો સમય વ્યતીત કરનાર આ યુવાન વારંવાર જૂના ખંડિયેરો, પડી ગયેલા કીલાઓ અને સુકાઇ ગયેલી નહેરોના કાંઠા ઉપર શા સારુ ભમતો હશે, તે કલિંગવાસીઓમાંથી ભાગ્યે જ કોઇક સમજે છે. ખરેખર જો એ વીતરાગતાની સાધના કરતો હોય તો પછી આવી સ્થૂલ-દુન્યવી વસ્તુઓ પ્રત્યેનો એનો મોહ છેક ઊડી જવો જોઇએ. અને આ મૃત દેહ જેવા પુરાણાં અવશેષોમાં એવું તે શું છે કે જે એને મંત્રમુગ્ધ બનાવી દે છે ?

એ યુવાનનું નામ ભિખ્ખુરાજ છે. વૃદ્ધ, અશક્ત પિતાનો આ પુત્ર, વર્તમાનને વીસરી માત્ર ભૂતકાળ અને ભવિષ્યકાળની સૃષ્ટિમાં વિહરતો આ યુવાન સર્વ રીતે ભિખ્ખુ જ બનવાને નિર્માયો હતો. સારા ગુરૂનો એની ઉપર સ્નેહાભિષેક ન થયો હોત તો કદાચ ભિખ્ખુઓના સંઘમાં ભળી જઈને કચારનો યે ભૂલાઇ ગયો હોત. જે પરિપક્વ વેઠવા તૈયાર છે, દુઃખ કે ચંત્રણામાત્રને, સામે જઈને પડકાર કરવા જેટલો ઉદ્ધાસ અનુભવે છે, મહેલો અને ઉદ્યાનો કરતાં પણ પર્વતની ગુફાઓ અને નિર્જન અરણ્યોમાં જેનો સાચો આનંદ સમાયો છે તે, ભિખ્ખુસંઘમાં પ્રવેશી યથાર્થ ભિખ્ખુરાજ ન બને તો ખીણું શું કરે ?

પણ એના ગુરૂએ જ એને એ માર્ગે જતો વાર્યો. એમને લાગ્યું કે કલિંગનો આ યુવાન એક દિવસે માતૃભૂમિ-કલિંગનો ઉદ્ધાર કરશે. રાજમુકુટ પહેરવા છતાં આ યુવાન અંતરથી ખરો

તપસ્વી અને લોકહિતૈષી બની શકશે. કલિંગ મૈયાના અંતર-
તળમાં જીગજૂના જે ઊંડા જખમો પડ્યા છે, કલિંગ મૈયાના વસ્ત્ર-
આભૂષણ જેવા કિલ્લા-નહેરો વિગેરેની જે દુર્દશા થઇ છે, તેનો ખરો
પ્રતિકાર અને પુનરુદ્ધાર આ લિખ્ખુરાજ જ કરી શકશે. ગુરૂએ એના
લલાટલેખ વાંચ્યા. એમને ખાત્રી થઇ, કે આ યુવાન અસંખ્ય
વેંતીયા માણસોની જેમ માત્ર જન્મીને મરી જવા માટે જ નથી
અવતર્યો. લોકોત્તર પુરૂષોના કાફલામાંથી ભૂલો પડી, કલિંગની ભૂમિ
ઉપર આવી ચડનાર આ સંસ્કારી યુવાન, કોઈ એક મહાન ધ્યેયની
સિદ્ધિ અર્થે જ જીવવાનો છે. ગુરૂએ એને કહેલું:

“વત્સ, નિઃસંકોચપણે રાજ બનજે, પણ અંતરથી તો
લિખ્ખુરાજ જ રહેજે ! કલિંગને સ્વતંત્ર અને સુખી કરવા માટે જ
તાં નિર્માણ છે.”

એ લિખ્ખુરાજ-ઉછરતી વયમાં પાગલ જેવો દેખાતો યુવાન,
વખત જતાં “ ત્રિકલિંગાધિપતિ-મહામેઘવાહન ખારવેલ ” ના
નામથી પ્રસિદ્ધ થયો.

(૯) સમ્રાટ સંપ્રતિ

કલિંગ જે વખતે મગધની બેઠીઓ તોડીને ફેંકી દેવા તલપાપડ થઈ રહ્યું હતું તે વખતે મગધને માથે માઠી દશાના ગ્રહ બેસી ચૂક્યા હતા. મગધ સામ્રાજ્યની શક્તિનો પ્રત્યાઘાત શરૂ થઈ ગયો હતો.

મૌર્યસત્તાની નૌકા મધ્યદેશીએ ઝોલા ખાતી હતી. તે વખતે મહારાજ સંપ્રતિએ એનું સુકાન હાથમાં લીધું. જૈન સાહિત્યે આ સંપ્રતિ રાજાને ઘણું ઉચ્ચ સ્થાન આપ્યું છે. મૂર્તિઓ અને મંદિરોના એ યુગપ્રવર્તક હતા એમ કહીએ તો ચાલે. મહારાજ સંપ્રતિએ ઘણી જિનમૂર્તિઓ અને ઘણાં જિનમંદિરો નિર્માણ કર્યાં છે. સ્તૂપો અને શિલાલેખોને સ્થાને ભવ્ય પ્રાસાદો અને મનોહર મૂર્તિઓનો પ્રચાર મહારાજ સંપ્રતિના યુગમાં વધુ સરળ અને શક્ય બન્યો. પ્રાચીન જૈન સાહિત્યમાં મૌર્ય-મહારાજ સંપ્રતિની આ ધર્મપ્રભાવના અતિ ઉજ્જવલ અક્ષરે આલેખાઈ છે. રાજકારણી કુશળતા એ ઉજ્જવળ અક્ષરો પાસે સાવ ઝાંખી પડી જવા પામી છે.

અશોકના સંતાનોની સંખ્યા નિશ્ચિત નથી. પણ કુલાલ અને મહેન્દ્ર એ બે પુત્રોનાં નામ તો ઇતિહાસમાં આપણે ઘણી

વાર સાંભળીએ છીએ. મહેંદ્રે ઔદ્ધર્મના પ્રચાર અર્થે રાજ-
વૈભવનો ત્યાગ કર્યો હતો અને કુણાલ એની એક વિમાતાના
પ્રપંચનો ભોગ બનવાથી યુવાવસ્થામાં જ ચક્ષુઃષ્ટ્રિય ખોઈ ખેઠો હતો.
કુણાલને એક પુત્ર હતો અને તે જ આ જૈન સાહિત્યમાં યશસ્વી
બની ગયેલા મહારાજ સંપ્રતિ.

સમ્રાટ અશોકને સંપ્રતિ મોટા અવલંબનરૂપ હતો. કુણાલથી
તો કંઈ કામ થઈ શકે એમ હતું જ નહીં, તેથી અશોકે, પૌત્ર
સંપ્રતિમાં રાજપ્રકરણી દક્ષતાના સંસ્કાર સીંચ્યા. દિવ્યાવદાન કહે
છે તેમ સમ્રાટ અશોકની હૈયાતીમાં જ સામ્રાજ્યનો સુકાની વસ્તુતઃ
સંપ્રતિ જ હતો.

અશોકને જ્યારે એમ લાગ્યું કે પોતે હવે બહુ દિવસ જીવી
શકે એમ નથી ત્યારે તેણે રાજભંડાર લગભગ લૂંટાવી દેવાનો
નિશ્ચય કર્યો. કરોડો રૂપિયા એણે સંધારામ પાછળ ખરચવા માંડ્યા.
સંપ્રતિને, રાજભંડારનાં ખાલી તળીયાં જ રહી જશે, એવી બીક
લાગી અને પૂરતો ધનસંગ્રહ ન હોય તો આટલું મોટું સામ્રાજ્ય
કાચી ધડીમાં ભાંગીને ભૂકો થઈ જાય એમ પણ તે જોઈ શક્યો.
તેણે પિતામહ-અશોકની આ ઉડાઉગીરી સામે સ્પષ્ટ શબ્દોમાં
વિરોધ કર્યો. સંપ્રતિએ જ રાજભંડારને વેડફી જતો બચાવી લીધો.
આથી અશોકને ભારે આઘાત લાગેલો. પોતાની લાચાર દશા જોઈ
અશોકે અશ્રુપાત પણ કરેલો, એમ કહેવાય છે.

એ પછી જ્યારે અશોકના આસને કુણાલ ખેઠો ત્યારે પણ
રાજધુરાનો ભાર તો સંપ્રતિની જ કાંધે હતો. યુગબળ મૌર્ય
સામ્રાજ્યની વિરૂદ્ધ હતું-કંદ્રિય સત્તાના દિવસો ભરાઈ ચૂક્યા હતા.
આંધ્ર અને કાશ્મીર, એટલે કે મગધથી બહુ દૂર પડી ગયેલા પ્રાંતો
કુણાલના સમયમાં જ મગધથી છૂટા પડી ગયા.

કુણાલ પછી મગધ-સામ્રાજ્યનો મુકુટ સંપ્રતિને માથે મુકાવેા જોઇતો હતો, પણ સંપ્રતિને બદલે દશરથને શિરે કળશ ઢાળાયો. દશરથ અન્ધુપાલિતના નામથી મોટે ભાગે ઓળખાય છે. અન્ધુ એટલે સંપ્રતિ : સંપ્રતિના આધાર અને સંપ્રતિના અવલંબને એ સમભગ આઠ વરસ સુધી નામનો સત્રાટ રહી શક્યો.

દશરથના સમયમાં પ્રત્યાઘાતના મોટાં મોજાંઓ ઉછળવા લાગ્યાં. સંપ્રતિ જેવા સુકાનીના હાથ પણ આ વખતે શ્રમિત બનતા જણાય છે. મોટા વિદ્રોહ કે આકસ્મિક ઝંઝાવાત જેવું કંઈ નથી દેખાતું, પણ સર્વત્રાસ કરવા, કિનારાના અંધન અને મર્યાદાને ઓળંગવા મથતા મોજાં, જૂની રેખાઓને ભૂંસી આગળ જતા જણાય છે.

દશરથના મૃત્યુ પછી આંતર અને બાહ્ય બન્ને વ્યવસ્થાનો ભાર સંપ્રતિ-મહારાજને માથે આવી પડે છે. મગધ-સામ્રાજ્યની સત્તાને દુર્બળ બનાવે એવી કાંઈ વિશેષ ઘટના સંપ્રતિના સમયમાં બનવા પામી નથી. આક્રી અસંતોષ અને અશાંતિનાં જે છૂપા પ્રવાહો છેક નીચેના થરોમાં વહી રહ્યા હતા તેના ધુવવાટ સંભળાય છે.

સંપ્રતિ મહારાજ ફરી એક વાર અશોકના ધર્મરાજ્યની પુનરાવૃત્તિ શરૂ કરે છે. અશોકે જે બૌદ્ધ ધર્મના પ્રચાર અર્થે કર્યું તેનું જ અનુકરણ સંપ્રતિએ જૈન ધર્મના વિષયમાં કર્યું. અનાથ ગણાતા દેશોમાં સંપ્રતિએ ઉપદેશકો મોકલ્યા. સેનામાંથી સંસ્કારી સૈનિકોને તારવી જૈન ધર્મના પ્રચાર અર્થે જુદી જુદી દિશામાં રવાના કર્યાં, ગરીબો અને અતિથિઓ માટે એણે ભોજનાલયો પણ ખોલ્યાં.

ક્ષય-રોગથી પીડાતા દર્દી જેવા મૌર્ય સામ્રાજ્યને આ ઉપચારોએ પ્રારંભમાં થોડો લાભ કરી આપ્યો. કદાચ એની વધુ સ્થાયી અસર પણ થઈ શકી હોત, પરંતુ દુર્દૈવવશાત્ સંપ્રતિના સમયમાં બાર વર્ષના ભયંકર દુષ્કાળે દેખાવ દીધો. સપાટીની નીચે જે અસ્વસ્થતાનો અગ્નિ ધુંધવાઈ રહ્યો હતો તે હવે એકદમ સળગી ઉઠે એવી પરિસ્થિતિ આવી પહોંચી. મહારાજ સંપ્રતિના જૈન પ્રભાવનાના મનોરથ, દીપકની છેલ્લી શીખાની જેમ ઝળકીને અંત-હિંત થઈ ગયા.

સંપ્રતિ જેવા કુશળ અને શ્રદ્ધાળુના સામ્રાજ્યરક્ષાના બધા પ્રયત્નો ઉપર, એના જ સંતાનોએ અંદર અંદર લડી ધૂળ વાળી દીધી. શાલીશ્વક અને એના મોટા ભાઈ વચ્ચે કલહ થયો. શાલીશ્વક મોટા ભાઈને મારી મગધના સિંહાસન ઉપર બેઠો. આ ગૃહકલેશની મૌર્ય સામ્રાજ્ય ઉપર બહુ ખરાબ અસર થઈ. ગ્રીક લોકોના હુમલા પણ શાલીશ્વકના સમયમાં જ શરૂ થયા.

શાલીશ્વકની પછી દેવવર્મા અને શતધનુષ, નાટકના પાત્રની જેમ આવીને પાટલીપુત્રની રંગભૂમિ ઉપરથી અદસ્ય થઈ જાય છે. છેલ્લા મૌર્ય-નૃપતિ બ્રહ્મદ્રથને, એનો પોતાનો જ સેનાપતિ પુષ્યમિત્ર, પગમાં ખૂંચતાં કાંટાની જેમ ઉખાડીને ફેંકી દે છે. મૌર્ય-સામ્રાજ્ય ઉપર અહીં છેલ્લો પડદો પડે છે. પાટલીપુત્રની કે મગધની પ્રજાને જાણે કે આ રાજપલટા સાથે કંઈ નીસ્પત જ ન હોય એમ દેખાય છે. સામ્રાજ્ય જેવી મોટી નૌકા જ્યારે તળીયે ગરકાવ થતી હશે-સામ્રાજ્યનો એક સેનાપતિ પોતે જ્યારે એને જળસમાધિ આપતો હશે, ત્યારે પાટલીપુત્રની પ્રજા છેક નિશ્ચિંત બનીને બેસી નહિ રહી હોય. પરંતુ મોટે ભાગે તો રૈયત એક 'સ્વામી' જ વાંછતી હતી.-એક સ્વામી જતાં બીજો સારો સ્વામી મળી જશે એ પ્રકારની

કંઈક જિંડી આશા પણ રાખતી હશે. માનવીના આયુષની જેમ સામ્રાજ્યના આયુષ વિષે પણ મગધની પ્રજાએ એ વખતે તત્ત્વ-જ્ઞાનની કંઈ નવી યુક્તિ-પરંપરાઓ ઉપજાવી કાઢી હશે.

પુષ્યમિત્રે આવતાંની સાથે જ ઉપાડો લીધો. હિંસાત્મક યજ્ઞ-યાગનો પુનરુદ્ધાર કરવા એણે મોટા પાયા ઉપર રાજસૂય યજ્ઞ આરંભ્યો. રાજ્યાશ્રિત શ્રમણોના જિંડા મૂળ ઉખેડીને ફેંકી દેવા એણે ઉપરાઉપરી આઘાત કરવા માંડ્યા.

પુષ્યમિત્રે ધણા ઐદ્ધ તથા જૈન ધર્મારામો જમીનદોસ્ત કરી નાખ્યા. એ ઉપરાંત ઐદ્ધ શ્રમણ તથા જૈન સાધુનું મસ્તક કાપીને જે કોઈ હાજર કરે તેને તેણે એક સુવર્ણમુદ્રા આપવાનું જાહેર કર્યું. વૈદિક ધર્મપ્રચાર અર્થે શ્રમણો અને સાધુઓની વિડંબના કરવામાં એણે કોઈ પ્રકારની કચાશ રાખી હોય એમ નથી જણાતું. પુષ્યમિત્રના આવા ઝનૂનને લીધે, સમ્રાટ અશોક અને મહારાજ સંપ્રતિના સમયમાં ફક્તલાફલેલા ઐદ્ધ તથા જૈન ધર્મારામો તથા ધર્મનાયકોને કેટલી ભયંકર યાતનાઓમાંથી પસાર થવું પડ્યું હશે તેની કલ્પના થઈ શકશે. આ પુષ્યમિત્રના જીલ્લમે જ જૈન સંઘને મગધ છોડીને આસપાસના ખીજા પ્રદેશોમાં જવાની ફરજ પાડી.

અચળ—અડમ લાગતો રાજશ્રય કેટલો ક્ષણિક હોઈ શકે છે તેનું ભાન શ્રમણ સંઘોને પુષ્યમિત્રના શાસને કરાવ્યું. એક વ્યક્તિની કૃપાના આધારે જીવતી ધર્મ સંસ્થાઓ, પુષ્યમિત્ર જેવા ઝનૂનીનો એક જ અપાટો લાગતા હયમચી જિંડી. શ્રમણો પાસેથી એ રાજાએ સોના-રૂપાની મુદ્રામાં ‘કર’ યા તો દંડ વસુલ કર્યાની વાત પણ આવે છે. એ એમ સૂચવે છે કે ઐદ્ધ તથા જૈન નૃપતિઓના સમયમાં જેમણે જેમણે પ્રકટ યા તો અપ્રકટપણે પરિગ્રહનો સંચય કર્યો.

હશે તેમની પાસેથી પુણ્યભિત્રે વ્યાજ શીખે મૂળ રકમ વસુલ કરવાનો નિશ્ચય કરેલો હોવો જોઈએ. સ્તૂપોના પાયામાં પણ જ્યાં જ્યાં સુવર્ણ દ્રવ્ય હોવાનો સંભવ દેખાયો ત્યાં ત્યાં પુણ્યભિત્રે એ સ્તૂપોના પાયા ખોદાવી નાખ્યાની હકીકત મળે છે.

મગધના આ જુલમની નાનામાં નાની વિગત પણ પાસેના કલિંગમાં પહોંચતી. કોઈ કોઈ વાર અતિશયોક્તિના રૂપ-રંગ પણ ધરતી. હશે. બૌદ્ધ તથા જૈન શ્રમણોની વિડંબનાની અનેક વાતો સાંભળ્યા પછી, કલિંગના યુવરાજ સિખ્ખુરાજના મનમાં કેવી વ્યથા થતી હશે ? સિખ્ખુરાજ શ્રમણો અને સાધુઓનો ભક્ત હતો-એમની પાસેથી જ એ ઘણી ઘણી વિદ્યાઓ તથા કલાઓ શીખ્યે હતો. શ્રમણો અને સાધુઓ પાસે જ જીવનના અમૂલ્ય દિવસો એણે ગાળ્યા હતા. મગધમાં ભારે અંધાધુંધી વ્યાપી છે, પુણ્યભિત્રે જૈન તથા બૌદ્ધ સાધુઓને પંજવવા માંડ્યા છે અને તે ઉપરાંત અંદર-અંદરના કલેશ-કંકાસને લીધે મગધની સત્તા શિથિલ બની છે એ બધું ધ્યાન-પૂર્વક તે સાંભળતો. માત્ર કુતુહળની ખાતર નહિ, ચોજનાની દૃષ્ટિએ-એક હિસાબીને છાજે એવી ચોકસાઈ સાથે તે આ બધું સાંભળતો-કેવળ સાંભળી જ રહેતો. મગધના જુલમનો ખદલો લેવાની હજી એનામાં પૂરી આત્મશ્રદ્ધા નહોતી જાગી.

(૧૦) જીર્ણોદ્ધાર નહિ નેમ્યે !

વર્ષાઋતુની એક સાંજે, યુવરાજ સિખ્ખુરાજ, ખંડગિરિની એક ગુફામાં, શ્રમણગુરુની સમિપે બેઠો હતો. સિખ્ખુરાજને હાથીનો ખૂબ શોખ હતો. એ જ એનું મુખ્ય વાહન હતું. હાથીને કેળવવામાં અને ખેલાવવામાં એને બહુ મોજ પડતી. મધ્યાહ્ને એ જ્યારે ખંડગિરિ પાસે આવેલો ત્યારે પણ મેઘ સમા શ્યામ અને હવામાં ઝૂલતા વાદળ જેવી ગતિવાળા હાથીની અંબાડીમાં જ બેઠો હતો. પર્વતની તળેટીમાં હાથી, પર્વતના એક ખીજા બેડીદારની જેમ, સિખ્ખુરાજની રાહ બેસી હતો.

સિખ્ખુરાજ, તોપાલીમાં પાછા ફરવાની તૈયારી કરતો હતો એટલામાં જ આકાશમાં અણધારી આંધી ચડી આવી. સામસામી દિશામાંથી ધસી આવતા અને પરસ્પરને મહાત કરવા મથતા પવનના વેગે ભયંકર વંટોળ પેદા કર્યો. ઘડી-એ ઘડી પહેલાં જ્યાં ઉકળાટ વ્યાપ્યો હતો ત્યાં વૃક્ષો અને શિખરોને કંપાવતા ચક્રાકાર વાયુવેગે પોતાનું સામ્રાજ્ય સ્થાપી દીધું. સાગર-તીરે વસતા કલિંગવાસીઓને આવા તોફાન અથવા ઝંઝાવાત સાવ અજાણ્યાં નહોતાં. પણ આજની આ આંધી તો જુદા જ પ્રકારની હતી. પ્રલયનાં બધાં લક્ષણો સાથે કલિંગ ઉપર એણે આક્રમણ કર્યું હતું.

ભિખ્ખુરાજ અને શ્રમણ ઘડીક વાર ગુફાના દ્વારમાં જઈને ઊભા રહ્યા. પણ ઉપરાઉપરી લાગતા પવનના આંચકાને લીધે ત્યાં તેઓ વધુ વખત ઊભા રહી શક્યા નહીં. ખંડગિરિ આખો કદાચ મૂળમાંથી હલી ઉઠશે એવી એમને આશંકા ઉપજી.

યુવરાજ ભિખ્ખુરાજના સુકુમાર વદન ઉપર આ આંધીએ વિષાદની મ્હાન રેખાઓ આંકી. પણ ઉડતી ધૂળે જે આવરણ રચ્યું હતું તેને લીધે શ્રમણગુર, ભિખ્ખુરાજની ગમગીની જોઈ શક્યા નહીં. એટલામાં વીંઝાતા વાયુના એક પ્રબળ આંચકા સાથે, પર્વત ઉપરનું એકાદ શિખર નીચે ગળડી પડતું હોય એવું ભારે ગર્જન સંભળાયું. ભિખ્ખુરાજના દિલમાંથી વેદનાનો એક ઊંડો નિઃશ્વાસ અનળતામાં જ નીકળી પડ્યો. પવનના સુસવાટામાં પણ શ્રમણદેવથી એ નિઃશ્વાસ અને નિઃશ્વાસમાંથી નીતરતી વેદના છૂપી ન રહી શકી.

ભિખ્ખુરાજને ક્રોધ કે વિષાદમાં ડૂબેલા ભાગ્યે જ કોઈએ જોયા કે સાંભળ્યા હશે. પ્રકૃતિનો આ લાડીલો અને પ્રકૃતિની વિચિત્રતામાં અનહદ રસાસ્વાદ લેતો આ યુવરાજ સામાન્ય શોક-દુઃખના પ્રસંગમાં પ્રાયઃ નિર્લેપ જેવો જ રહેતો. દુઃખ અને કષ્ટ એણે ઘણાં વેઠ્યાં હતાં, એટલે તો અનાયાસે મળતાં સુખોને સન્માનપૂર્વક એ પાછા વાળી શકતો. સંગીત, ચિત્ર, શિલ્પ અને સાહિત્યનો આ ભોક્તા, અણુધારી આંધીને લીધે એકાએક ઉદ્વિગ્ન બને એ અશક્ય હતું.

તોફાનને લીધે વખતસર મહેલમાં જવાનું નહિ બની શકે એટલા માટે એ દિલગીર બન્યો હશે ? એમ પણ નહોતું. મહેલમાં તો એ ન-છૂટકે જ જતો અને ન-છૂટકે જ રહેતો. વૃદ્ધ પિતાના સ્નેહદુર્બળ હૈયાને રીઝવવા એ રાજવૈભવના રંગમાં થોડાં આંગળાં કવચિત્ જોળતો. બાકી તો મનથી એ વિરાગી સમો જ

હતો. આંધીને લીધે મોડું થશે એ પ્રકારની વિવહળતા ભિખ્ખુ-રાજને અંગે અસંભવિત હતી.

શ્રમણ-ગુરુ એની વિવહળતા સમજી ગયા. આસમાનને પૃથ્વી ઉપર તૂટતું જે યુવાન જોઈ શકે તેના દિલમાંથી એક સામાન્ય પથ્થરના પછડાટે આટલી દર્દભરી આહ કેમ પ્રકટાવી તે એક માત્ર શ્રમણગુરુ જ કહી શકે. ભિખ્ખુરાજે અને શ્રમણે-બન્નેએ એ ગર્જાવ સાંભળ્યો હતો.

મૃત્યુની શાંતિમાં પ્રાણશક્તિ ભરતા હોય તેમ શ્રમણે કહ્યું :
“ તોષાલીના જીર્ણ દુર્ગની છેલ્લી દીવાલ પણ પડી ભાંગી ! ”
પડવું, ભૂસ્ત્રા થવું અને નાશ પામવું એ બધું જાણે કે રોજની રમત હોય એવી સામાન્ય ઢબે શ્રમણે આ શબ્દો ઉચ્ચાર્યા.

“ મને પણ એમ જ લાગ્યું. ”-ભિખ્ખુરાજે અનુમાનમાં સમ્મતિ આપી.

“ ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને નાશ એ તો સંસારનો સનાતન ક્રમ છે. અને પુરાણ કીલ્લાનાં કોટડાંને હવે ઉપયોગ પણ શું હતો ? ”
ધૂંધવાતા છાણામાં જળવીને પુકંક ભારતા હોય તેમ શ્રમણે એ શબ્દો ઉચ્ચાર્યા.

“ આજે ભલે એનો કંઈ ઉપયોગ ન હોય, પણ એ નકામા હતા અને નાશ પામવાને યોગ્ય હતા એમ કેમ કહી શકાય ? ” ભિખ્ખુ-રાજના ચહેરા ઉપર સંતપ્ત બોહીનું તેજ છવાયું.

કલિંગ આજે સ્વતંત્ર નથી, મગધનું સ્વામીત્વ એને પાથે છે એટલે કલિંગના પાટનગરને કીલ્લો હોય કે ન હોય એ બધું સરખું જ છે એવો એ કથનનો અર્થ ભિખ્ખુરાજે અવધાર્યો. કલિંગને અંગે આવો હજવો ઉચ્ચાર ભિખ્ખુરાજને ન ગમ્યો.

તેથી જ તો એના સદા સ્મિતભર્યા મુખ ઉપર ઉકળાટ ઉભરાયો હતો.

“ કીલ્લાનાં જર્જરિત ભીંતડાં ઉપયોગી હતાં અને પવનનું આ તોફાન નિરુપયોગી છે ? જો જૂના ભીંતડાં ઉપયોગનાં હોત તો આંધી એને હાથ પણ ન અડાડત, કોટને વધુ મજબૂતી આપીને આ તોફાન વિદાય થઈ જત. પ્રકૃતિની ભિષણ લીલામાં પણ કંઈક ઊંડો અર્થ હોય છે.” શ્રમણ આચાર્યના એ ગંભીર શબ્દોએ ભિખ્ખુરાજને વિચારમાં નાખી દીધો.

કલિંગનો કીલ્લો નકામો હતો તેથી તે જીર્ણુ બન્યો અને પ્રકૃતિએ પોતે જ પવનના આંચકા મારી પાડી નાખ્યો એ વાત ભિખ્ખુરાજ માનવા તૈયાર ન હતો. શ્રમણ-આચાર્યના ખુલાસાથી પણ મૂળ ગુન્ય ન ઊકેલાઈ.

“ કીલ્લાના પુનરુદ્ધારની જ હું રાહ જોતો હતો. પુનરુદ્ધારની યોજના હાથ ધરું તે પહેલાં તો એનાં રહ્યાંસહ્યાં અવશેષો પણ આ આંધીએ ઉડાડી દીધાં. ” યુવરાજે ઊંડા ખેદ સાથે મનની વ્યથા વર્ણવી.

“ કલિંગ કે કલિંગનો કિલ્લો માત્ર જીર્ણોદ્ધાર કે પુનરુદ્ધાર નથી માગતો. પ્રકૃતિને પણ એ ઇષ્ટ નથી. કલિંગમાં જે દિવસે સ્વમાન જાગશે-એનો પુણ્યપ્રકોપ પ્રજ્વળશે તે દિવસે કલિંગનો કીલ્લો એ સ્વતંત્ર સામ્રાજ્યનો કિલ્લો હશે; મગધની સાથે સ્પર્ધા ખેલતો, પોતાના જ બળ અને સામર્થ્ય ઉપર એ મુસ્તાક હશે. કલિંગ જો નવેસરથી પોતાના કોટ-કીલ્લા ન બાંધી શકે, અને માત્ર થીગડા જ દબ શકે તો કલિંગ હજી અર્ધજાગૃત છે એમ જ લેખાય. યુવરાજ ! જૂના-જીર્ણુ દુર્ગમાં તમારો કેટલો મોહ હતો એ હું જાણું છું. એ મોહ ઊડાડવા અને કલિંગનો કિલ્લો કોઈ ખંડિયા રાજાનો

કીલ્લો નથી, પણ એક નવા બાહુબળ ધરાવતા સમર્થ સમ્રાટનો દુર્ગ છે એવી પ્રતિષ્ઠા એને મળે એટલા સારુ જ આ આંધીનો ઉદ્ભવ છે. હજી પણ તમારો મોહ જૂના કીલ્લા, જૂની નહેરો અને જૂના ખંડિયેરો ઉપરથી નથી ઉતર્યો. કલિંગ આજ નવસર્જન માગે છે. ભયંકર વાવંટોળ અને તોફાનોમાં માત્ર વિનાશ નથી હોતો—વિનાશને પગલે પગલે સર્જન જો ન આવી પહોંચે તો એના જેવી દીનતા અને દુર્ભાગ્ય આ જગતમાં બીજું કાંઈ ન હોઈ શકે.”

પ્રકારાંતરે શ્રમણે યુવરાજ ભિખ્ખુને આવતી કાલના સ્વાધીન કલિંગનું સ્વરૂપ સમજાવ્યું. કલિંગે અધકચરા ઇલાજોને તીલાંજલી આપી નવેસરથી—મૂળમાંથી જ નવરચના આરંભવી જોઈએ. જીર્ણુ અવશેષો ઉપર અશ્રુપાત માત્ર કર્યા કરવાથી કે લળી લળીને એને પગે લાગવાથી કંઈ જ વળવાનું નથી, એમ એના મન ઉપર ઠસાવ્યું.

આંધીનું તોફાન થોડી વારે શમી ગયું. ભિખ્ખુરાજના અંતરમાં પણ એ દિવસે નવો પ્રકાશ પડ્યો. તોષાલીના દુર્ગનો, વિધિ-પૂર્વકના રાજ્યાભિષેક સાથે જ એણે નવેસરથી ઉદ્ધાર કર્યો. કલિંગના આત્મરક્ષણ અર્થે જ્યાં જ્યાં નવાં બાંધકામ કરવાનાં હતાં ત્યાં ત્યાં તેણે અધિકારીઓ મોકલી, લશ્કરી દૃષ્ટિએ બધી વ્યવસ્થા કરી વાળી. પૂરાઈ ગએલી ખાઈઓ અને નહેરોને પણ એક જ વર્ષની અંદર એણે સજીવ કરી દીધી. કરમાયેલા વૃક્ષને નવા અંકુર આવતાં હોય તેમ ભિખ્ખુરાજે, રાજ્યાભિષેક પછી કલિંગની રજે રજે નવજીવન સીંચું દીધું.

(૧૧) તામસિકતાનું છેદન

લક્ષ્મી અને વૈભવ કોષનાં પણ કપાઈ એકધારાં કે ચિરસ્થાયી નથી રહ્યાં. રાજઓના રાજવૈભવ અને લક્ષ્મીવંતોના વિલાસ હંમેશા પૃથ્વીના ગોળાર્ધની જેમ ફરતા જ રહે છે. રાજથી માંડી રંક સુધીના અને પંડિતથી માંડી પાગલ સુધીના સૌ એ સત્ય સમજે છે.

છતાં ઐશ્વર્યશાલીઓની ધનસંપત્તિ જ્યારે અદૃશ્ય બને છે- પેટ ભરવાનાં પણ સાંસાં પડે છે ત્યારે પણ એમને ઐશ્વર્યનો થોડો-ધણો દંભ કયાં વિના નથી ચાલતું. ગરોળીની કપાઈ ગએલી પૂછડીની જેમ એમને ઘણી વાર તડકડીયાં મારવાં પડે છે. શ્રીમંતાઈ અને દીનતા વચ્ચેની આ અધકચરી અવસ્થા બહુ દુઃખદ હોય છે. ગરોળીની કપાયેલી પૂછડી નથી જેમ ચેતનની સાથે સંબંધ રાખી શકતી તેમ નથી જડ જગતનો વિષય તત્કાળ બની શકતી. કપાયા પછી ઘણી વાર સુધી એની ચેતના તરકડીયા મારી આખરે શાંત થઈ જાય છે.

લક્ષ્મીવંત અને વૈભવસ્વામીઓની જ માત્ર આવી દુર્દશા થાય છે એમ કઈ જ નથી. ત્યાગ, વિરાગ, સંયમ અને તપશ્ચર્યાના આદર્શમાં માનનારા સંસ્કારસ્વામીઓની પણ કોઈ કમનસીબ

પળામાં એવી જ દુર્દશા થાય છે. કલિંગ, સમ્રાટ અશોકની છેલ્લી કતલ પછી એવી જ અવસ્થાનો ભોગ થઈ પડ્યું હતું. ધન વૈભવ અને જન્મભૂમિની સ્વતંત્રતામાંથી સ્વતઃ જન્મતા ત્યાગ વિરાગને સ્થાને, છેલ્લા પચાસ-સાઠ વરસના ગાળામાં દાંભિકતા અને કૃત્રિમ ઉદાસીનતા ચોરની જેમ છુપે પગલે આવીને કલિંગવાસીઓના હૈયામાં બેસી ગઈ હતી. સામર્થ્ય અને ઉલ્લાસ હણાઈ ગયા હતા, અને કાયરતા તથા નિરાશાને ઉજળા નામથી ઓળખવાની પ્રથા પડી ગઈ હતી. વૈભવની સ્વાભાવિક મુખકાંતિ જેવો ત્યાગ-વિરાગ પરવારી બેઠો હતોઃ ખોટો-દેખાવપૂરતો-શાસ્ત્રીય વાણીના પટમાં વીંટળાયેલો દંભ વધુ ને વધુ દૃઢમૂળ બનતો જતો હતો. આ પ્રકારનો દંભ કોઈ પણ પ્રજાના જીવનમાં છુપા જીવલેણ ઝેર જેવો જ વિધાતક થઈ પડે છે. કલિંગાધિપતિને એ વાત વખતસર સમજાઈ.

બાળવયમાં ભિખ્ખુરાજે સંગીતની તાલીમ લીધી હતી. તાલ, લય અને રસોલ્લાસની શક્તિ એ રાજકુંવરથી અગાળી નહોતી. પ્રજાજીવનમાં એ પ્રકારની તાકાત પ્રકટાવવા, ભિખ્ખુરાજે કલિંગના ઉઘાનોમાં વાર-તહેવારે મોટા ઉત્સવો ઉજવવા માંડ્યા.

કલિંગ પોતાની સ્વાધીનતા અને પ્રતિષ્ઠા પુનઃ પ્રાપ્ત કરવા માગતું હતું. દંભ કે વીરતાની કેવળ વાતોથી એ સિદ્ધ થઈ શકે એમ નહોતું. વીરતા પ્રકટાવવા માટે, સૌ પહેલાં ઉલ્લાસ અને પ્રમોદભાવ કેળવાવા જોઈએ. સામુદાયિક ઉત્સવોના ઉપક્રમ સિવાય એ લગભગ અસંભવિત હતું.

ખાસ કરીને પૂર્ણિમાના દિવસે, કલિંગના મુખ્ય શહેરની નજીક એવા કૌમુદી ઉત્સવ ઉજવાતા. સ્ત્રી, પુરુષો, પ્રૌઢો અને બાળકોનાં ટોળાં આ ઉઘાનોમાં જામતાં. ભિખ્ખુરાજ જેવો, ત્રિકલિંગા-

ધિપતિના નામથી ઓળખાતો, પ્રજ્ઞના પિતા જેવો લેખાતો નૃપતિ પોતે પણ આ ઉત્સવ સમારંભમાં સૌની સાથે એક મામુલી માણુસની જેમ મળી જતો. સમાન શીલવાળી મંડળીઓના ઉછળતા આનંદ-કલ્લોલો જોઈ એ ખૂબ રાચતો. રાજવી ભિખ્ખુરાજ પોતે પોતાના સાથીઓની વચ્ચે બેસી, માથા ઉપરના મુકુટનો ભાર અળગો કરી, વિવિધ તંતુવાદ્યની સાથે સુરમાં સુર મીલાવી રાગ રાગિણી આલાપતો ત્યારે કલિંગવાસીઓ સંસારની વાસ્તવિકતા ભૂલી જઈ, જાણે કોઈ કીન્નરો કે ગાંધર્વોના નગર ઉદ્યાનમાં આવી ચડ્યા હોય એવો આનંદાતિરેક અનુભવતા. રાજ અને રૈયત વચ્ચેના ભેદ એ પળે ભુંસાઈ જતા. કલિંગનું ઉદ્યાન, સાક્ષાત્ નંદનવનની સ્પર્ધા કરતું.

સંગીતની સાથે ચિત્ર અને ખીજ કળા-કારીગરીના સરસ નમૂનાઓ અહીં જોવા મળતા. યુવકો અને યુવતીઓ પોતાના ચિત્રો, ગાન અને નૃત્યનાં સ્વચ્છંદ છતાં નિર્મળ રસઝરણુ મુક્તભાવે અહીં વહાવતાં. ભિખ્ખુરાજ પોતે કવચિત્ છદ્મવેષ લઈ, ઉત્સવની માદકતા માણુવા પ્રજ્ઞજનોની અંદર મળી એમની આકાંક્ષાઓ અને આભિલાષાઓ કાનોકાન સાંભળતો. વિરાગ અને ત્યાગની વાતોએ જે દંભ, નિરાશા અને ઉદાસીનતાનો પરિવાર પેદા કર્યો હતો તેને બદલે આવા ઉત્સવોને લીધે રસની મસ્તી અને પ્રાણનો ધસમસતો વેગ આવતો એણે જોયો.

અરધી સદીના તામસિકતાના થર, સતત આનંદોત્સવના તાપમાં પીગળીને પાણી પાણી થઈ ગયા. ઉત્સવોના રસ પી-પીને કલિંગની અસ્મિતા પણ વધુ વ્યાપક અને તેજસ્વી બની. દેશના ઉત્સવોમાં ચક્ર્યૂર બનનારી પ્રજા જ એક દિવસે કલિંગની આબરૂને ખાતર પોતાનાં લીલાં મસ્તક ધરી દઈ શકશે એવી ભિખ્ખુરાજને હવે પૂરી શ્રદ્ધા બંધાઈ.

મૌર્યયુગ અને નંદયુગમાં પણ ઉત્સવો હતા. પણ એ ઉત્સવો મોટે ભાગે તો સામ્રાજ્યવાદના તાંડવનૃત્યનું જ અનુકરણ કરતા. સમ્રાટો એક યા બીજે જહાને લક્ષ્મીની રેલ વહાવી પ્રજાની આંખમાં ઘેનતું આંજણુ આંજી શકતા. મગધ-સામ્રાજ્યના ઉત્સવોમાં કલિંગ જેવા પરાજિત દેશની પ્રજાને રસ પણ શું હોય ? ગરીબનું સર્વસ્વ પડાવી લઇ, દીવાળી ઉજવનાર તાલેવંતના જેવા જ એ ઉત્સવો હતા.

અશોકની પછી એ ઉત્સવોના પ્રાણ પરવારી ચૂક્યા હતા. લિખ્ખુરાજે, કલિંગને પુરાણી મુર્ચ્છામાંથી જગાડવા, આત્મશ્રદ્ધા આડે આવી ગએલાં આવરણો ફેડવાં ઉત્સવોનો પુનરુદ્ધાર કર્યો. લિખ્ખુરાજ પોતે જો આ સમારંભમાં સાચા દિલથી ભાગ ન લઈ શકતો હોત તો કદાચ કલિંગને હજી બીજો અર્ધો સૈકો ખર્ચવો પડત. લિખ્ખુરાજને શિરે, કલિંગને માત્ર જાગૃત કરવાની જ ફરજ નહોતી આવી પડી, કલિંગના લોહીમાં જે દાંભિકતા અને તામસિકતાની અશુદ્ધિ ભરી હતી તે પણ વિવિધ પથ્યોપચારવડે નિવારવાની હતી.

પૂર્વના બીજા કોઈ સમ્રાટ કરતાં, લિખ્ખુરાજ આ ઉત્સવોને ખૂબ મૂલ્યમાન ગણે છે. બીજી ઘણી ઘણી વાતો શિલાલેખમાં કહેનાર અશોકને, નાચ ગાન નૃત્ય વિષે કંઈ ખાસ કહેવા જેવું નથી. લિખ્ખુરાજ ખારવેલ તો રાજવહીવટનો અથવા તો કલિંગના પુનરુદ્ધારનો એ એક અતિ આવશ્યક વિષય હોય તેમ એ ઉત્સવ-સમારંભોને સંભારે છે. “ પોતે ગંધર્વ વિદ્યામાં ઘણો નિપુણ હોતો. નૃત્ય-ગીત તથા વાજીત્રના સંદર્શનો-તમાસાઓવડે ઉત્સવ-સમારંભ કરાવી નગરીને ખૂબ પ્રસન્ન કરી.” ખારવેલે કોતરાવેલા શિલાલેખોમાં એવી હકીકત સ્પષ્ટ આકારમાં મળે છે.

(૧૨) યુદ્ધવીર, ધર્મવીર ભિખ્ખુરાજ

દક્ષિણ કોશલની પશ્ચિમે-કલિંગના સીમાડે, ઉત્તર-પશ્ચિમ દિશામાં મૂષિક નામનો એક દેશ હતો. મૂષિકો કલિંગવાસીઓને ત્રાંસી નજરથી જોતા-કલિંગના વેપારીઓ વિગેરેની વખતોવખત અવગણના કરતા. એક દિવસ એવો હતો કે કલિંગને માથે કોઈ ધણી ધોરી ન્હોતું. પણ ખારવેલના રાજ્યાભિષેક પછી એ સ્થિતિ છેક પલટાઈ ગઈ હતી. કલિંગના એક વેપારીનું અપમાન, કલિંગપતિ પોતે કલિંગ સમસ્તનું અપમાન સમજતા. ખારવેલને જ્યારે એમ કહેવામાં આવ્યું કે મૂષિકમાંથી જતા-આવતા કલિંગના વેપારીઓ પાસેથી મૂષિકો ભારેમાં ભારે દાણુ માગે છે અને જો રહેજ પણ આનાકાની કરવામાં આવે છે તો મૂષિકો જૂલમ ગુજારવામાં પાછું વાળીને નથી જોતા, ત્યારે એ પાડોશીને પંજવનારા મૂષિકોને પહેલી તકે સીધા દોર કરવા જ જોઈએ એમ ખારવેલને લાગ્યું.

મૌર્ય સામ્રાજ્યના પાટનગર ઉપર આક્રમણ કરવાનાં-મૌર્ય સત્તાને એના પાપનું પ્રાયશ્ચિત કરાવવાનાં સ્વપ્ન એ નીહાળી રહ્યો હતો તે જ વખતે ભિખ્ખુરાજ-ખારવેલને આ મૂષિક જેવા એક સામાન્ય શત્રુ ઉપર હુમલો લઈ જવાની ફરજ પડી. કલિંગ, આ

વખતે કોઇ પણ પ્રકારના સંગ્રામ માટે કટિબદ્ધ હતું. કલિંગની કતલ પછી જે જડતા-ઉદાસીનતા એક મહામારીની જેમ બધે અડો જમાવીને બેઠી હતી તે કચારનીયે વિદ્યાયગીરી લઇ ચૂકી હતી. થોડા જ વખતમાં મહારાજ ખારવેલે કલિંગમાં નવચેતનનો પ્રવાહ વહાવી દીધો હતો. સૈનિકોની હવે કલિંગને ખોટ નહોતી. તેમ સંગ્રામમાં આવશ્યક એવા હાથી ઘોડા પણ પુષ્કળ પ્રમાણમાં હતા.

મૂષિકોને પાંસરા કરવા એ ખારવેલને માટે મુશ્કેલ નહોતું. પણ કોણ જાણે કેમ, મૂષિકો સીધો રસ્તો મૂકીને એણે આંધ્રમાંથી પોતાની ફોજ લઈ જવાનો નિશ્ચય કર્યો. આંધ્રનો રાજ સાતકર્ણી એક શક્તિશાલી રાજ હતો. કલિંગની ભરતીમાં કદાચ પોતે પણ તણાઈ જશે એવી એને ખીક લાગી. એણે અણુધારી રીતે ખારવેલનો વિરોધ કર્યો—પોતાની હદમાંથી સીધી રીતે નહિં જવા દેવાની મક્કમતા બતાવી.

પછી તો મૂષિકોની સાથે સંગ્રામ થાય તે પહેલાં જ ખારવેલને, આંધ્રના રાજ સાતકર્ણી સાથે ઝૂઝવું પડ્યું. એ યુદ્ધમાં સાતકર્ણીનો ગર્વ ગળી ગયો. વિજયના મદથી ઉન્મત્ત બનેલી કલિંગની સેનાએ મૂષિકોને સરહદમાંથી હાંકી કાઢ્યા. મૂષિકોનો પ્રદેશ કલિંગમાં ભળી ગયો; મૂષિકો પણ માત્ર ઇતિહાસના પાને જ જીવી રહ્યા.

રાષ્ટ્રિક અને ભોજક રાજ્યોની સાથે પણ ખારવેલને અથડામણમાં આવવું પડ્યું હતું. આ બંને દેશો આંધ્રની પાસે પશ્ચિમ તથા ઉત્તર-પશ્ચિમમાં હતા. 'આજનું' મહારાષ્ટ્ર એ વખતે રાષ્ટ્રિક તરીકે ઓળખાતું હોય અને આજનું બિહાર ભોજક-રાજ્ય હોય એવું અનુમાન કરવામાં આવ્યું છે. ખારવેલ જ્યારે સાતકર્ણી સાથે લડતો હતો ત્યારે એ બંને દેશોએ આંધ્રના સાતકર્ણીને સીધી

યા તો આડકતરી થોડી મદદ પહોંચાડી હતી. પોતાની સાથે મિત્ર-ભાવે નહિં વર્તનાર રાષ્ટ્રિકો અને ભોજકોને, ખારવેલે જીત્યા તો ખરા, પણ એ બંને દેશોને કલિંગમાં ભેળવી દેવાને બદલે અલગ જ રહેવા દીધા—માત્ર એમની પાસે કલિંગનું સાર્વભૌમત્વ સ્વીકારાવ્યું.

પાંચ દેશના વિજયની અને પાંચ—રાજવી સાથે મૈત્રી સંબંધ યોજ્યાની વાત પણ ખારવેલના ઇતિહાસમાં મળે છે. એ પછી એણે વ્યાપારીઓના સંબંધની સાથે જવા-ખાલી આદિ ટાપુઓમાં પણ પોતાનો વિજયધ્વજ ફરકાવ્યો હોય એવાં પ્રમાણો લાધે છે.

કલિંગની પશ્ચિમ તથા દક્ષિણ તરફનાં ઘણાખરા નાનાં મોટાં રાજ્યોને પોતાની તાકાતનો પરિચય આપી, ખારવેલે મગધ ઉપર આક્રમણ કરવાની તૈયારી કરી. મગધ આજે પોતાની પૂર્વ—પ્રતિષ્ઠા ઉપર જ જીવતું હતું. પ્રથમથીજ મગધની ધાક એટલી બધી હતી કે એની સામે સૈન્ય લઇને લડવા જવાની આજ સુધીમાં કોઇની હિમ્મત નહોતી ચાલી. સૌને મનમાં એટલી ખાતરી હતી કે સાધારણ સાધન-સંપત્તિ કે બળવાનથી મગધને જીતી શકાય નહીં. મગધની સત્તાના મૂળ ઘણાં ઊંડા ઉતરી ગયાં હતાં. સામ્રાજ્યના વૃક્ષના થોડાં પાન ખરે અથવા તો વૃક્ષ થોડું હલી જકે, તેથી કરીને મગધ—સામ્રાજ્યનું આખું વૃક્ષ મૂળમાંથી ઢીલું પડે—જમીન ઉપર ઢળી પડે એવી દુરાશા તો કોઇ જ નહોતું રાખતું. પુણ્યમિત્રે અશ્વમેધ—યજ્ઞ કરી, ઉત્તર—દક્ષિણ હિંદમાં પોતાનું ચક્રવર્તીત્વ સ્થાપિત કર્યું હતું. સામ્રાજ્યના બીતરમાં ગમે તેટલો અસંતોષ હોય, પણ એનો ખહારનો દમામ તો કોઇ પણ શત્રુને આંજી નાખે એવો હતો.

મગધનો પુણ્યમિત્ર પોતે પણ સેનાપતિમાંથી નરપતિ બન્યો હતો. યુદ્ધ કે બળવાને કેમ પહોંચી વળવું એ વિદ્યા તો એને

માતાના દૂધની સાથે જ મળી હતી. ગ્રીક સમ્રાટ ડિમેટ્રીઅસ તથા મેનેંડર જેવાને સસૈન્ય પરાસ્ત કરનાર પુણ્યમિત્રની કીર્તિકહાણી લોકજીભે દિગદિગંતમાં પ્રસરી ચૂકી હતી. આવા મગધસમ્રાટ ઉપર આક્રમણ લઇ જવાનું સ્વપ્ન, માત્ર ખારવેલ જેવો સ્વપ્ન-દર્શી જ સેવી શકે.

પાટલીપુત્રની પાસે કોઈ શત્રુ અચાનક આવી પહોંચે નહિં એટલા માટે વચ્ચે ગોરખગિરિનો એક મોટો કીલ્લો બાંધવામાં આવ્યો હતો. ખારવેલે પાટલીપુત્રના રાજમહેલ ઉપર ત્રાપ મારવા ઉતાવળ તો બહુ કરી, પણ ગોરખગિરિ પાસે એને થોડા સમય સુધી રોકાઇ રહેવું પડ્યું. છોટાનાગપુરના રસ્તે જ ખારવેલની સવારી મગધ તરફ વળી હતી. ગોરખગિરિ ઓળંગતા એને થોડી વાર લાગી. એટલામાં પુણ્યમિત્રે, ખારવેલના સસૈન્ય ધસારાની વાત સાંભળી, પાટલીપુત્ર છોડીને નાસી જવાનો નિશ્ચય કર્યો. ખારવેલ જ્યારે દુર્ભેદ જેવા મનાતા ગોરખગિરિના કીલ્લાને સર કરી પાટલીપુત્ર પાસે આવ્યો ત્યારે પુણ્યમિત્ર, પાટલીપુત્રને, અરક્ષિત રહેવા દઇ-દુશ્મનની દયા ઉપર છોડી ત્યાંથી નાસીને મથુરામાં ભરાઈ બેઠો હતો. ખારવેલનો આ વખતનો દાવ નિષ્ફળ ગયો.

ધાર્યું હોત તો ખારવેલ, જૂના વૈરનો બદલો વાળી લેત. જુગજૂની ઋદ્ધિ સમૃદ્ધિવંતી પાટલીપુત્ર-નગરી એ લૂંટાવત. અશોકે કલિંગમાં જે કેર વર્તાવ્યો હતો તેની પુનરાવૃત્તિ પણ એ કરી શકત, પરંતુ ખારવેલ અનાથ જેવી બનેલી આ નગરીમાં પગ મૂકવાની નિર્દય હિમ્મત કરી શકતો નથી. પુણ્યમિત્રની પાછળ મથુરા સુધી દોડવામાં પણ એને નાનપ લાગે છે. પાટલીપુત્રના દરવાજા સુધી પહોંચેલા સૈન્યને એ પોતે પાછું વાળે છે અને

પોતાના આત્મીય જેવા વ્હાલા હાથીએને, પાટલીપુત્રની પાસે થઈને વહેતી ગંગા નદીમાં ખૂબ જળક્રિડા કરાવી, કલિંગમાં પ્રત્યાગમન કરે છે.

ખારવેલ ખાલી હાથે પાછો વળે છે. પણ એનાં બળ-વીર્ય અને સાત્ત્વિક વૃત્તિની કીર્તિકહાણી દેશભરમાં વ્યાપી જાય છે. એના હાથીએની મોટી સંખ્યા જોઈને મગધવાસીઓ ગભરાય છે. કલિંગનો આ ધીર-ઉદાર નરપતિ કોઈ એક દિવસે મગધની પાસે હાર કબૂલાવશે એવી સૌ કોઈના દિલમાં બીક વ્યાપે છે.

પાટલીપુત્ર લુંટવું નહોતું તો પછી ખારવેલે આટલો નકામો શ્રમ કાં લીધો હશે ? જીતવું અને લૂંટવું એ બન્ને શબ્દો એકજ અર્થમાં વપરાતા. લૂંટફાટ વગરની જીત નકામી ગણાતી. કલિંગ સમ્રાટ ખારવેલ પાટલીપુત્રના ઉધાડા દરવાજા આગળથી પાછો વળ્યો, ભય-ત્રાસથી ધ્રુજતા પાટલીપુત્રનાં અસંખ્ય નર-નારીઓને અભયદાન આપી, માત્ર ગંગાના પ્રવાહમાં પોતાના હાથીઓને ધમારી પાછો વળ્યો, તેથી પાટલીપુત્રમાં અને આસપાસ સર્વત્ર ભારે આશ્ચર્ય વ્યાપ્યું. કલિંગવાસીઓ તો પોતાના સમ્રાટની સાત્ત્વિક વૃત્તિથી પરિચિત હતા.

કલિંગની સેનાનો કોઈ સૈનિક, જીતના નિશાન ચડ્યા પછી પણ પરાજિત પ્રજાને ન સતાવે એવી ખારવેલે સાવચેતી રાખી હતી. દુશ્મનને દંડ દેવો પડે તો દેવો, પણ નિર્દોષોની સતામણી એ સાંખી શકતો નહીં. કલિંગમાં અંશેકે એક દિવસે ચલાવેલી કતલ આવે વખતે એની આંખ આગળ ખડી થતી. ઉપરાઉપરી શત્રુના ખડકાયેલા ઢગલા અને રાત્રીના અંધકારમાં ત્યાં નાચતી ભૂતાવળનાં દ્રશ્યો એના અંતરમાં અનુકંપા ઉપજાવતાં. સંભવ છે કે મગધની રાજધાની—

પાટલીપુત્ર ઉપરના આ વિજય પ્રસંગે, એને પોતાના પુરાણ કલિંગનાં દુઃખ-દર્દ યાદ આવ્યાં હોય અને પાટલીપુત્રના પાદરેથી જ પાછા વળવાની એને સ્વયંસ્કુરણા જાગી હોય.

પછી એ વરસ જેટલા વખતમાં ખારવેલે, આખાથે ઉત્તરાપથની ધરતીને ધ્રુજવી દેવાની તૈયારી કરી વાળી. મગધ ઉપર કલિંગનો વિજયધ્વજ ફરકાવવામાં એને કંઈ વધુ પુરૂષાર્થ કરવો પડે એમ નહોતું. એટલે મગધનો વારો આ વખતે એણે છેલ્લો રાખ્યો. કલિંગમાંથી જ ઉત્તર તરફ-પંજાબ આદિ દેશો જીતવા એણે મંગળ મુહૂર્તે કૂચ આદરી.

છોટાનાગપુરનો માર્ગ આ વખતે ખારવેલે પસંદ ન કર્યો. એને બદલે મહાનદીને કીનારે કીનારે ઉત્તર-પશ્ચિમ તરફ પ્રયાણ કર્યું. ઉત્તર-પશ્ચિમના સીમાન્ત રાજ્યો ઉપર એણે અણુધાર્યો હૂમલો કર્યો. આશ્ચર્યની વાત એ છે કે ખારવેલ સામે લડી શેવા જેટલી હિમ્મત ઉત્તરાપથના કોઈ રાજવીએ બતાવી હોય એવો કોઈ ઉલ્લેખ નથી મળતો. વિજય ઉપર વિજય મેળવતો ખારવેલ, એક ચક્રવર્તીને છાજે એવા ગૌરવ સાથે સમસ્ત ઉત્તરાપથ ઉપર ધુમી વળ્યો. પર્વત ઉપરથી જોસબંધ ધસી આવતા પુરની જેમ ખારવેલ આખરે મગધ ઉપર આક્રમણ કરે છે.

પુખ્યમિત્ર આ વખતે સપડાઈ જાય છે. નાસવાની અનુકુળતા એને મળી શકતી નથી. ખારવેલના હરિતદળે પાટલીપુત્રને ચોત-તરફથી ઘેરી લીધું હતું.

પ્રાચીન ભારતીય ઇતિહાસમાં મગધ-સામ્રાજ્યની એ પહેલી હાર હતી. અન્યેય ગણાતું મગધ-સામ્રાજ્ય આજે પહેલીવાર રીત સરનો પરાભવ પામ્યું. એકવાર કલિંગ-સમ્રાટે પોતાના હાથીઓને

પાટલીપુત્રની પાસે ગંગા નદીમાં છડેએક સ્નાન કરાવ્યું હતું તે પછી બીજી વાર કોઇ કારણસર ખારવેલે મગધ ઉપર બીજી આક્રમણ કર્યાની હકીકત કોઇ કોઇ સંશોધકે કહી છે, પણ એતું કંઈ ખાસ પરિણામ આવ્યું હોય એમ નથી જણાતું. બીજી વાર આક્રમણ કર્યું હોય તો આ ત્રીજી વારના આક્રમણમાં ખારવેલે પુણ્યમિત્રને જિંદગીભર ન ભૂલાય એવી શીકરત આપી.

આ છેલ્લા યુદ્ધમાં પુણ્યમિત્ર કલિંગ-સેનાના હાથમાં અંધિવાન બનેલો હોવો જોઈએ. ‘મગધં ચ રાજનં બહુ પટિસાસિતા પાદે વદાપયતિ’—મગધના રાજાને સખ્ત શીક્ષા કરીને ખારવેલે પોતાના પગ પાસે નમાવ્યો. શિલાલિપિમાં જ એવો સ્પષ્ટ અહેવાલ મળે છે.

આ છેલ્લી સવારીમાં મગધની પ્રજાને ભારે ત્રાસ થયો હશે. ઘણું કરીને એ ત્રાસ શારીરિક કે આર્થિક હોવાને બદલે માનસિક જ હોવો જોઈએ. ખારવેલના સૈનિકોએ જો પાટલીપુત્રને લૂટ્યું હોત તો એ હકીકતનો ઉલ્લેખ, હાથીગુફાવાળા શિલાલેખમાં જરૂર મળત. મગધની રૈયત લયલીત બની હતી એ વાત એમાં છુપાવવામાં નથી આવી. પણ મગધની રાજધાનીનો આ પહેલવહેલો પરાજય હતો એ હકીકત તરફ લક્ષ આપતાં એ ત્રાસ પણ સમજી શકાય છે. સંભવ છે કે પુણ્યમિત્રનો રાજભંડાર લૂટાયો હોય અને એમાંથી ખારવેલને યુદ્ધના ખર્ચનો ધણોખરો બદલો મળી ગયો હોય. કલિંગના જૂના વૈરને સંભારી ખારવેલે મગધના નિર્દોષ શહેરીઓ ઉપર જૂલમ કર્યો હોત તો, અશોકની જેમ ખારવેલે પણ પોતાની શિલાલિપિમાં એને પરાક્રમનું રૂપ આપી તેનું છટાદાર વર્ણન કર્યું હોત.

મગધ-વિજયના એક ચિરસ્મરણીય સ્મારક તરિકે કલિંગ-સમ્રાટે પાટલીપુત્રમાંથી એક જિનમૂર્તિ ઉપાડી જવાનું પસંદ કર્યું.

નંદવંશનો છેલ્લો રાજવી આ મૂર્તિ, કલિંગમાંથી જ, કલિંગની ધૃષ્ટા વિરુદ્ધ અહીં મગધમાં લાવે આવ્યો હતો. એ મૂર્તિ શ્રી આદિનાથ પ્રભુની હતી. સમ્રાટ ખારવેલે ફરી કલિંગમાં એની પ્રતિષ્ઠા કરી. એક ભવ્ય જિનમંદિર બનાવવાની અને ખૂબ સમારોહ સાથે પ્રતિષ્ઠા-ઉત્સવ કર્યાની વાત પણ એ શિલાલેખમાં છે.

અશોકના મારથી મૂર્છિત બનેલું કલિંગ મહામેઘવાહન સમ્રાટ ભિખ્ખુરાજની સારવારને લીધે ફરી એક વાર ભ્રમું થયું. સામ્રાજ્યના એક ખંડિયા રાજ્ય તરિકે ઓળખાતા કલિંગે, સમસ્ત ઉત્તરાપથ અને દક્ષિણ પ્રદેશ ઉપર પોતાની હકુમતની વિરાટ પાંખ છાંધ દીધી. ગ્લાનિ અને ઔદાસિન્ય ધોષ નાખીને સમ્રાટ ખારવેલે કલિંગને એક સમૃદ્ધ ઉદ્યાનના રૂપમાં પરિણામવ્યું. લગભગ પાર વર્ષ જેટલો લાંબો વખત દિગ્વિજયમાં અને કલિંગની પુનર્ધાટનામાં જ ખારવેલે ગાળ્યો છે.

શ્રી કેશવ હ. ધ્રુવ આ સમ્રાટ ખારવેલના વિષયમાં કહે છે: “ એ યુદ્ધવીર હતો તેમ દાનવીર અને ધર્મવીર “ પણ હતો. તેણે અદ્ભુત અપૂર્વ હસ્તિદાનથી રાજગૃહમાં “ ઋષભદેવ ભગવાનની પ્રતિષ્ઠાનો ઉત્સવ ઉજવ્યો હતો. “ ગાદીએ આવ્યાને બીજે વરસે તેણે વિદર્ભ અને મહારાષ્ટ્રમાં “ જૈન ધર્મ પ્રચારવા પ્રયત્ન કર્યા હતા. તેરમે વરસે સર્વ “ દિશાના જ્ઞાનવૃદ્ધ અને તપોવૃદ્ધ નિર્ઘ્રંથ શ્રમણોને કુમારિકા- “ પર્વતે નોતર્યા હતા. (અર્થાત્ એક નિર્ઘ્રંથ-પરિષદ ભરી “ હતી.) તે ત્રિવિધ સમ્યક્ત્વથી ભિખ્ખુરાજનું, સ્વધર્મના “ રક્ષણથી ગુતચકતું અને સત્ત્વસિદ્ધિથી મહાવિજયનું બિરુદ “ ધરાવતો હતો. કુશળ શિલ્પીઓને હાથે તેણે અનેક જિનાલયો “ બંધાવ્યાં હતાં. પંડે ચુસ્ત જૈન હોવા છતાં તેના પછી “ થયેલા સ્થાણવીશ્વરના ચક્રવર્તી હર્ષની પેઠે તે અન્ય ધર્મનો પણ

“ પ્રપૂજક હતો. તેણે બ્રાહ્મણોને પુષ્કળ ઋદ્ધિથી સંતોષ્યા હતા.
 “ હેમાદ્રિના દાનખંડમાં પાંચમા અધ્યાયમાં સોનાના કલ્પવૃક્ષનું
 “ જે દાન કહ્યું છે તે પણ તેણે આપ્યું હતું. કલિંગ-નગરીને પાણી
 “ પૂરું પાડવા તેણે નહેર ખોદાવી હતી. પુરવાસીની સગવડ સારી
 “ શીતલસર નામે તળાવ હતું તેની ચારે કોર તેણે પાળ બંધાવી
 “ હતી અને પ્રજાના સુખને માટે જાહેર બાગ પણ કરાવ્યો હતો.
 “ નંદરાજના બંધાવેલા, ત્રણ વરસ પાણી પહોંચે, એવા નંદસરની
 “ પાળમાં ઝાંપાવાળા ગરનાળાં મૂકી તેણે તેને ખેતીના કામમાં
 “ વપરાતું કર્યું હતું. તેની ઉદારતા અને હિતબુદ્ધિનો લાભ એકલા
 “ રાજનગરને જ નહીં, સારા કલિંગ દેશને તેણે અનેક રીતે આપ્યો
 “ હતો. તેના રક્ષણ નીચે વસતી પ્રજા સ્વચક્ર અને પરચક્રના
 “ ભયથી રહિત હતી. ”

(૧૩) પટરાણી ધુસી

આર-આર વર્ષ લગી દિગ્વિજયની ધૂનમાં રહેલા મહારાજા
ખારવેલને વિવાહનો વિચાર કરવા જોટલો પણ અવકાશ નહોતો.
ઉત્તરાપથના દેશોને જીતતો, આજે જેને ભારતવર્ષની સરહદ
કહેવામાં આવે છે તે પહાડી પ્રદેશોમાં એ પહોંચી ગયો હતો.
અહીંની ડુંગરાળ ભૂમિમાં એક દિવસે તે માર્ગ ભૂલ્યો. છાવણીની
શોધમાં ભમતો સમ્રાટ અચાનક સિંધુના કિનારે જઈ ચલ્યો. એ
વખતે વિનિર-રાજકન્યા ધુસી, પોતાની કેટલીક સખીઓ સાથે
ત્યાં બેઠી હતી. ધુસીએ, ચોદાના વેશમાં આવતા આ પરદેશી યુવા-
નને જોયો. પ્રથમ દષ્ટિએ જ એણે સ્નેહાવેગ અનુભવ્યો. અપરિચિત
કન્યાઓને અહીં એકાંતમાં બેઠેલી જોઈ, ખારવેલ તરત જ ત્યાંથી
પાછો વળ્યો. રસ્તો પૂછવાનું પણ ખારવેલને ઠીક ન લાગ્યું. ધુસી
અને બીજી કન્યાઓ આશ્ચર્યમુગ્ધ બની આ પરદેશી મુસાફરની
પીઠ તરફ ક્યાંઈ લગી જોઈ રહી.

ધુસી વિનિરની રાજકન્યા હતી. સિકંદરના એક સેનાપતિએ
વિનિરના રાજાને યુદ્ધમાં દગાથી હરાવ્યો હતો. વિનિરની રાજકન્યા
પોતાના પિતાના એક મિત્ર-કૃષક દેશના રાજા આમીણને આશ્રયે

આવીને રહી હતી. આમીણુ પણ હવે વૃદ્ધ અન્યો હતો. ધુસીને યોગ્ય પાત્ર નહીં મળી શકવાથી તે મોટી ઉમર થવા છતાં કુંવારી જ રહી હતી.

માતાપિતાની ગોદ ગુમાવી બેઠેલી ધુસીએ ઊંચી ગિરિગુફાઓ અને ગાઢ અરણ્યોના ખોળા ખૂંદવા માંઝ્યા. કૃષકને એકે પુત્ર નહોતો. ધુસીને એણે પુત્રવત્ ઉછેરવા માંડી. ધુસી પણ પોતે એક રાજ-કન્યા છે અને અંતઃપુરમાં જ રહેવાને સર્જાએલી છે એ વાત ભૂલી ગઈ. દુર્ગમ વન-જંગલના વિકટ રાહ અને હિંસક પશુ-પ્રાણીઓ એના રોજના સંગાથી અન્યાં. હાથમાં તીર-કામઠું લઈ એ આખો દિવસ અરણ્યમાં ફર્યા કરતી. કન્યાને ઉચિત એવા સુકુમાર સૌંદર્યથી એ રીતે જો કે એ વંચિત બની, પણ એના વિકસિત અંગો-પાંગ અને એની નિર્ભયતા નીરખનારને કન્યાના બાહ્યવેષમાં ખરેખર તો એક યુવાનનો જ આત્મા અંદીવાન અન્યો છે એમ લાગ્યા વિના ન રહે. પુરૂષનાં વસ્ત્ર પહેર્યાં હોય તો ધુસી રાજકુંવરની બ્રાંતિ કરાવે.

છાવણીનો માર્ગ ભૂલેલો ખારવેલ મોડો મોડો મુકામે પહોંચ્યો. રાજ કૃષકનો એક દૂત ખારવેલની રાહ જોતો ત્યાં ઊભો હતો. તેણે મહારાજને જોતાં જ પાસે આવીને અભિવાદનપૂર્વક કહ્યું: “આ પાતાલ નગરીના કૃષકરાજ કહેવરાવે છે કે તેઓ પોતાની સેના આપની મદદમાં મોકલવાને તૈયાર છે. બાકી તો તેઓ પોતે એટલા બધા વૃદ્ધ છે કે જાતે આવીને આપની સાથે સમરાંગણમાં ઊભા રહી શકે એમ નથી.”

“પણ એકાદ સારો સેનાપતિ તો કૃષકરાજે મોકલવો જ જોઈએ.” કૃષક-રાજની સેનામાં એમનો પોતાનો એક સેનાપતિ હોય તો એ સૈન્યનું યથોચિત સંચાલન કરે એવા હેતુથી ખારવેલે રાજને સ્થાને રાજના વિશ્વાસપાત્ર સેનાપતિની માગણી કરી.

દૂતે કૃષકરાજને એ હકીકત જણાવી. કૃષકરાજ પોતે પણ એ જ મુંઝવણમાં હતા. ખારવેલની દિગ્વિજય-યાત્રાને એમણે ખરા હૃદયથી અભિનંદી હતી. સીકંદરના જે પરદેશી સેનાપતિઓ આ દેશની ભૂમિનો કબ્જો કરીને ખેતી ગયા હતા તેમને પહેલી તકે નસાડવા જ જોઈએ એમ તે માનતા. આ પરદેશીઓ શાસન કે રાજવ્યવસ્થા મૂળભૂત સિદ્ધાંતોથી પણ અજ્ઞાન હતા. પશુખલમાંથી જ રાજવ્યવસ્થાના જન્મવી જોઈએ એમ તેઓ માનતા. રૈયતને ગમે તે પ્રકારે લૂંટવી, અને જે કંઈ-ધન-ધાન્ય કે દાસ-દાસીઓ મળે તે પરદેશમાં ધકેલી દેવાં એ સિવાય એમનો ખીજો કોઈ હેતુ ન હતો. આ જુલમનો જલદી અંત આવતો હોય અને ખારવેલ જેવા વીર પુરુષને યશ મળતો હોય તો તેઓ પોતાથી બનતી સર્વ પ્રકારની સહાય કરવાને કૃષકરાજ તૈયાર હતા.

ધુસીના પિતા વિજિર-રાજ પણ એ પરદેશી ટોળાના જ અત્યાચારના ભોગ બન્યા હતા. સિંહપથ એ વિજિરનું રાજધાનીનું શહેર હતું. સિંહપથના રાજમહેલમાં ધુસીએ બાલ્યાવસ્થાના ઘણા સુખી દીવસો વીતાવ્યા હતા. અચાનક એક દિવસે પરદેશીઓનો પંજો એ શહેર ઉપર પડ્યો. રાજ-રાણીને નિરૂપાયે નાસી જવાની ફરજ પડી. ધુસીને કૃષકરાજનો આશ્રય લેવો પડ્યો.

કૃષકરાજને બહુ જ ચિંતામગ્ન સ્થિતિમાં જોઈ ધુસી સહેજ આશ્ચર્ય પામી. ધુસીના આગ્રહથી કૃષકરાજે ખુલાસો કર્યો: કલિંગ-પતિ ખારવેલ દિગ્વિજય વર્તાવતો આજે એ દિવસથી આપણી ભૂમિમાં છાવણી નાખીને પડ્યો છે. પરદેશીઓને નસાડવા અને ભારતવર્ષના રાજવીઓને એકછત્ર નીચે આણવા એ એનો ઉદ્દેશ છે. આપણું સૈન્ય તો એની સહાયમાં મોકલીશું, પણ સારા સેના-પતિ તરિક કેાની નીમણૂક કરવી એ એક મોટો પ્રશ્ન છે.

સિંધુના કિનારે એકલવાયો રઝળતો સવાર ધુસીને યાદ આવ્યો. એ યોદ્ધાના વેષમાં ખારવેલ પોતે જ હોવો જોઈએ એવું અનુમાન કર્યું. ખારવેલને જોતાં જ પ્રથમ દર્શને એ મોહ પામી હતી. ધુસીના નિષ્કંપ અંતરતલમાં એ મનોમંથન પહેલવહેલું જ હતું.

માત્ર પ્રણયે જો ધુસીના દિલમાં સર્વોપરિ સત્તા જમાવી હોત તો કૃષકરાજ પાસે ઊભેલી આ યુવતી કન્યા લજ્જની અનિવાર્ય ગુંગલામણ અત્યારે અનુલવતઃ ખારવેલની સેનામાં, કૃષકરાજના એક સેનાપતિ તરિકે જવાની પોતાની ઉત્સુકતા ખુદી ન પડી જાય એવી સાવચેતી પણ કદાચ રાખવી પડત.

પણ ખારવેલ અત્યારે પોતાના પિતાના દુશ્મનને આ દેશ-માંથી નસાડવા જતો હતો. સિંહપથને માથે જે માઠી ગ્રહદશા બેઠી હતી તેમાંથી સિંહપથને બચાવવા એ જતો હતો. ધુસી જો આવે વખતે પોતાના પિતાના સહાયકને પડખે ઊભી ન રહે તો પછી એની વિદ્યા, કળા, કૂશળતા કયે દિવસે કામે આવવાની હતી ? જરાય સંકોચ રાખ્યા વિના ધુસીએ કહી દીધું : “ સેનાનાયક તરિકે હું જ કૃષકસેના સાથે જમશ.”

કૃષકરાજે ધુસીના પ્રસ્તાવ સામે વાંધો ન લીધો. એ ધુસીના સંસ્કાર, શિક્ષણ તથા કૌશલ્યથી પરિચિત હતો. પિતાનું વૈર પ્રકારાંતરે પણ જો પુત્રી લઘુ શક્તી હોય, વધુ કંઈ નહીં, થોડો ઘણો સહકાર આપી શક્તી હોય, તોપણ ધુસી જેવી કાબેલ કન્યાને માટે એ ઉચિત જ છે એમ એને લાગ્યું.

ખારવેલની સાથે રોજ કૂચ કરતી ધુસી વિજિરની રાજધાની-સિંહપથ પાસે આવી પહોંચી. સિંહપથનો રાજવી દીત્તમ (ડેમેટ્રીઅસ) ખારવેલની સવારીના સમાચાર જાણી ચૂક્યો હતો. પગલે

પગલે વિજયનાદ ગજવતા ખારવેલ સાથે યુદ્ધમાં ઉતરવા એ તૈયાર નહોતો. દ્વીતમે યુદ્ધને બદલે સંધીની વઘિટ ચલાવી. ખારવેલને પણ એટલું જ જોઈતું હતું. દ્વીતમ પોતે ખારવેલનું સ્વાગત કરવા સામે આવ્યો. ભારે સન્માન સાથે ખારવેલને એ પોતાના મહેલમાં લઈ ગયો.

દ્વીતમ દગાખોર છે એ વાતનો જોટલો ધુસીને અનુભવ હતો તેટલો ખારવેલના સૈન્યમાં, ખીજ કોઈને ન હતો. સિંહપથના મહેલમાં દ્વીતમ જ ધુસીના પિતા-માતા સાથે દગો ખેલ્યો હતો, એ એ હકીકતને ધણા વર્ષો થયા છતાં, ધુસી ભૂલી શકી ન હતી. આજે એ જ દ્વીતમ ખારવેલની સાથે એવી ફૂડી રમત નહીં રમે એની શી ખાત્રી ?

સિંહપથના રાજમહેલમાં પગ મૂકતાં જ ધુસીએ ખારવેલના એક અંગરક્ષક તરિકેની બધી જવાબદારી કોઈ ન જાણે તેમ પોતાને માથે લઈ લીધી. પોતાની સાથે સૈન્યના જે માણસો હતાં તેમાંના કેટલાક ખાસ વિશ્વાસુઓને પણ એણે સાવચેત બનાવી દીધા.

દિવસ આખો શાંતિ અને આનંદમાં પસાર થયો. કલિંગના અને ખીજ મિત્રોના સૈનિકો પણ નિશ્ચિંતપણે આરામ તથા આનંદ ભોગવતા હતા. એક માત્ર ધુસી, મહારાજ ખારવેલને લગીરે શંકા ન આવે એવી રીતે એની ચોકી કરતી ઉદ્વિગ્ન જેવી ફરતી હતી.

મધ્ય રાત્રિએ જ્યારે આખો યે સમુદાય નિદ્રાના ઘેનમાં પડ્યો હતો તે વખતે ધુસીએ, કેટલાક માણસોને છુપે પગલે ખારવેલના નિદ્રાભવન તરફ આવતા જોયા. દ્વીતમના જ મોકલેલા એ માણસો હોવા જોઈએ એ વિષે ધુસીને કંઈ સંદેહ ન રહ્યો. ખારવેલને જગાડવો કે એકલે પંડે આ મારાઓની સાથે લડી લેવું એવી દ્વિધામાં સપડાયેલી ધુસીએ મહેલની ખીજ દિશામાંથી આગના બડકા ઊઠતા નીહાળ્યા.

ધુસીએ તત્કાળ દોડી જઈ, મહારાજ ખારવેલને જાગૃત કર્યાં. એક ઘડીનો પણ જો વિલંબ થાય તો કાં કલિંગપતિ આગના ભડકામાં લપેટાઈ જાય અને નાસવા જાય તો મારાઓના હાથમાં સપડાઈ જાય. એક તરફ મારાઓની સાથે ઝુઝવા ઉત્સુકતા ધરાવતી ધુસીએ બીજી તરફ મહારાજ ખારવેલને મહેલમાંથી એકદમ નાસી છૂટવાની સૂચના દઈ દીધી. સંધીની વષ્ટિ ચલાવનાર દ્વીતમનું આ એક ભયંકર કાવતરું હતું, એમ ખારવેલ પોતે પણ તરત જ સમજી ગયા. એટલામાં તો ધુસીના બીજા સોળતીઓ ત્યાં આવી ચડ્યા. દ્વીતમની આખી કપટજાળ ખુલ્લી પડી ગઈ.

ધુસીની જાગૃતિ અને સાવધતાએ ખારવેલને બચાવી લીધો. પણ દ્વીતમના છુપાઈ રહેલા માણસોએ, ઉંઘમાંથી એકદમ ઝબકી ઉઠેલા નિઃશસ્ત્ર જેવા આ ખારવેલ ઉપર જે પ્રહાર કર્યા તેને લીધે ખારવેલને આ અનણ્યા પ્રદેશમાં થોડો વધુ વખત રોકાઈ રહેવું પડ્યું. ધવાયેલા ખારવેલની સેવા-સુશ્રૂષાનો બધો ભાર એક માત્ર ધુસીએ જ ઉપાડી લીધો હતો. ધુસીની સેવાના પ્રતાપે ખારવેલ ફરી પોતાનું આરોગ્ય મેળવી શક્યો. દ્વીતમને પદબ્રષ્ટ કરી તેણે ધુસીના ભાઈને એ પ્રદેશ સોંપ્યો.

આ એક જ ઘટનાએ ખારવેલને ધુસીનો સંપૂર્ણ પરિચય કરાવી દીધો. પૂર્વભવનાં પુણ્ય જાણે ધુસીની આકૃતિ ધરીને આવ્યાં હોય એમ એને થયું. એ પછી ખારવેલે ધુસીની સાથે ગાંધર્વ-વિધિથી લગ્ન કર્યાં. ધુસી કલિંગપતિ ખારવેલની પટરાણી બની.

વૈકુંઠ ગુફાની એક ભીંતમાં, માત્ર અઢી લીંટીઓનો એક લેખ મળી આવ્યો છે તેમાં આ પટરાણી ધુસીએ પોતાનો થોડો પરિચય કરાવ્યો છે:

- (૧) અરહંત પસાદાનં કલિંગાનં સમનાનં લેનં
કારિતં રાજિનો લાલકસ
- (૨) હથિસાહાનં પપોતસ ધુતુના કલિંગચ
(કવટિસિરિ રા) રવેલેસ
- (૩) અગમહિસિના કારિતં—

આહત ધર્મના, કલિંગ દેશના સાધુઓને માટે એક લયન
(એટલે કે સાધુઓને રહેવા માટેની ગુફા) કરવામાં આવ્યું. હસ્તિ-
સાહના પ્રપૌત્ર લાલકની પુત્રી, ચક્રવર્તી કલિંગના રાજા ખારવેલની
પટરાણીએ તે કરાવ્યું.

(૧૪) દ્વાદશાંગીરક્ષક

સમસ્ત ભારતવર્ષમાં, અને ભારતવર્ષથી પણ દૂર દૂર રહેલા જાવા-સુમાત્રા અને બાલી જેવા દ્વીપોમાં કલિંગની યશગાથા જુદા જુદા સ્વરૂપે પ્રચાર પામી. કલિંગની હતાશ અને શ્રદ્ધાશ્રુત્ય બનેલી પ્રજાના અંતરમાં ઉલ્લાસ, રસિકતા અને આત્મવિશ્વાસની જ્યોતિ જગાવનાર મહારાજા ખારવેલની ખ્યાતિ હજારો સ્ત્રી-પુરુષો અને બાળકોની જીભ ઉપર રમી રહી. સંગઠિત કલિંગ, ધર્મપરાયણ કલિંગ, આત્મજ્ઞો અને શ્રમજ્ઞોની લીલાભૂમિ કલિંગ, ઉત્સવ ઉલ્લાસની મૂર્તિ સમું કલિંગ, શૌર્ય-વીર્યમાં સમોવડીયા સાથે અહોનિશ સ્પર્ધા કરતું કલિંગ અને એ કલિંગના ઉદ્ધારક મહારાજા ખારવેલ જાણે કે પ્રાતઃસ્મરણીય તીર્થ અને તારક જેવા વંદ્ય બની ગયા.

ચક્રવર્તીત્વના પ્રતીકસ્વરૂપ રાજસૂયયજ્ઞની પણ ખારવેલે પરવા ન કરી. હિંસાત્મક યજ્ઞ-યાગમાં એને મુદ્દલ શ્રદ્ધા ન હતી. પ્રથાની ખાતર પણ એમણે યજ્ઞવિધિનો અંગીકાર નથી કર્યો.

પણ કલિંગની આજુ વર્તીવીને પાછા ફરેલા મહારાજા ખારવેલ કમનસીબે વધુ લાંબુ આયુષ ભોગવી શક્યા નહીં. એક તો ખાર ખાર વરસના પ્રવાસે-સતત યુદ્ધ અને સંધીની ચિંતાએ એમના

શરીરનું સત્વ ચુસી લીધું હતું. બીજું, સિંહપથના કાવત્રાએ દેહની છેલ્લી શક્તિ ધણેખરે અંશે ભરખી લીધી હતી. કલિંગમાં આવ્યા પછી પણ મહારાજ ખારવેલે પૂરેપૂરો આરામ લીધો હોય એમ નથી લાગતું.

જૈન શ્રમણોની એક મોટી પરિષદ આ મહારાજ ખારવેલના સમયમાં કુમારી પર્વત ઉપર મળી હતી. એ પરિષદ, ખરી રીતે ખારવેલે જ મેળવી હતી. અપ્રતિયક્ષભાવે વિહરતા અને ઠેર ઠેર ઉપદેશનો પ્રકાશ પાથરતા શ્રમણોને આમંત્રવા-આમંત્રણના સંદેશ પહોંચ્યાડવા એ, તે સમયમાં બહુ દુર્ઘટ કાર્ય ગણાતું. ઉપરાઉપરી દુકાળો અને રાજક્રાંતિઓને લીધે શ્રમણોના પરસ્પરના સંબંધ પણ સંભવિત છે, કે બહુ ક્ષીણ થઈ ગયા હોય. અવકાશ મેળવીને ખારવેલે, શ્રમણ સંઘના ધુરંધરોને નમ્રભાવે કલિંગની ભૂમિમાં સત્કાર્યા.

આ પરિષદ માત્ર શ્રમણોનાં દર્શન અર્થે મહારાજએ બોલાવી હોત તો તે આટલી યાદગાર ન રહી જત. પરિષદ બોલાવવામાં એનો ખાસ હેતુ હતો. અંશોકે પણ એના સમયમાં આવી બૌદ્ધ-શ્રમણોની એક સભા ભરી હતી.

શ્રમણો જ બોલાતા જતા જ્ઞાન-દીપકને મહામહેનતે જળવી રહ્યા હતા. સ્થવિરો, શ્રમણો પોતે જ વિદ્યાપીઠો હતા. જુદી જુદી પરિસ્થિતિમાં મુકાયેલા આ શ્રમણોના મૂળ સૂત્રપાઠ અને આચાર તથા અર્થમાં પણ ભેદ પડે એવો ભય રહેતો હતો. ખારવેલે આગેવાન, બહુશ્રુત શ્રમણોનું સંમેલન બોલાવી એમને સંશોધન કરવાની તથા ભૂલાયેલા-ભૂલાતા સૂત્રોની ખૂટતી કડીઓ ખેસાડવાની વિરલ તક આપી.

આ સંમેલનમાં, એમ કહેવાય છે કે આર્યમહાગિરિની પરંપરાના આર્ય બલિસ્તહ, બોધિલિંગ, દેવાચાર્ય, ધર્મસેનાચાર્ય,

નક્ષત્રાચાર્ય, જેવા બસો જેટલા શ્રમણો અને આર્ય સુસ્થિત, સુપ્રતિબદ્ધ તથા ઉમાસ્વાતી અને શ્યામાચાર્ય વગેરે ત્રણસો સ્થવીર કદપી સાધુઓ પધાર્યા હતા. આર્યા પૌષ્ઠણી આદિ ત્રણસો સાધ્વીઓ અને સાતસો શ્રાવક તથા સાતસો શ્રાવિકાઓનો સમુદાય પણ આ સંમેલનમાં હાજર રહી હોવાનું મનાય છે.

કલિંગાધિપતિ મહારાજ ખારવેલે આમંત્રણ આ સંમેલને શ્રુતપરંપરાથી ઉતરી આવતા આગમોનું માત્ર સંશોધન કર્યું કે આગમોને ભોજપત્ર ઉપર લિપિબદ્ધ કર્યા એનો સંપૂર્ણ ખુલાસો મળી શકતો નથી. શ્રમણ-સંમેલન નિર્વિવાદપણે મળ્યું હતું અને તે પણ ખાર વરસના ભયંકર દુકાળ પછી કલિંગાધિપતિના સહકારથી મળ્યું હતું એટલી વાત તો સ્વીકારવામાં આવી છે. પણ આ સંમેલનમાં આગમો લખાયા હોય એવો કોઈ વિશ્વાસપાત્ર પુરાવો મળી શક્યો નથી. પાટલીપુત્રની પ્રથમ વાચના અને માથુરી વાચના વચ્ચે આ સંમેલનનો સમય હોવો જોઈએ. આ સંમેલને ખારવેલે “ દ્વાદશાંગીરક્ષક ” નું ગ્રિફ અપાવ્યું. મૌર્યકાળ પછી ૧૬૪ મા વર્ષની આસપાસની આ ઘટના છે.

સંમેલનનું કાર્ય પતી ગયા પછી ખારવેલે વિદ્વાન તથા તપસ્વી સાધુ-સાધ્વીઓને કલિંગની આસપાસના પ્રદેશોમાં વિહરવાની અને લોકોને ધર્મનો ઉપદેશ આપવાની પ્રાર્થના કરી. સાધુ-સાધ્વીઓએ તે પ્રાર્થના વધાવી લીધી. મગધ, મથુરા અને બંગલેશમાં સન્માનિત સાધુ તથા સાધ્વીઓનો સારો જોવો સંઘ શ્રી વર્ધમાન તીર્થંકરના સિદ્ધાંતોનો પ્રચાર કરવા મંડી ગયો.

ખારવેલે પ્રાર્થના ન કરી હોત તો પણ સાધુ-સાધ્વીઓ ધર્મપ્રચાર કર્યા વિના ન રહેત; કારણ કે એ જ એમના જીવનનું ધ્યેય હોય છે. પરંતુ કલિંગપતિ ખારવેલની આ સ્પષ્ટ પ્રાર્થના

ઉપરથી એમ લાગે છે કે એ સમયે મગધ, મથુરા અને બંગાળમાં નિર્ગ્રંથ શ્રમણ સંઘને આહાર-વિહારની અથવા તો સંયમનિર્વાહની જેવી જોષ્ટ્રએ તેવી અનુકૂળતાઓ નહિ મળી શકતી હોય. ખારવેલે એ અગવડો અને અંતરાયો દૂર કર્યાં. શ્રમણો પ્રત્યેની પ્રાર્થનામાં એ એમ કહેવા માગે છે: “આપ નિઃશંકપણે દેશદેશમાં વિચરો. આપના રાહ નિષ્કંટક બને અને આપના સંયમધર્મનું સંરક્ષણ થાય એ જવાબદારી મારા માથે છે.”

ખાર-ખાર વર્ષના લાંબા અને ત્રાસદાયક દુકાળો પછી જૈન સાધુ તેમજ બીજા ઉપદેશકોએ આ સ્થાનનો ત્યાગ કર્યો હોવો જોઈએ. અને ખરું કહીએ તો જ્યાં લોકોને પોતાને પેટ પૂરતું ખાવાનું ન મળતું હોય ત્યાં સાધુઓના સત્કાર સંભવે જ શી રીતે? મગધ અને એની આસપાસના પ્રદેશોમાં આવ્યા દુષ્કાળો વખતો વખત પડતા હોવા જોઈએ. કલિંગાધિપતિ સ્તિષ્ઞુરાજના સમયમાં જૈન શ્રમણોને કલિંગ તથા મગધમાં ફરી સારો આશ્રય મળ્યો.

જૈન સાધુઓ વિગેરેના નિવાસની અનુકૂળતા અર્થે ખારવેલે કુમાર-કુમારી પર્વતમાં કેટલીક ગુફાઓ પણ બનાવરાવી છે. નિર્ગ્રંથ શ્રમણો અને આજીવિક જેવા સંપ્રદાયના સાધુઓ માટે તેણે ખાસ આ ગુફાઓ બનાવી. શ્રમણો પોતે પણ એ વાત જાણતા. સામાન્યતઃ શ્રમણ પોતાને માટે નિર્મેલા મકાનમાં રહી શકે નહીં, છતાં ખારવેલે બનાવેલી ગુફાઓમાં જૈન સાધુઓએ રહેવાનું કેમ પસંદ કર્યું હશે? એનો એક જ ઉત્તર સંભવે છે. થોડો અપવાદ વેડી લેવા સિવાય શ્રમણસંઘને સારૂ બીજો કોઈ માર્ગ નહીં રહ્યો હોય. કાં તો સાવ ભૂંસાઈ જવું, અને નહીંતર નજીવા થોડા અપવાદની મધ્યમાં થઈને ગમે તેમ કરીને બચી રહેવું. કલિંગરાજના પ્રતાપે, ગુફાઓમાં વસતા સન્માનનીય શ્રમણોએ, એ રીતે ભારે કટાકટીના સમયમાંથી જૈન ધર્મને બચાવી લીધો.

પોતે ચુસ્ત જૈન હોવા છતાં ખારવેલે આહારો અને તે વખતના ખીજ ધર્મોના અનુયાયીઓને પણ જોઈતી સહાય આપવામાં કદી સંકાય નથી કર્યો. સુચર્ણનું એક મોટું કલ્પવૃક્ષ બનાવરાવી એણે આહારોને દાનમાં આપી દીધું હોવાની વાત, કલિંગમાં પ્રચલિત બની છે. તે ઉપરાંત હાથી, ઘોડા, રથ પણ મુક્ત હસ્તે એણે આહારોને આપેલ છે.

દેશભરમાં વિજય વર્તીવીને પાછા વળેલા ખારવેલે પોતાના ભંડારો ગરીબો, નિરાશ્રિતો અને સાધુ-સંન્યાસીઓને માટે ખુલ્લા જ મુકી દીધા હતા એમ કહીએ તો ચાલે. યુદ્ધવિજયને અંતે મેળવેલા દ્રવ્યોદિકનો પણ એણે કીલ્લાઓ, નહેરો અને મંદિરોમાં જ મોટે ભાગે ઉપયોગ કર્યો હતો.

જીવનના છેલ્લા દિવસોમાં ભિખ્ખુરાજે પોતાના નામની સાર્થકતા કરી હોય એમ જણાય છે. રાજવૈભવ અને રાજસુખનો ત્યાગ કરી એણે ભિક્ષુના-સાધુના વ્રત અંગીકાર કર્યા હતા. ભિખ્ખુનું જીવન અંગીકાર કર્યા પછી પણ ખારવેલે કલિંગમાં જ સ્થિરતા કરી હોવી જોઈએ.

ભિખ્ખુરાજની પછી એનો પુત્ર વક્રરાય કલિંગની માદીએ બેઠો. એણે પણ “કલિંગાધિપતિ મહામેઘવાહન”ની ઉપાધિ, પિતાની જેમ જ ચાલુ રાખી હોય એમ એક શિલાલેખ ઉપરથી જણાય છે : આ પંક્તિ નીચે પ્રમાણે છે :

**“વૈરસ મહારાજસ કલિંગાધિપતિનો મહામેઘવાહન
વક્રદેવ સિરિનો લેણ—”**

વક્રરાય પછી વિદુહરાય વિગેરેનાં નામો મળે છે, પણ ભીક્ષુ-

રાજરૂપી સૂર્યનો અસ્ત થતાં, એના વારસદારો તારાના તેજ જેવો
પ્રીક્ષો પ્રકાશ પાથરતા હોય એમ દેખાય છે. સિમ્હુરાજની
પાછળ એના વંશજોએ જૈનધર્મને સારો આશ્રય આપ્યો હતો.

સિમ્હુરાજની પછી કલિંગ-સામ્રાજ્યના પરસ્પર સાંકળતા
અંકોડા ધૂટા પડવા માંડ્યા. આંધ્રવાસીઓ, કલિંગને સહેજ
નળળું પડેલું જોવાને ટાંપી રહ્યા હતા. ચૈત્રવંશના છેલ્લા રાજા
સુરથના હાથમાંથી સરી ગયેલી સામ્રાજ્ય સત્તા આંધ્રદેશના આગે-
વાન સાતવાહને ઝડપી લીધી.

(૧૫) દેશની સ્વાધીનતા-એ જીવનવ્રત !

મહારાજ ખારવેલે ૩૮ વર્ષ કરતાં અધિક આયુષ નથી ભોગવ્યું. ૧૫ વર્ષ બાળકીડામાં અને ૯ વર્ષ રીતસરના અભ્યાસમાં ગાળ્યા પછી મુખ્યત્વે એમણે કલિંગની સ્વાધીનતાની જ અહોનિશ આરાધના કરી હોય એમ જણાય છે. ભિખુરાજ ખારવેલ, ખરી રીતે રાજ્ય કરવા-રાજ્યનો વૈભવ માણવા નહોતા જન્મ્યા. ખેદાન-મેદાન અનેલા કલિંગમાં જે છુપું વ્યક્તિત્વ રહેલું હતું તેને વિકસાવવું એ જ જાણે કે એમનું જીવનવ્રત હતું.

એમના યુગના બીજા સમ્રાટો અને મહારાજાઓ કરતાં ભિખુરાજનું જીવન અનેક રીતે જીદું પડી જાય છે. રીતિઓ, રસમો, અને વંશપરંપરાથી ઉતરી આવેલી રૂઢીઓના કિનારા પ્રથમથી જ એમને પસંદ નહોતા. વૃદ્ધ પિતાનો એ એકલો અને લાડકવાયો પુત્ર હતો. સ્વચ્છંદ વિલાસનું બહોળું ક્ષેત્ર એની આગળ ખુલ્લું પડ્યું હતું. પણ એમણે એ સ્વાભાવિક માર્ગ પસંદ ન કર્યો.

ભિખુરાજે જૈન તપસ્વીઓનો આશ્રય લીધો. જૈન, બૌદ્ધ અને આજીવિક શ્રમણો ઉપરાંત બીજા બ્રાહ્મણ તપસ્વીઓનો એ વખતે

કલિંગમાં ખૂબ પ્રભાવ હતો. વિદ્યા, કળા અને યોગ-અધ્યાત્મમાં પણ એ પૂરા પારંગત હતા. ભિષ્મપુરાજની નિર્ભળ પ્રવૃત્તિ મનો-ભૂમિમાં શ્રમણસંસ્કૃતિનાં ખીજ પડ્યાં.

શિક્ષણ અને સંસ્કારને માટે ખારવેલને નવ કરતાં અધિક વર્ષ મળી શકતા નથી. એણે શ્રમણો પાસેથી જે વિદ્યા અને કળા મેળવી છે, જેનો ઉલ્લેખ શિલાલિપિમાં એણે પોતે જ કર્યો છે તે જોતાં તો ખારવેલ કળાકારનો આત્મા લઇને જ જન્મ્યો હતો. સંગીત, ચિત્ર, લેખન એવી લલિતકળાઓ વિષેનો એનો ભક્તિભાવ એમાં ઉછાળા મારતો દેખાય છે. યુદ્ધવિદ્યા, ખીજ સુકુમાર કળા પાસે નિસ્તેજ જેવી બની ગઇ છે.

પતિત રાષ્ટ્રને પાછું પગભર કરવું એ સહજ વાત નથી. કલિંગની અસ્મિતા અને સ્વીર્યતા અશોકની છેલ્લી લડાઇ પછી, કચરાઇ ગઇ હતી. સૂકાયેલા વૃક્ષને કોઇ પણ રીતે પલ્લવિત કરવાની સાધના અત્યંત ધૈર્ય અને શ્રદ્ધાની અપેક્ષા રાખે છે. તાત્કાલિક ફળ મેળવવાની સ્વાભાવિક જાંખનાનો આવે પ્રસંગે ડગલે ને પગલે રોધ કરવો પડે છે. ભિષ્મપુરાજ એના નિયંત્રણ વ્યવહારમાં સાધક અને યોદ્ધાનું બહુરંગી છતાં એકધારું જીવન જીવતા જણાય છે. એક તરફ એ શ્રદ્ધા અને શાંતિથી ઉદાસીન-અશ્રદ્ધાળુ કલિંગના આત્મામાં નવચેતન ભરતો તો ખીજ તરફ કલિંગને ઉપરાઉપરી વિજ્યોની કલગીથી શણગારતો રહ્યો છે.

ખારવેલનો ખાર-ખાર વર્ષનો દિગ્વિજય, એની શાંત-નીરવ સાધનાની સરખામણીમાં બહુ અદ્ભુત નથી લાગતો. વિજય તો એક પ્રકારનો મદ છે અને મદથી પ્રેરાયેલા સૈનિકોને એક પછી એક એમ અનેક યુદ્ધમાં ઉતારવા એ બધું તે કાળને માટે બહુ સ્વાભાવિક હશે; પરંતુ ભિષ્મપુરાજની કદી ન જાંખવાય એવી પ્રતિષ્ઠા

તો એની લાંબી-સોઠ્યક્ષુધી અગોચર એવી સાધનામાં જ રહેલી છે.

પુણ્યની ખાતર, એ દાન નથી કરતો. ક્રય-વિક્રયમાં નિમિત્ત-રૂપ ગણાતી સુવર્ણ કે રૂપા જેવી ધાતુવડે એ પરલોકનાં સુખ ખરીદી લેવા નથી વાંછતો : અઢળક દ્રવ્યનાં દાન કરી વસ્તુતઃ એ કંગાળ બની ગએલી-ભયંકર સંહાર પછી સર્વસ્વ ગુમાવી બેઠેલી પ્રજાની દિનતા જ દૂર કરવા માગે છે અને ખારવેલે શરૂ કરેલા દેશબ્યાપી ઉત્સવ-આમોદમાં પણ ક્ષણિક તૃપ્તિની કોઈ માયા-મરીચિકા નથી દેખાતી. દાનતા અને ઔદાસિન્ય વિગેરે જાણે કે પસાર થતી વાદળોની સ્વાભાવિક છાયા હોય એવી તે પોતાની પ્રજાના દિલમાં પ્રતીતિ જન્માવવા માગે છે અને મહારાજા ખાર-વેલના સમયનો કલિંગનો ઇતિહાસ તપાસતાં, લિખ્ખુરાજની એ સાધના ક્ષિભૂત બનતી દેખાય છે.

મહારાજા ખારવેલ સુધીની સમ્રાટોની આખી પરંપરામાં ખારવેલ જેવી નૈષ્ઠિક સાધના ભાગ્યે જ કયાંય દેખાય છે. ખારવેલ પછી પણ એમના જેવી સ્થિતિમાં કોઈએ પોતાના રાષ્ટ્રની આવી સર્વાંગી સ્વાતંત્ર્યસાધના કરી હોય એવો કોઈ પ્રસંગ નથી લાઘતો. અલબત્ત, બીજા સમ્રાટોની જેમ, એ સમયની પ્રથા પ્રમાણે મહારાજા ખારવેલ દિગ્વિજય કરે છે, કલિંગની સારાયે ભારતવર્ષ-માં આણુ પ્રવર્ત્યાં છે, પરંતુ નામમાત્રના રાજવીના કોઈ કુંવરે પોતાની સાધના અને પ્રશાંત પુરુષાર્થના બળે, પ્રજામાં સ્વમાન અને સ્વાવલંબનનો આવો ચમત્કાર કરી દેખાડ્યો હોય તો આ પ્રાયઃ પ્રથમ જ છે.

દક્ષિણના રાષ્ટ્રકૂટો અને ચૌલુક્યો, કલિંગના પાડોશી રાજ-વંશો હતા. અવારનવાર એમના હિંસક પંજા કલિંગ ઉપર પડતા. ખારવેલ-લિખ્ખુરાજની ત્રીજી, પેઢી ઉપર થઈ ગએલ ખેમરાજ અને એના

સંતાન પુધરાજના સમયની સ્થિતિ જોતાં કલિંગ, પાડોશી રાજ્યોને મન નધણીયાતું ખેતર થઇ પડ્યું હતું. લિખ્ખુરાજને જે વારસો મળ્યો હતો તે પણ કોઇ યુવરાજને ધર્ષા ઉપજાવે એવો નહોતો.

કલિંગના દર્દે, લિખ્ખુરાજ જેવા એક સહૃદય, જન્મથી જ કળા-પ્રેમી યુવાનના અંતરમાં તોફાન જગાવ્યું. કમનસીબે એણે પોતાનો વર્ષના અનુક્રમવાર જે સાધનાનો ઇતિહાસ આપ્યો છે તે કેટલેક અંશે ક્ષીણ થઇ ગએલો હોવાથી ખરાખરા સમજતો નથી; તોપણ એનો જીવનક્રમ અને વેગ સમજવામાં એ બહુ સહાય કરે છે. ધ્યાનપૂર્વક વાંચનાર કોઈ પણ અભ્યાસી એમાંથી આટલું તો અવશ્ય સમજી શકે કે સમ્રાટ ખારવેલ, સમ્રાટો અને મહારાજ-ઓની પરંપરામાં મહાન કલારસિક હતો. લલિતકળાઓની સહાયથી એણે પ્રજાને પોતાની શક્તિનું ભાન કરાવ્યું : શિથિલ બની ગએલા પ્રજાના ગાત્રોમાં ઉલ્લાસ અને ઉત્તેજનાની સ્વાભાવિક ઉજ્જ્વળતા વહાવી.

કલિંગની જીર્ણુ ધમારતો-કિલ્લાઓ, નહેરો વિગેરેને સમરાવતો, પ્રજાના આનંદ-ઉત્સવોમાં સામાન્ય પ્રજાજનની જેમ ભ્રમતો અને મોટા સૈન્યોને દ્વીપાંતરોમાં ઉતારતો આ યુવાન લિખ્ખુરાજ, બાળે કે નામશેષ બનેલા વૈશાલીના બળવાન અને રસિક લિચ્છવી કુમારોની જમાતનો જ કોઇ સંદેશવાહક હોય એવું ચિત્ર આપણી આંખ આગળ રમી રહે છે.

ભ૦ મહાવીર અને ગૌતમબુદ્ધના સમયની વૈશાલી તથા લાંના પ્રજાસત્તાક જેવા રાજ્યમાં સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય તથા સમૃદ્ધિનો ભોગો-પભોગ કરનારા લિચ્છવીઓ, પ્રાચીન ઇતિહાસના પાઠકોથી અપ-રિચિત નથી. ગૌતમબુદ્ધે જ એક વાર આ કદાવર, કસરતી અને ભક્તિનત્ર લિચ્છવી યુવાનોને જોઇને કહેલું કે “ આનંદ, દેવલોકના દેવબાળ ન જોયા હોય તો આ લિચ્છવી યુવાનોને જોઇ લે ! ”

સંગીત, સાહિત્ય, વ્યાયામ અને હિમ્મતમાં આ સ્વરાજ્ય ભોગવતા વૈશાલીવાસીઓ ખૂબ નામના મૂકી ગયા છે. કલિંગના આછા અંધારા યુગમાં, ખૂબ વચ્ચે ધૂમતો આ ભિખ્ખુરાજ, વૈશાલીના જીવંત અવશેષ જેવો જ લાગે છે.

વૈશાલીના, પ્રાચીન સમયના ગણતંત્રના એક આગેવાન ક્ષત્રિય ચેટક સાથે મહારાજા ખારવેલનો રક્તસંબંધ હોવાની ઇતિહાસ-ગવેષકોએ કલ્પના કરી છે. ખારવેલ ચૈત્રવંશનો હતો. ચેટકનો જ એ અપભ્રંશ કેમ ન હોય ? “ઐર” મહામેઘવાહનની ઉપાધિથી પણ ખારવેલ અલંકૃત છે. “ઐર” સૂર્યવંશના અર્થમાં વ્યવહારાય છે. આર્ય અને અનાર્ય વચ્ચેની ભિન્નતા દર્શાવવા આર્યના અર્થમાં “ઐર”નો પ્રયોગ થયો હોવાની કેટલાક અભ્યાસીઓએ યુક્તિઓ રજૂ કરી છે.

(૧૬) કરકંડૂ કલિગેષુ

ઉત્તરાધ્યયનમાં, જે ચાર પ્રત્યેકબુદ્ધના ચરિત્રો આપવામાં આવ્યા છે તેમાં કરકંડૂ પ્રાગૂ-ઐતિહાસિક યુગમાં કલિંગનો નૃપતિ હોય એવી મતલબનો નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે :

**કરકંડૂ કલિગેષુ, પંચાલેષુ યદુમ્મહો
નમીરાયા વિદેહેષુ ગંધારેસુય નિગમ્—**

કલિંગમાં કરકંડૂ, પાંચાલમાં-કાંપિલ નામના નગરમાં દ્વિમુખ, વિદેહમાં નમી રાજા, અને ગંધારમાં-પાંડુવર્ધનમાં નગગતિ એમ ચાર રાજવીઓ પ્રત્યેકબુદ્ધ થઇ ગયા.

પણ કલિંગના નરેશ કરકંડૂ મૂળથી જ કલિંગવાસી ન હતા. જે વખતે મગધની જેમ અંગ પણ એક સ્વતંત્ર રાષ્ટ્ર હતું ત્યારે અંગની રાજધાની ચંપાનગરીમાં દ્ધિવાહન રાજાનું શાસન ચાલતું. વૈશાલીના ગણનાયક-ક્ષત્રિય ચેટકે પોતાની પુત્રી-પદ્માવતીનો-લગ્નસંબંધ દ્ધિવાહન સાથે યોજ્યો હતો. પદ્માવતી ગર્ભવતી બની ત્યારે રાજા દ્ધિવાહન અને રાણી પદ્માવતી હાથી ઉપર બેસી ગામ-બહાર આરામમાં જવા નીકળ્યાં. સંતપ્ત બનેલી ધરતી ઉપર, વર્ષોના થોડાં છાટા પડતાં, જે એક પ્રકારની ગંધ નીકળે છે તે

ગંધ હાથીઓને મદોન્મત્ત બનાવી મૂકે છે. અહીં પણ એવું જ બન્યું. વર્ષાઋતુનો પ્રારંભ થઇ ચૂક્યો હોવાથી પૃથ્વીના અંતરમાંથી છૂટતી માદક હવાએ, પટ્ટહસ્તીનું માનવંતુ બિરૂદ ધરાવતા રાજના આ માનીતા હાથીને ગાંડોતૂર બનાવી દીધો. દ્વિધિવાહને તો, ઝાડની એક ડાળી પકડી પોતાનો જીવ બચાવી લીધો. પણ અંતઃપુરમાં જ વસનારી રાણી પદ્માવતીને, પીઠ ઉપરના એકાદ ફુલની જેમ ઉછાળતો એ હાથી દૂર-અતિ દૂર અરણ્યમાં નીકળી ગયો. તપાસ કરાવવા છતાં રાણીનો કંઈ પત્તો ન લાગ્યો. દ્વિધિવાહન અને પદ્માવતી છટા પડી ગયા.

એક સરોવર પાસે ઉન્મત્ત હાથી સહેજ નરમ પડ્યો. પદ્માવતી પણ હાથીની પીઠ ઉપરથી નીચે ઉતરી. આસપાસ નજર કરી તો અરણ્ય સિવાય જનમાનવ જેવું કંઈ જ ન જણાયું. પગ લઇ જાય ત્યાં જવું એમ ધારી એ હિમ્મતથી આગળ ચાલી.

એટલામાં એક આશ્રમ આવ્યો. અહીં એક તપસ્વી રહેતો હતો. રાણીએ પોતાનો વૃત્તાંત સંભળાવ્યો. તપસ્વી કોઈ એક વખતે એટકનો મિત્ર હતો. ભૂખી-તરસી-થાકેલી પદ્માવતીનો સારો સત્કાર કરી, એણે પાસેના વસતી-સ્થાનનો રસ્તો બતાવ્યો. થોડે દૂર મુધી એ રાણીની સાથે પણ ચાલ્યો.

અરણ્યની બહાર આવી તપસ્વીએ કહ્યું : “પુત્રી, હજીથી ખેડેલી ભૂમિ ઉપર ચાલવાનો અમારો આચારધર્મ નથી, તેથી હવે હું આટલેથી જ પાછો વળું છું. તું નિર્ભયપણે આ દંતપુર નામના દેશના માર્ગે ચાલી જા ! ત્યાં કોઈ સારો આશ્રય તને મળી જશે.”

પદ્માવતી દંતપુરમાં પહોંચી તો ખરી, પણ અહીં ભરી વસતીમાં કેાને ત્યાં જઈને ઊભું રહેવું ? ફરતી ફરતી એ એક ઉપા-

અયમાં આવી પહોંચી. ખીજી સાધ્વીઓ સાથે તે પણ ત્યાં જ રહેવા લાગી.

પરંતુ પદ્માવતી તો ગર્ભવતી હતી. સાધ્વીઓને પણ એણે એ વાત ન કહી. પૂરા દિવસો થતાં એણે એક પુત્રનો જન્મ આપ્યો. પછી એ બાળકને એક વસ્ત્રમાં લપેટી, પિતાની નામમુદ્રા બાંધી, શહેરના એક સ્મશાનમાં મૂકી આવી. પોતે આ બાળકની શી સ્થિતિ થાય છે તે નિહાળવા, પાસેની ઝાડીમાં છૂપાઈ ગઈ.

થોડી વારે સ્મશાનનો સ્વામી ચંડાળ ત્યાં આવ્યો. તેણે આ તરતના જન્મેલા બાળને જોયો, અને પોતાને ઘેર લઈ ગયો. પદ્માવતી પણ, એ પછી, પોતાના સ્થાને પાછી આવી ગઈ.

પદ્માવતી એક સાધ્વીનું જીવન જીવે છે-સાધ્વીના વ્રતનિયમ એણે અંગીકાર કર્યા છે, છતાં એનાથી, વખતોવખત પોતાના પુત્રની પાસે ગયા વિના રહેવાતું નથી. ભિક્ષામાં કંઈ સારી ખાદ્ય વસ્તુ પ્રાપ્ત થાય તો પહેલાં પોતાના પુત્રને ખવરાવવા ચંડાળોના વાસમાં જાય છે. કોઈને આ વાતનું જીતરી રહસ્ય નથી સમજાતું.

નાનપણમાંથી જ આ બાળકને શરીરે બહુ ચળ આવતી. એથી કરીને એનું નામ પણ કરકંડુ પડી ગયું.

એક વાંસની લાકડીને અંગે, એક વાર કરકંડુ અને ખીજા બ્રાહ્મણના છોકરા વચ્ચે વાદવિવાદ થયો. કરકંડુ કહે: “મારે એ વાંસ જોઈએ.” બ્રાહ્મણનો પુત્ર કહે: “મને એ જોઈએ!” વાત વધી પડી. પુત્રને, બ્રાહ્મણે ભેગા થઈને પગે નહીં એટલા સાફ પેલો ચંડાળ, એ ગામનો ત્યાગ કરી, કાંચનપુર નગરની બહાર આવીને રહ્યો.

અહીં, ભાગ્યયોગે કરકંડૂના મસ્તકે રાજલક્ષ્મીનો કળશ ઢાળાયો. એમ કહેવાય છે કે પેલી વાંસની લાકડીમાં જ એવો કંઈક ચમ-

તકારિક પ્રભાવ હતો. કરકંડૂ રાજ થયો. બ્રાહ્મણોએ આની સામે વિરોધ તો કર્યો, પણ એમનું કંઈ બળ ન ચાલ્યું. કરકંડૂએ, રાજસત્તા પ્રાપ્ત કર્યા પછી ચંડાળોને પણ બ્રાહ્મણ બનાવ્યાની વાત એ કથામાં આવે છે.

કરકંડૂ અને ચંપાના સ્વામી દ્વિવાહન વચ્ચે પ્રસંગોપાત યુદ્ધની નોખત વાગી. કરકંડુ અને દ્વિવાહન રાજનાં સૈન્યો લડવા માટે સામસામાં આવી ઊભાં રહ્યાં. અકસ્માત્, સાધ્વીઓના સંઘમાં શાંતિથી દિવસો વીતાવતી પદ્માવતીને એ વાતની જાણ થઈ. એણે આનીને આ યુદ્ધ અટકાવ્યું: કરકંડુ અને દ્વિવાહન વચ્ચે પિતા-પુત્રનો સંબંધ છે એ વાત પણ સમજાવી.

કરકંડુને એક વાછરડો બહુ પ્રિય હતો. વાછરડાને ગાયનું બધું જ દૂધ પાઇ દેવાનો અને મોટો થાય ત્યારે બીજી ગાયોને દોષ એનું પણ દૂધ પાવાનો એણે ગોવાળને હુકમ કરેલો. આટઆટલી કાળજી રાખવા છતાં એ વાછરડો, વૃદ્ધાવસ્થાના ચોગે બહુ જ દુર્મળ બની ગયેલો કરકંડુના જોવામાં આવ્યો. કરકંડુના અંતઃક્ષેભમાં આ ઘટના એક નિમિત્તરૂપ બની. પદાર્થ માત્રનું અનિત્યત્વ અને ક્ષણભંગુરપણું એને સમજાયું. એ પછી, એણે પણ કોઈના ઉપદેશ કે આગ્રહ વિના વૈરાગ્ય અને સંસારત્યાગનો રાહ સ્વીકાર્યો.

એક રાષ્ટ્રના સંસ્કાર અકસ્માતના આશ્રયે બીજા રાષ્ટ્રોમાં કેવી રીતે પહોંચી વળે છે તે આ કથા સૂચવે છે. પતંગ જેવા ઉડતા પ્રાણીઓ પરાગ અને રંગના પરમાણુઓ જેમ દિગદિગંતમાં પ્રચારે છે અને એ રીતે પુષ્પ તથા ફળસૃષ્ટિને રોજ રોજ અધિક સમૃદ્ધ બનાવે છે તેમ અકસ્માતો અને દુર્ઘટનાઓ રક્તસંસ્કાર અને સભ્યતાના અણુપરમાણુઓને દૂર-દૂરના દેશમાં લઇ જાય છે. પિતૃકૂલ અને માતૃવંશના ઘણા સ્વાભાવિક સંસ્કારોનાં બીજ,

અંગ અને વૈશાલીની સીમાઓની બહાર, કલિંગ સુધી પ્રસર્યા હોય અને એ બીજા ક્ષાલતા-કૂલતા સમ્રાટ ખારવેલના રૂપમાં એની સંપૂર્ણતાએ પહોંચ્યા હોય તો અસંભવિત નથી.

વર્ષાની કાલગણનાની દૃષ્ટિએ જ ઇતિહાસનું અવલોકન પર્યાપ્ત નથી. ભાવ અથવા અંતઃપ્રવાહોનાં બળ પણ રાષ્ટ્રના ઘડતર, વિકાસ વિગેરેમાં ઘણો મહત્ત્વનો ભાગ ભજવે છે. કાળના હિસાબે, પેઢીના આંતરની દૃષ્ટિએ એક બીજા વંશ વચ્ચે ગમે તેટલું અંતર હોય તો પણ ભાવદૃષ્ટિ, ઘણી વાર એ પૃથક-ભિન્ન વસ્તુઓને પાસે પાસે લાવી મૂકે છે.

કરકંડુ અને ખારવેલ-ભિષ્મપુરાજ વચ્ચે કાળનું ભલે મોટું આંતર રહ્યું, પણ ખારવેલમાં ગણતંત્રનો જે વારસો ઊતર્યો છે તે તેની અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓમાં બરાબર ઝળકી રહે છે. વૈશાલીના માતૃવંશના સૂક્ષ્મ સંસ્કારોનો એ સાક્ષાત્કાર ન હોય ?

(૧૭) કલિંગની રાજનૈતિક સ્થિતિ

સમ્રાટ ખારવેલ ચૈત્ર વંશના હતા. ચૈત્ર વંશના અવસાન પછી કેસરી વંશના રાજઅમલ સુધીની ઘણીખરી રાજપ્રકરણી ઘટનાઓ અંધકારમાં રહી ગઇ છે. કલિંગનો ઇતિહાસ, સમસ્ત ભારતવર્ષના ઇતિહાસની એક નાની-શી પ્રતિકૃતિ અથવા આવૃત્તિ જેવો જ છે. જે કાળનો ભારતવર્ષનો ઇતિહાસ અંધકાર-આચ્છાદિત છે, તે સમયનો કલિંગનો ઇતિહાસ પણ મળી શકતો નથી. સમ્રાટ ખારવેલનો શાસનકાળ, જાણે કે કલિંગના આકાશમાં વિજળીની ચમક પ્રકટાવીને અદૃશ્ય થઇ જાય છે. ખારવેલ પછી એના વંશજો, પૂર્વ પુરુષનાં પુણ્યબળે પોતાનાં અસ્તિત્વ જાળવી રહ્યાં હોય એમ જણાય છે.

ચૈત્રવંશ પછી કલિંગમાં આંધ્રવંશનું પ્રાબલ્ય જામ્યું. પ્રસિદ્ધ ઔદ્ધ લિખ્ખુ નાગાર્જુન, આંધ્રોના સમયમાં અહીં આવ્યો હશે. એણે અહીં ઔદ્ધ ધર્મના પ્રચાર માટે પ્રયત્ન કર્યો હતો. રાજાને પણ ઔદ્ધ ધર્મનો પક્ષપાતી બનાવ્યો હતો.

કલિંગનું જગન્નાથ મંદિર આજે બહુ પ્રસિદ્ધ છે. ત્યાં એક “ માદલાપંજિકા ” માં લખ્યું છે કે “ એ સમયમાં રક્તબાહુ નામનો યવન દરિયામાર્ગે કલિંગમાં દાખલ થયો. તેણે જગન્નાથ-

જીને પણ બહુ પીડા આપી. એ યવનના વંશજોની સત્તા લગભગ ૧૪૪ વર્ષ સુધી ચાલી. ” જોને યવન ગણવામાં આવ્યો છે તે આંધ્ર દેશના રાજાનો કોઈ સેનાપતિ હોવો જોઈએ. આંધ્રમાં દ્રાવીડીઓ રહેતા અને એમનામાં ધણાકો ઔદ્ધ ધર્માવલંબી હતા તેથી કલિંગવાસીઓએ-પ્રાહ્મણોએ એને યવન માની લીધો હશે.

દંતપુરનો ઉલ્લેખ, આ પહેલાના પ્રકરણમાં થઈ ગયો છે. કલિંગની એક વખતની એ રાજધાની હોવી જોઈએ. દંતકથા એવી છે કે યુદ્ધદેવના દાંતની પૂજા થતી હોવાથી એ શહેરનું નામ દંતપુર પડી ગયું. બ્રહ્મદત્તના વંશમાં છેલ્લે છેલ્લે એક ગુહશિવ નામના રાજાનો નામોલ્લેખ છે. પણ આ ગુહશિવ તથા બ્રહ્મદત્ત કોણ હતા અને યુદ્ધદેવના દાંતની પૂજાવાળી વાત કેટલે અંશે યથાર્થ છે તેનું કોઈ પ્રમાણ મળી શકતું નથી.

કાળા-કાળા વાદળમાં તારકમાળ ચમકી જાય તેમ કોઈ કોઈ વાર ઉત્કલના રાજાઓનો વિજય પ્રકાશની પાતળી રેખાઓ પાથરતે દેખાય છે. ઇ. સ. ના ત્રીજા સૈકામાં જલીશ્હ નામના ચંદ્રવંશી રાજાએ ભૂશયંદ્રને હરાવી એનો કેટલોક મુલક પોતાના તાબામાં કર્યો હોય એમ કહેવાય છે. એ પછી નાગેશ નામના એક ઉત્કલ-કલિંગના રાજાએ બંગાળના કર્મચંદ્ર નામક રાજાને પરાસ્ત કરી બંગાળને પોતાના કબજામાં રાખ્યું હોય એમ લાગે છે. આવા કેટલાક તારલાઓ ઊગતાં જ આથમી જતા જણાય છે. એ કયા વંશના હતા અને કેટલો વખત રહ્યા એનો કંઈ પત્તો લાધતો નથી.

આંધ્ર-સામ્રાજ્યના પતન પછી અને ગુપ્ત સામ્રાજ્યની જન્મર ભરતી ચડી આવી તે પહેલાં કલિંગે થોડી વાર સ્વાધીનતાનું સુખ માણી લીધું હશે. ગુપ્ત સામ્રાજ્ય-કાળમાં સમ્રાટ સમુદ્રગુપ્તનું નામ સૌથી વધુ ચિરસ્મરણીય બન્યું છે. દક્ષિણમાં એ દિગ્વિજય કરવા

નીકળ્યો ત્યારે મગધમાં થઇને, છોટાનાગપુરના માર્ગે એણે કૌશલ ઉપર છાપો માર્યો હતો. તે બાદ દક્ષિણમાં સહેજ આગળ જઇ કલિંગમાં પોતાનું બળ બતાવ્યું. આંધ્રોને પણ સમ્રાટ સમુદ્રગુપ્તે પોતાનો પંજો બતાવ્યો. આ બધા દેશો ગુપ્ત સામ્રાજ્યના પેટમાં સમાવા છતાં કલિંગે અને બીજા થોડા રાજ્યોએ પોતાનું વ્યક્તિત્વ શુભાવી દીધું હોય એમ નથી લાગતું. નામમાત્રની આધીનતા સ્વીકારી, ખંડણી ભરવાનું કબૂલી, પોતાનું પૂર્વસ્વરૂપ તે સૌએ જાળવી રાખ્યું હતું.

ઉત્કલની પશ્ચિમે કૌશલ નામનું એક રાજ્ય હોવાની વાત, ઉપર કહેવાઇ ગઇ છે. કલિંગમાં જ્યારે મૌર્યોનું આધિપત્ય જામ્યું ત્યારે કલિંગના રાજવંશને ન છુટકે કૌશલમાં આશ્રય લેવાની ફરજ પડી હતી. કૌશલ રાજવંશી, મહામેઘવાહન નામની ઉપાધિનો ધણી વાર વહેવાર કરતા. ચૈત્રવંશીય રાજાઓ અહીં આવીને રહેલા હોવાથી એમણે પણ મહામેઘવાહનનું વિશેષણ પસંદ કરેલું હોવું જોઈએ એમ કેટલાકો માને છે.

કૌશલના પણ બે ભેદ છે: વર્તમાન સંબલપુર, કાળાહંડી, અસ્તર તથા રાયપુર વિગેરેથી બનેલું દક્ષિણ કૌશલ અને કાશી, અયોધ્યા આદિથી બનેલું ઉત્તર કૌશલ, એમ બન્ને રીતે કૌશલ ઓળખાય છે. પહેલાં કૌશલની રાજધાની વાછા (વર્ધા) નદીના કિનારે હતી, પણ મધ્યપ્રાંતના વાકાતક જાતિના લોકોએ, કૌશલના રાજવંશની એવી પળવણી કરવા માંડી કે એમને લાંથી પોતાની રાજધાની બદલી, મહાનદીના કિનારે શ્રીપુર(રાજમ)માં લઈ જવી પડી. એ પછી કૌશલ છત્તીસગઢના નામે ઓળખાવા લાગ્યું. આ કૌશલમાં સોમવંશી ગુપ્તવંશ નામનો એક રાજવંશ રાજ્ય કરતો. ઉત્કલના કેશરી વંશનો એ પૂર્વપુરૂષ હતો. કેશરી વંશની સ્થાપના થયા પહેલાં બાર ગુપ્તરાજાઓએ કૌશલ દેશમાં

રાજ્ય કયું અને ઉદાયન આ ગુપ્તવંશનો સંસ્થાપક હતો. આ વંશના ખારમા રાજા શિવગુપ્તના પુત્ર જનમેજય મહાભવ ગુપ્તે ઉત્કલ ઉપર વિજય મેળવ્યો અને એણે “ત્રિકલિંગાધિપતિ” તરિકેનું બિરુદ ધારણ કયું હતું. કૌશલના સોમવંશી ગુપ્તરાજાઓની પછી કલચુરી રાજાઓનો પ્રતાપ જામ્યો. આ કલચુરી રાજાઓએ જળલપુર પાસે ત્રિપુરીમાં પોતાની રાજધાની સ્થાપી. હૈહય નામની એ જ વંશની એક શાખાએ વિલાસપુરમાં આવેલા રતનપુરમાં પોતાની સત્તા જમાવી હોય એમ જણાય છે. આ બધી ગડમથલ દરમિયાન કૌશલ અને કલિંગ અલગઅલગ પડી જતા દેખાય છે. ઘણી વાર આ રીતે કૌશલ છૂટું પડી ગયું છે, પણ એકંદરે ઉત્કલનું જ એ અંગભૂત ગણાયું છે.

ચૈત્રવંશના અસ્ત સાથે કલિંગ ઘણા નાના નાના ભાગોમાં વહેંચાઈ ગયું હતું. ઉપર જે કૌશલનું વર્ણન કયું તેની જેમ કૌંગદ પણ કલિંગના એક વિભાગ તરીકે અલગ થઈ ગયું હતું. પહેલેથી જ કલિંગ ત્રણ ભાગમાં વહેંચાયેલું હોવાથી ત્રિકલિંગના નામથી પ્રખ્યાત થયું છે. કલિંગના ઉત્તર ભાગને ઉત્કલ, દક્ષિણ ભાગને દક્ષિણ કલિંગ યા ગંગગઉડી-કલિંગ અને મધ્યભાગને મધ્ય કલિંગ કહેવાની રીત છે. મૌર્ય અને ચૈત્ર રાજ્યના શાસનકાળમાં આ ત્રિકલિંગ કૌશલ રાજ્ય સાથે એક અભિન્ન દેશ ગણાતો પણ એ પછીના સમયમાં, દૂબળતા વહાણના પાટિયા છૂટા પડી જાય તેમ આ ત્રિકલિંગ અસ્તવ્યવસ્ત બની ગયું. મધ્યકલિંગ, એ રીતે કૌંગદ રાજ્યમાં પરિણમ્યું.

આજના બાણપુર, ખલ્લિકોટ, આઠગઢ, રણપુર, નવગઢ, ધુમસર વિગેરે કૌંગદ રાજ્યની સીમામાં સામેલ હતા. એની રાજધાની પણ સાલિયા નદીના કિનારા ઉપર હતી. એવું અનુમાન કરવામાં આવે છે કે આજનું બાણપુર જ ઘણું કરીને જૂના વખ-

તની રાજધાની હશે, કારણ કે સાલ્ધિયા નદી બાણપુરની વચ્ચે થઇને વહેતી વહેતી, ચિલ્કાની ખાડીમાં મળી જાય છે. કોંગદનિવાસી બહુ સાહસી તથા પરાક્રમી તરીકે ઓળખાઇ ગયા છે. સાતમી શતાબ્દિ સુધીમાં શૈલોદ્ભવ વંશના રાજાઓ કોંગદમાં રાજ્ય કરતા. આ જ વંશમાં માધવવર્મા નામનો એક બહુ તાકાતવાન નરેશ થઇ ગયાનું કહેવાય છે. એણે એક રાજસૂય યજ્ઞ પણ કર્યો હતો. એ વંશના અંત પછી કરવંશીય રાજાનું રાજ્ય સ્થપાયું હશે. કોંગદની સ્વાધીનતા વિષે કોઇ ખાસ ઉલ્લેખ નથી મળતો. સાતમી કે આઠમી સદી પછી કોંગદ ફરીવાર કલિંગમાં સમાઇ ગયું હશે.

આજનો મેદિનીપુર જીલ્લો, તામ્રલિપ્ત-રાજ્યના નામથી ઇતિહાસના પાનામાં અંકિત થયો છે. બહુ પ્રાચીન કાળથી લઇને-અશોકના સમયથી માંડીને, મયૂરગંજના મયુરધ્વજવંશી બ્રહ્મરાજાઓની સાથે આ તામ્રલિપ્તનો સંબંધ રહ્યો છે. તામ્રલિપ્ત પણ ઉત્કલ અથવા કલિંગનો જ એક ભાગ ગણાયો છે. સમ્રાટ અશોકે, તામ્રલિપ્તઉપર અધિકાર સ્થાપ્યા પછી અહીં ૨૦૦ પુટ જેટલો જંગલ રોપી લોકોને ધર્મનો બોધ આપ્યો હતો.

પ્રાચીન સમયમાં તામ્રલિપ્ત યા તુમલુક વ્યાપારને માટે બહુ પ્રસિદ્ધ નગરી હતી. દેશ-વિદેશના ધણા વેપારીઓ અહીં આવી વિવિધ પ્રકારનાં વસ્ત્ર, રત્ન તથા અન્ન આદિના વેપાર ચલાવતા. સાતમા સૈકાની આસપાસ, અહીં કૈવર્ત-વંશના રાજાઓનો રાજ-અમલ ચાલતો. મયુરધ્વજની પછી કૈવર્ત વંશના રાજવીઓએ એ અધિકાર પડાવી લીધો લાગે છે. તામ્રલિપ્ત પોતે સ્વતંત્ર હતું કે ખંડિયા રાજ્ય તરિકે પોતાની સત્તા જાળવી રહ્યું હતું તે વિષે જેવો જોઇએ તેવો પ્રકાશ હજી મળી શક્યો નથી. બાકી, ઉત્કલ અથવા કલિંગના એક અંગરૂપ હતું, તે સંબંધે મતભેદ નથી.

(૧૮) દેશ સ્થિતિ.

રાજા જે વખતે કાળને ધડતો હોય-રાજાનાં શૌર્ય, વીર્ય કે ઔદાર્ય ઉપર દેશની સ્થિતિનો મોટો ભાગે આધાર રહેતો હોય તે વખતે રાજાઓનાં ઉત્થાન, પતન અને જય-પરાજયનો ઇતિહાસમાં કાળા મોટા અક્ષરે ઉલ્લેખ થાય અને એ જ ઇતિહાસનો આત્મા મનાય એમાં કાંઈ આશ્ચર્ય નથી. રાજાને બાદ કરીને પ્રજાની સ્થિતિનો યથાર્થ આંક કાઢવો એ તે વખતના સંજોગો જોતાં બહુ દુર્ઘટ કાર્ય ગણાયું છે. રાજા મોટાં સૈન્યો ભેગાં કરે, સૈન્યોને જય કે પરાજય અપાવે, તે ઉપરાંત રાજા જ મોટા કિલ્લાઓ, મંદિરો, મહેલો બંધાવે, યજ્ઞ-યાગ કે દાન આદિ ધાર્મિક વિધિઓ દ્વારા પોતાની કીર્તિ ફેલાવે : એ બધામાં પ્રજાની પ્રતિષ્ઠા પણ સમાઈ જવી જોઈએ એમ મનાતું.

નંદ રાજાઓના શાસન-કાળથી કેશરી રાજાઓના શાસન સુધીના લગભગ એક હજાર જેટલા વર્ષોમાં કલિંગની પ્રજાસ્થિતિ કેવી હતી તેનાં કેટલાંક પ્રમાણો લાઘે છે. શિલાલેખોમાં, શિલ્પકળામાં, પ્રાચીન ગ્રંથોમાં અને વિદેશી લેખકોના વર્ણનો તથા લોકકથાઓમાં પણ થોડે-વધતે અંશે દેશસ્થિતિનાં ચિત્રો આલેખાયાં છે. શિલ્પ, વાણિજ્ય અને બીજી લલિતકળાઓમાં કલિંગની પ્રજા પારંગત હોય એમ જણાય છે.

૪. સ. પૂર્વે પાંચમા સૈકામાં કલિંગ શિલ્પકળામાં ખૂબ પ્રગતિ કરી ચૂક્યું હતું. ભુવનેશ્વરની પાસે ખંડગિરિ, ઉદયગિરિ, નીલગિરિ નામના અલ્પાધિક ઉંચા પહાડો છે. આ પહાડોમાં જૂના સમયમાં કોતરાવેલી ઘણી ગુફાઓ છે. સામાન્ય રીતે ઉદયગિરિમાં ૪૮, ખંડગિરિમાં ૧૯ તથા નીલગિરિમાં ૩ ગુફાઓ છે. એ સ્થાન ઘણા નિર્જન પ્રદેશમાં આવેલું હોવાથી ત્યાંની શાંતિ પણ અહો-નિશ એક સરખી જ રહે છે. પહાડોની શોભા અને આનુબાનુના મનોરમ અરણ્યની અસર કોઇ પણ માનવ-હૃદય ઉપર થયા વિના ન રહે. તોપાલી નગરીની પાસે જ આ ગુફાઓ આવેલી હોવાથી પૂર્વકાળમાં રાજ્ય તરફથી રક્ષા પામેલા ઘણા સાધુ મુનિઓ આ ગુફાઓમાં વસતા હોવા જોઇએ. એમની ખાતર જ આ ગુફાઓ કોતરાવી કાઢી હોય એ પણ બનવાજોગ છે. એમ કહેવાય છે કે મહારાજા ખારવેલે, જીવનના છેલ્લા દિવસે ધર્મ-ધ્યાનમાં વીતાવવા આ ગુફાનો જ આશ્રય લીધો હતો. એ પહેલાં ખારવેલ વખતોવખત શ્રમણોનાં દર્શન તેમ જ ઉપદેશશ્રવણ માટે આ ગુફાઓમાં આવતો.

રાણી હંસપુરની ગુફા બહુ મોટી તથા ઘણી કળાયુક્ત ગણાય છે. ખારવેલની કળાભક્તિની એમાં ખુલ્લી અસર દેખાય છે. એ સિવાય ગણેશ ગુફા, અલકાપુરી ગુફા, સ્વર્ગપુરી ગુફા, પાતાલપુરી ગુફા, મંચપુરી ગુફા, વ્યાઘ્રગુફા, સર્પગુફા, જયવિજય ગુફા, હાથીગુફા વિગેરે પણ પ્રસિદ્ધ છે. ખંડગિરિની ગુફાઓમાં, તત્ત્વ ગુફા, નવમુનિ ગુફા, બડભુજ ગુફા, લલાટેન્દુ ગુફા મુખ્ય છે. કલિંગમાં જે વખતે જૈનશાસનનો પ્રભાવ હતો તે વખતે ઉપરોક્ત પૈકીની ઘણીખરી ગુફાઓ ખોદાઇ હશે.

મહારાજ ખારવેલના સમયમાં હાથી ગુફા, સ્વર્ગપુરી ગુફા, મંચપુરી ગુફા, સર્પ ગુફા, વ્યાઘ્ર ગુફા, જળેશ્વર ગુફા, અને હરિદાસ ગુફાનું નિર્માણકાર્ય ચાલેલું હોવું જોઈએ. ખારવેલની પહેલાં પણ ઘણી ગુફાઓ હતી. નંદ-રાજાઓના સમય પહેલાં અહીં કેટલીક ગુફાઓ હોવાના પુરાવા મળે છે. નંદ સમય પહેલાંની એક જૈન ગુફામાં કેટલાક મુનિઓ રહેતા. સામાન્ય રીતે એવું અનુમાન કાઢવામાં આવ્યું છે કે ઇ. સ. પૂર્વે ત્રીજા-ચોથા સૈકામાં ખંડગિરિ તથા ઉદયગિરિની ગુફાઓથી આરંભ થયો હશે. ઇ. સ. પૂર્વેના પહેલા-બીજા સૈકામાં આવી શરૂઆત થઈ હોય એમ પણ કેટલાકો માને છે.

પાછળના કેસરી રાજાઓએ થોડી ગુફાઓ ખોદાવી છે, પણ ભુવનેશ્વર અને કેંપાર્કના જેવી સૂક્ષ્મ કળા એમાં જિતરી શકી નથી. એટલું છતાં આ બધી ગુફાઓનું અવલોકન કરવાથી, કલિંગને ગળથુથીમાંથી જ શિલ્પકૌશલ્ય મળ્યું હોય એવી પ્રતીતિ જન્મે છે. કૂશળ કારીગરોએ સર્જેલી આકૃતિઓ, માનવ હૃદયના સુંદર સૂક્ષ્મ ભાવો પ્રકટ કરે છે. આશા, નિરાશા, આવેગ, ઉત્સાહ અને ધ્યાનપરાયણતા જેવા દૈવી ભાવોને પણ આ કારીગરોએ સ્થાયી આકાર આપવામાં અજબ સફળતા બતાવી આપી છે. પશુસૃષ્ટિ તેમ જ વનસ્પતિની લીલાને પણ એમણે અવગણી નથી. આત્માનો સ્વાભાવિક ઉલ્લાસ અને જીવમાત્ર પ્રત્યેની સહાનુભૂતિ અહીં આકૃતિઓમાં તરવરે છે.

બહુ પ્રાચીન સમયના જીવનનાં પ્રતિબિંબ પણ આ ગુફાઓના શિલ્પમાં મૂર્તિમાન બન્યાં છે. આજના વસ્ત્ર-પરિધાનમાં અને જૂના કાળના વસ્ત્રવિન્યાસમાં બહુ લાંબો ફરક નથી જણાતો. એ વખતે પણ પુરૂષો ઘુંટણ સુધીની ધોતી અને સ્ત્રીઓ પાતળી સાડીઓ

પહેરતી. અલંકારના વિષયમાં કેટલું મોટું પરિવર્તન થયું છે તેની તુલના કરવામાં કેટલીક મૂર્તિઓ મદદ કરે છે. ધર્મજીવનના તેમજ રોજના વ્યવહારજીવનનાં ધણાં દૃશ્યો અહીં અંકાયેલાં છે. ભક્તજનના નૃત્ય-કીર્તન તથા ધ્યાન-સમાધિ સાથે મોટા વરઘોડાઓના દેખાવો પણ અહીં રેખાઓની અંદર ઊતર્યા છે.

ઉદયગિરિની રાણી હંસપુરવાળી ગુફામાં ખીજ તીર્થંકરોની જીવનઘટનાઓ સાથે ભગવાન પાર્શ્વનાથના કેટલાક જીવનપ્રસંગો આલેખાયા છે. ગણેશગુફા પણ મોટે ભાગે જૈન ઘટનાઓથી ભરપૂર છે.

આખું મનમોહન ગાંગુલી નામના એક વિદ્વાને આ બધા પ્રાચીન અવશેષો-ગુફાઓ વિગેરેના સંબંધમાં એક સરસ પુસ્તક લખ્યું છે. એમણે ગુફાના આકાર વર્ણવવા ઉપરાંત કંઈ કંઈ ગુફામાં કેટલી ઊંચી મૂર્તિઓ આવેલી છે અને તે કોની કોની હોવા યોગ્ય છે તે વિગતવાર સમજાવ્યું છે. મુનિશ્રી જિનવિજયજીએ પોતાના પ્રાચીન જૈન લેખ સંગ્રહના પ્રથમ ભાગમાં એતું અવતરણ આપેલું હોવાથી એ વિષે અહીં પુનઃક્રિત કરવાનું યોગ્ય નથી ધાર્યું. ઉદયગિરિનું મૂળ નામ કુમારપર્વત હોય અને ખંડગિરિનું નામ કુમારી પર્વત હોય એમ પણ એક વિદ્વાને પુરવાર કર્યું છે. ૧૦મા-૧૧મા સૈકા સુધી આ બન્ને પર્વતો કુમાર-કુમારી પર્વતના નામે જ ઓળખાતા. ખારવેલે શ્રમણોની જે પરિષદ ભર્યાનું કહેવાય છે તે આ ખંડગિરિ જ હોવો જોઈએ.

ભુવનેશ્વરની દક્ષિણે, દયા નદીના કિનારા ઉપર ધૌલીગિરિ આવેલો છે. કલિંગની પ્રાચીન રાજધાની તોષાલીનો અપભ્રંશ ધૌલીશ્પમાં પરિણત થયો હોય એવું કેટલાક વિદ્વાનોએ અનુમાન ઉપજાવ્યું છે. તોષાલી ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ છે. તોષણીપુત્રના નામથી

ઝોળખાતા એક જૈન તપસ્વીનો વૃત્તાંત પણ જૈન સાહિત્યમાં પ્રાપ્ત થાય છે. આ ધૌલી પર્વતમાં નાની નાની ઘણી ગુફાઓ છે. એને ત્રણ શિખરો હોવાથી તરશિંગડો પણ કહી શકાય. એના અશ્વત્થામા શિખર ઉપર સમ્રાટ અશોકનો એક શિલાસ્થંભ છે. એમાં એણે ધર્માનુશાસન સંબંધી વિગત આપી છે. કલિંગના નિવાસીઓને ઉદ્દેશીને સમ્રાટ અશોકને જે કંઈ કહેવાનું હતું તે તેણે આ સ્થંભમાં કહી નાખ્યું છે. બીજા પણ અનેક પ્રાચીન ધ્વંસાવશેષો અહીં પ્રાપ્ત થાય છે.

વાણિજ્ય-વેપાર, એ સમ્યક્તાનું અનિવાર્ય લક્ષણ છે. ધીમે ધીમે વાણિજ્ય પણ એક કળા-ઉદ્યોગ બને છે. કલિંગ, વ્યાપાર-કળામાં બહુ જૂના વખતથી વિખ્યાત છે. કલિંગના વેપારીઓ, રથભાગે દૂર દૂર દેશમાં પહોંચી જતા એટલું જ નહીં પણ, સમુદ્રભાગે વ્યાપાર ખેડવામાં તેઓ બીજા બધી પ્રાંતપ્રજાઓ કરતાં આગળ હતા. એમ કહેવાય છે કે સૌ પહેલાં ભારતવર્ષમાં કલિંગે જ સમુદ્રભાગેનું સાહસ ખેડ્યું હતું. એક તો વેપાર કરવો, અને તે પણ અતિ દૂરના અજાણ્યા ટાપુઓમાં-દરિયાના જોખમો ખેડીને વેપારી સાખ મેળવવી એ પૂરી બુદ્ધિમત્તા, નમ્રતા અને સવીર્યતા સિવાય બની શકે નહીં. કલિંગના કિનારે હંમેશા સાગરના મોજા અથડાય છે. કલિંગવાસીઓએ આ સાગરના તીરે આવી, દૂર દૂર દૃષ્ટિ કરી, દિગંતમાં વસતા પરદેશી માનવસંધુઓના સંબંધમાં કોણ બળે કેવી ય કલ્પનાઓ કરી હશે ! સાગરના ધૂધવતા તરંગોએ એમના અંતરમાં કેટલી ય આશાઓ અને આકાંક્ષાઓ સંચારી હશે ! આખરે બે માનવસંધને વિખૂટા પાડતા સાગરજળના અંતરાય કલિંગે સાંધી દીધા. જવા-સુમાત્રા અને લંકાના ટાપુઓ સાથે એમણે સંબંધ બાંધ્યા. કલિંગના સાહસી વેપારીઓને સારૂ સાગર પણ એક મિત્ર બની રહ્યો.

નંદ રાજાઓના યુગમાં તેમજ કેસરી વંશના સમયમાં કલિંગ પોતાના સામુદ્રિક વાણિજ્ય માટે પંકાયેલું છે. ઈ. સ. ના આરંભ પહેલાની ખીજ-ત્રીજ સદીના કેટલાંક અનુશાસનો ઉપરથી, કલિંગના રાજકુવરોને માટે સમુદ્રયાત્રા અને વાણિજ્ય વિગેરે શિક્ષણના ખાસ અંગો હોય એમ લાગે છે. મતલબ કે સાગરના સામા કિનારે પહોંચવું, વહાણવટુ કેળવવું એ રાજાથી રંક સુધીના દરેક કલિંગ-વાસીને માટે અત્યાવશ્યક ગણાતું.

ભેગસ્થનીસે, પોતાના ભારતીય વૃત્તાંતમાં એક સ્થળે કહ્યું છે કે તામ્રપર્ણી-ઝંટલે કે લંકા અને કલિંગ વચ્ચે હાથીઓનો ખૂબ વેપાર ચાલતો. કલિંગમાં પણ હાથીઓ તો પુષ્કળ હતા, પણ લંકાના હાથીઓ જેટલા એ બળશાળી નહોતા ગણાતા. કલિંગના રાજાઓ, લંકાના હાથીઓ પોતાના લશ્કરમાં રાખતા અને એને યુદ્ધની તાલીમ પણ આપતા. આવા મોટા પ્રાણીઓને લંકા જેવા દુરના ટાપુમાંથી, દરિયામાર્ગે-વહાણમાં પોતાના વતનમાં ઉતારવા અર્થે કલિંગવાસીઓએ, આજથી એ-અઢી હજાર વર્ષ પહેલાં કેવાં જખ્ખર વહાણો બનાવ્યાં હશે ? આવાં મોટાં વહાણોને એ લોકો હાથી-જહાજ કહેતા. જરૂર પડે તો એમાં ખીજ વેપારની વસ્તુઓ પણ તેઓ લાવતા-લઈ જતા.

મહારાજ ખારવેલે, એક પાંડચ રાજ પાસેથી ઘણા હાથી-જહાજ લડાઈમાં પડાવી લીધા હતા. આ હાથી-જહાજ ઘણા જ અદ્ભૂત હોવાનું કહેવાય છે. ઈ. સ. પૂર્વેની ચોથી સદીમાં જો આવા જંગી જહાજ બની શકતાં હોય તો એ પહેલાં નાનાં-નાનાં વહાણોની સહાયથી એ કલિંગવાસીઓ પરદેશ પહોંચી જતા હોય એવું અનુમાન સહેજે નીકળી શકે. એટલે કે ઈ. સ. ના આરંભ પહેલાં સાતમી-આઠમી સદીમાં કલિંગે દરિયો ખેડવાનો આરંભ કરેલો હોવો જોઈએ.

જે પ્રજા દરિયો ખેડે તેની પાસે વાણિજ્યની વસ્તુઓ પણ થોડાઘણા પ્રમાણમાં જરૂર હોય. દેશની જરૂરિયાતોને પહોંચી વળવા ઉપરાંત જે વસ્તુઓ વધે તેનો જ નીકાશ પરદેશમાં થાય એવું પ્રથમ આપણે ત્યાં ધોરણ હતું. વળી, હલકી વસ્તુઓ હોય તો બહારના બજારોમાં એનો સારો ભાવ ન નીપજે. એ ઉપરથી કલિંગમાં પુષ્કળ વેપારની વસ્તુઓ ઘણા સારા સ્વરૂપમાં પેદા થતી હોવી જોઈએ. આ વસ્તુઓના પ્રકાર હજી સુધી નિશ્ચિત થઈ શક્યા નથી. સામાન્યતઃ કલિંગમાં વસ્ત્રો મોટા પ્રમાણમાં અને સુંદર બનતાં હોવાં જોઈએ. હીરા, સુવર્ણ, લોહું આદિ ખનિજ પદાર્થો પણ કલિંગમાં મળી આવતાં હશે.

રેશમી વસ્ત્રને સંસ્કૃતમાં ‘ચીનાંશુક’ કહેવામાં આવે છે, કારણ કે પ્રથમ રેશમ ચીનમાંથી જ આવેલું. એ પ્રમાણે આંધ્રમાં વસ્ત્ર “કલિંગ” ના નામથી ઓળખાતું. કલિંગનો બીજો અર્થ આંધ્રમાં વસ્ત્ર થતો. આંધ્રનું હાથકંતામણુ તથા વણાટ બહુ સૂક્ષ્મ ગણાય છે. એ વિદ્યા મૂળ તો કલિંગમાંથી જ આંધ્રમાં ગઈ હશે. કલિંગના રાજાઓ પોતાના દેશમાં બનેલાં વસ્ત્ર, બીજા મિત્ર-રાજાઓને ઉપહાર બદલ મોકલતા. એક કલિંગરાજે, અયોધ્યાના રાજદર-બારમાં આવું એક વસ્ત્ર મોકલેલું.

કલિંગના સૂક્ષ્મ વસ્ત્ર વિષે એક એવી લોકકથા ચાલે છે કે એક પુરોહિત, બહુ જ પાતળું વસ્ત્ર પહેરીને રાજસભામાં આવ્યો. રાજાએ એ વસ્ત્રને સભ્યતાવિરુદ્ધ ગણી પુરોહિતને સભામાંથી પાછો ઘેર મોકલ્યો. એ પછી જ્યારે જાડું વસ્ત્ર પહેરીને આવ્યો ત્યારે એને યોગ્ય સ્થાન મળ્યું. કલિંગમાં બહુ જૂના સમયમાં ૩ કાંતવાની તથા વણવાની વિદ્યા-કળા કેટલી પરાકાષ્ઠાએ પહોંચી હશે ?

કલિંગના વેપારી મહાજનોએ દૂરના ટાપુઓમાં પોતાનાં

સંસ્થાનો પણ જમાવ્યાં હતાં. જે જવાને માટે પહેલાં એમ કહેવાતું કે જવા ગયેલો નર પેઢી-દર પેઢી ખાય છતાં ન ખૂટે એવું ધન મેળવી આવતો તે દેશમાં સંસ્થાન વસાવવાનું પહેલવહેલું માન કલિંગને ખાતે જાય છે. ઇ. સ. પૂર્વે લગભગ ૭૫ વર્ષે, જવામાં આવું આર્ય-સંસ્થાન વસ્યું હતું અને ઘણા સૈકાઓ સુધી કલિંગીઓએ સુખ તથા સહિસલામતી સાથે હિંદનો વેપારી સંબંધ ચાલુ રાખ્યો હતો.

આર્ય સંસ્થાનો અને પાશ્ચાત્ય સંસ્થાનો વચ્ચે એક મોટો ભેદ રહેલો છે. આર્યોએ કોઈ દિવસે મૂળ-આદિ નિવાસી પ્રજાને કચડી નાખી નથી-પાશ્ચાત્ય પ્રજાની જેમ એનું અસ્તિત્વ ભુંસી નાખ્યું નથી. આર્યો પોતાના સંસ્થાનોમાં મૂળ પ્રજા સાથે હળી-મળીને રહ્યા છે. ધીમે ધીમે આર્યોની સભ્યતા અને સંસ્કારિતાની એવી સરસ છાપ પડતી કે ટાપુવાસીઓ આર્યોને દેવદૂત જેવા માનવા પ્રેરાતા. જવામાં કલિંગવાસીઓએ મૂળ પ્રજાનાં મન જીતી લીધાં. આર્યોના સંસ્થાનની સ્મૃતિ જાળવી રાખવા જવામાં એક નવો જ સંવત ચાલુ કર્યાની હકીકત મળે છે. આર્ય દેવ-દેવીઓનાં મંદિરો આજે પણ જવામાં હૈયાત છે. એમની ભાષામાં પણ આર્ય ભાષાના સંસ્કારો એવી રીતે વણાઈ ગયા છે કે એમને છૂટા પાડવાનું લગભગ અશક્ય બન્યું છે. આજે પણ જવામાં, ધાર્મિક ક્રિયાકાંડની ભાષામાં સંસ્કૃતે મહત્ત્વનું સ્થાન લીધું છે.

કલિંગને પગલે ગુજરાતના વેપારીઓ જવામાં દાખલ થયા અને તેમણે પણ ત્યાં પોતાનાં સંસ્થાન ઊભા કરી દીધા. એ પછી બીજા પ્રાંત પ્રજાઓ જવામાં આવી. હિંદીઓને ઓળખવા માટે એ વખતે “કલિંગ” એ એક જ શબ્દ છૂટથી વપરાતો. એ ઉપરથી કલિંગના સંસ્કારે કેટલા ઊંડા મૂળ નાખ્યા હશે તેની કલ્પના થઈ શકશે.

ચીની મુસાફર ફાહિયાન ઇ. સ. ના ચોથા સૈકામાં કલિંગના મુખ્ય બંદર તામ્રલિપ્તથી નીકળી દરિયાઈ રસ્તે લંકા ગયો હતો. લંકાથી તે જવા અને જવાથી બાલીના ટાપુઓમાં થઈ તે પાછો ચીન પહોંચ્યો હતો. એ લખે છે કે દરિયાઈ મુસાફરીમાં કલિંગના જહાજો જ મુખ્યત્વે કામ આવે છે. બધા જહાજોમાં બ્રાહ્મણ-સુકાનીઓ હોય છે. જવાને પણ એણે તો હિંદુઓનું વસ્તીસ્થાન લેખ્યું છે.

જવાની જેમ બાલીના ટાપુઓમાં કલિંગવાસીઓએ પોતાનાં થાણાં થાપી દીધાં હતાં. બાલીમાંથી કેટલાંક સંસ્કૃત પુસ્તકો મળી આવ્યાં છે. સ્ત્રો. ટીળકને, ત્યાંથી એક લગવદ્ગીતા મળી આવી હતી અને તે વિષે એમણે એક આલોચના પણ લખી હતી. બાલીમાં ચાતુર્વણ્યની વ્યવસ્થાપદ્ધતિ હજી પણ પ્રચલિત છે. આર્યો સાથેના ગાઢ નિવાસ અને સંપર્કની એ અચૂક સાબિતીઓ પુરી પાડે છે. અહીં પણ હિંદીઓ કલિંગીના નામથી ઓળખાય છે.

જવા અને બાલીની જેમ સુમાત્રા, સિંગાપુર, માલકસ, પેગુ તથા કંબોડીયા વિગેરેમાં કલિંગવાસીઓએ આર્યસંસ્થાનો વસાવ્યાં હતાં. બર્મામાં પણ અશોકના શાસનકાળ પહેલાં કલિંગના મહાજનો પ્રવેશ કરી ચૂક્યા હતા. વેપારીઓએ જે ચીલો પાઝો હતો તે જ ચીલે સમ્રાટ અશોકે બૌદ્ધ ધર્મના પ્રચારકો બર્મામાં મોકલ્યા હતા.

બર્મામાં, પ્રોમ નજીકના ચારાક્ષેત્રમાં, કલિંગનું એક જખ્ખર સંસ્થાન હતું. પહેલાં વેપાર અને પછી વાવટો એવી મતલબની અગ્રેજીમાં એક કહેવત છે. અર્થાત્ કોઈપણ દેશમાં રાજસત્તા જમાવવી હોય તો પહેલાં વેપારીઓને મોકલવા-એમને પગલે પગલે ધર્મોપદેશકોને જવા દેવા અને વેપાર તથા ધર્મના રક્ષણ માટે સૈન્યની સ્થાપના કરી, રાજસત્તાનો વાવટો ફરકાવી દેવો. કલિંગ-

વાસીઓ જાણ્યે-અજાણ્યે એ જ સૂત્રને અનુસર્યા હોય એમ ખર્માના ઇતિહાસનું એક પ્રકરણ ઉચ્ચારે છે.

ચારાક્ષેત્રમાં-કલિંગવાસીઓના સંસ્થાનમાં એમની વેપારી લાગ-વગ એટલી બધી જામી ગઇ કે પ્રેમનું રાજસિંહાસન પણ કલિંગ-વાસીઓએ હસ્તગત કરી લીધું-કલિંગનો વાવટો ખર્મામાં, લોહીનું ટીપું પાજ્યા વિના ફરકતો કરી દીધો. ઘણા લાંબા વખત સુધી આ રાજસત્તા કલિંગના હાથમાં રહી શકી હતી. ખોટન કિંવા સદ્ધર્મ નગરમાં પણ કલિંગની ધર્મ સંસ્કૃતિની બહુ ઊંડી છાપ પડી હતી. વેપારની સાથે સહયતા અને રાજપ્રકરણી કુશલતાનાં બીજ પણ કલિંગવાસીઓએ અતિ દૂરના દેશોમાં વાવ્યાં હતાં એમ આ બધી ઘટનાઓ ઉપરથી દ્વિતિ થાય છે. પેગુમાંથી મળી આવતા પ્રાચીન સીક્કાઓ આર્ય સંસ્કૃતિના વિકાસ અને વિસ્તારની સાક્ષી પૂરે છે. ચીન અને જાપાનની ભૂમિ પણ આ કલિંગવાસીઓથી અજાણી નહોતી રહી.

એ તો થઇ પૂર્વ પ્રદેશોની વાત. પશ્ચિમ-સાગરનાં પાણી પણ કલિંગના જહાજોએ ખળભળાવ્યાં હતાં. સ્વ. ભંડારકર એક ઠેકાણે કહે છે કે આરબી સમુદ્ર માર્ગના વેપારી બંદરો કલિંગે હાથ કર્યાં હતાં. કલિંગવાસીઓ આરબી સમુદ્ર વીંધી આફ્રિકા અને માડાગારકર જેવા વિકટ ટાપુઓમાં પણ પહોંચી ગયા હતા. જે પ્રજા-આટલી ફત્તેહમંદીથી આવો સમૃદ્ધ વેપાર ચલાવી શકતી હોય તે કેટલી સાહસિક અને બળવાન હોવી જોઇએ તેમ જ વેપારની કેટલી બધી સામગ્રીઓ ધરાવતી હોવી જોઇએ તે સમજાવવાની જરૂર નથી.

કલિંગના વેપારને સરંક્ષવા તથા ઉત્તેજવા કલિંગના રાજ-વીઓ હંમેશા ઉત્સુક રહ્યા છે. કલિંગના કેઇ વેપારીને પરદેશમાં પળવણી થાય કે તરત જ કલિંગના રાજવીનું રક્ત ઉકળી આવતું. મહારાજ ખારવેલના જીવનમાં, એક-બે વાર, વેપાર અને વેપારીની

ખાતર લડવાના પ્રસંગો આવેલા. કલિંગના વેપારીને ક્યાંઈ પણ, કોઈ પ્રકારની નકામી કનગડત ન થવી જોઈએ, એમ કલિંગનરેશો માનતા.

કલિંગના, એ વખતના, કયા કયા અંદરો વેપારી જહાજોના મથકો હતાં તે વિષે પૂરી હકીકત મળી શકતી નથી. સામાન્યતઃ મછલીપટન, અને કોણુર્કનગર એ બે મુખ્ય અંદરોએ ખૂબ નામના મેળવેલી હશે. ગ્રીક લેખક ટેલેમીએ જે ભૌગોલિક વિગત આપી છે તેમાંથી વિદ્વાનોએ એ પ્રકારનું અનુમાન કાઢ્યું છે. અમાના વેપારીઓએ હિંદના અંદર તરિકે ધણીવાર એડજિટાનું નામ વાપર્યું છે, પણ એનું અસલ સ્થાન નિશ્ચિત થઈ શક્યું નથી. એ સિવાય, કલિંગ પત્તન, ચિલ્કાપુરી, ચિત્રોત્પલા-ચરિત્ર અંદર, હરીશપુર, સુવર્ણરેખા, હિન્દી, તામ્રલિપ્ત વિગેરે કલિંગના અંદરો તો જગજહેર જ છે.

(૧૯) ધર્મ અને સંસ્કૃતિ

ધર્મના કલેશ-કંકાસ, સંસ્કૃતિનાં સંઘર્ષણો ભારતવર્ષના ઇતિહાસમાં તો બહુ પાછળની પેઢાશ છે. પરસ્પરવિરોધી જેવા લાગતા એ ધર્મોની મૈત્રી, આર્ય તેમજ શ્રમણ સંસ્કૃતિના સનાતન અને પ્રધાન સૂર છે. ધર્મ અને સંસ્કૃતિઓ પ્રકાશપુંજો છે: પ્રકાશની રેખાઓમાં અથડામણ કે વિરોધ કોઇ દિવસ સંભવે ?

કલિંગમાં-કલિંગના પ્રાચીન ઇતિહાસમાં એક સાથે અનેક ધર્મો ઉદ્ભવતાં અને પાંગરતા દેખાય છે. એક તરફ વૈદિકો, બીજી તરફ જૈનો, ત્રીજી તરફ બૈનો તો ચોથી તરફ આજીવિકો પોતાની માની-નતાના આલાપો જાણે કે છેડી રહ્યા છે ! પાસે-પાસે વસવા છતાં કયાંઇ કલેશ-કંકાસ કે કડવાસ નથી. સિન્નતા છે પણ ભેદની ગગન-સ્પર્શી દીવાલો ત્યાં નથી. વિરોધ છે પણ સમન્વયના સાગરમાં એ ભળી જતો દેખાય છે. એ ધર્મો પડખે પડખે પાંગરે એટલે વિપ્લવ કે બળવો થયા વિના ન રહે એમ જેઓ માનતા હોય તેમને પ્રાચીન કલિંગનો ધર્મ તથા સંસ્કૃતિ સંબંધી ઇતિહાસ નવું આંજણ આંજે છે. રાજ્યાશ્રિત ધર્મોની વિવિધતા છતાં ધર્મ-આર્યો કે ધર્માનુયાયીઓ વચ્ચે કયાંઇ ધમાલ થઇ હોય એવું એકે ચિન્હ પ્રાચીન કલિંગના ઇતિહાસમાંથી નથી મળતું. સખળ

ધર્મસંપ્રદાયે દુર્ગળ સંપ્રદાય ઉપર જેમ આક્રમણ નથી કર્યું તેમ વિલુપ્ત થતા કોઈ સંપ્રદાયે બીજા સંપ્રદાયને શાપ પણ નથી આપ્યા. કેટલાય મતો ઉત્પન્ન થઈ, પોતાનું કાર્ય સમાપ્ત થયે પાછા વિદાય થઈ ગયા છે. ઉત્પન્ન થતા, ટકતા અને વિદાય લેતા વિવિધ સંપ્રદાયો કાળની પીઠ ઉપર નાચતા જતા નાવડા જેવા રમણીય અને બોધક લાગે છે.

કલિંગમાં આર્યો આવ્યા અને સંસ્થાનો સ્થાપ્યાં ત્યારે પાડોશી પ્રાંત પ્રજાઓએ-ખાસ કરીને બ્રાહ્મણોએ આ નિવાસીઓને અસહ્ય માનવાની આહ્વેષક પોકારી. પણ કલિંગે જેવું પોતાનું પાણી ખતાવ્યું કે તરતજ કલિંગ-ઉત્કલને એ જ બ્રાહ્મણોએ સહ્યતાની પંક્તિમાં મૂકી દીધું. એક વખતની અનાર્ય કે અસહ્ય પ્રજા હંમેશા અનાર્ય થા અસહ્ય જ રહેવી જોઈએ એવું એ વખતે ધોરણ નહોતું. કલિંગની એક વખતે અસહ્ય-અસંસ્કારી ગણાતી પ્રજાએ પોતાનાં બળ-પરાક્રમવડે વિશિષ્ટ સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું. આર્ય પ્રદેશની સીમા બ્રાહ્મણ-ધુરંધરોને વિસ્તારવી પડી. વખત જતાં કલિંગમાં અનેક મંદિરો અને તીર્થો ઊગી નીકળ્યાં. વિદ્યા-કળાની ચર્ચાનું એ એક મહાધામ બન્યું. કલિંગની ગણતરી, પછી તો, પુણ્યપ્રદેશમાં થવા લાગી.

નંદ રાજાઓના શાસનકાળમાં-છ. સ. પૂર્વેના પાંચમા-છઠ્ઠા સૈકામાં બ્રાહ્મણધર્મ અને જૈન ધર્મના બે મહાન્ પ્રવાહો કલિંગની ભૂમિને તરબોળ કરતા વહી નીકળ્યા. નંદ રાજાઓ પોતે બન્ને ધર્મોને સારો જેવો આશ્રય આપતા. એક નંદ રાજા કલિંગમાંથી જિનદેવની મૂર્તિ ઉપાડી ગએલા એ વાત પૂર્વે કહેવાઈ છે. નંદ પહેલાં કલિંગમાં જૈન સંસ્કૃતિના વટવૃક્ષની અનેક શાખાઓ પલ્લવિત બની ચૂકી હતી.

આ જૈન ધર્મનું મૂળ સ્વરૂપ કેવું હતું ? પંડિત ગંગાધર સામંતશર્મા “ પ્રાચીન કલિંગ ” માં લખે છે કે “ કલિંગમાં ભગવાન

મહાવીરનું નહી, પણ પાર્શ્વનાથ પ્રભુનું ધર્મશાસન પ્રવર્તતું હતું. ” ભવદેવસૂરિના પાર્શ્વનાથચરિત્ર ઉપરથી એમણે એવું અનુમાન કાઢ્યું છે કે: “ પાર્શ્વનાથ જ્યારે યુવાવસ્થામાં હતા અને કન્નો-જના રાજની કુંવરી-પદ્માવતીનું પાણિગ્રહણ કરવા ગયા ત્યારે કલિંગના એ સમયના એક રાજાએ કન્નોજ ઉપર આક્રમણ કરેલું. એનો હેતુ પદ્માવતીનું હરણ કરી જવાનો હતો. પણ પાર્શ્વનાથે યુદ્ધમાં કલિંગના નરેશને હરાવ્યો, પ્રભાવતીને પોતે પરણ્યા. ત્યાર-બાદ એમણે જ્યારે ધર્મચક્ર પ્રવર્તીતું ત્યારે કલિંગમાં એમનો ખૂબ પ્રભાવ પડ્યો હતો. ઉદયગિરિમાં-રાણી હંસપુર ગુફામાં પાર્શ્વનાથના જીવનચરિત્રની સંપૂર્ણ ઘટનાઓનું આલેખન છે તેમ ગણેશગુફામાં પણ છૂટક છૂટક જીવનઘટનાઓ અંકાષ છે તે ઉપરથી ભગવાન પાર્શ્વનાથના શાસનના મુનિઓએ કલિંગમાં જૈન ધર્મપ્રચારનું પુષ્કળ કાર્ય કરેલું હોવું જોઈએ. એ મુનિઓએ રાજધાની પાસે ખંડગિરિમાં એક પીઠ સ્થાપી હતી. આજે પણ એ પીઠ હૈયાત છે. ખંડગિરિમાં પાર્શ્વનાથની પ્રતિમા આજે પણ પૂજાય છે. દર વર્ષે માઘ મહિ-નાની સાતમે ખંડગિરિમાં એક મોટો મેળો ભરાય છે. ઘણા માણસો ઉત્સાહપૂર્વક આ મેળામાં ભાગ લે છે. ” કલિંગના ધર્મ તેમ જ સંસ્કાર ઉપર શ્રી પાર્શ્વ પ્રભુના ઉપદેશ તથા પ્રચારની સુરેખ છાપ દેખાય છે. મુનિસંઘની બે શાખાઓ-તામ્રલિપ્તિકા અને પૌંડ્ર વર્ધની-યાની સાથે શ્રી પાર્શ્વનાથના શિષ્યોના પ્રચારકાર્યને વિશિષ્ટ સંબંધ હોય એમ પણ તેઓ માને છે.

અશોકના હાથમાં કલિંગની રાજસત્તા આવી તેની સાથે કલિંગમાં બૌદ્ધ ધર્મના બીજ વવાયાં. એ પહેલાં કલિંગમાં બૌદ્ધ ધર્મનું કયાંય નામનિશાન સરખું પણ નથી જણાયું. ઘણું કરીને બૌદ્ધ ધર્મ, અશોક પહેલાં, બુદ્ધદેવના જન્મસ્થાન કપિલવસ્તુ અને તેની આસપાસના પ્રદેશમાં સીમાબદ્ધ બનીને રહ્યો હશે. કલિંગના

યુદ્ધ પછી કલિંગમાં બૌદ્ધ ધર્મને ખૂબ વેગ મળી ગયો.

ખંડગિરિ તથા ઉદયગિરિની જૈન ગુફાઓના અનુકરણમાં અશોકે કટક જિલ્લાના આસિયા પહાડ તથા બાલેશ્વર જિલ્લાના કુમારી પર્વતમાં બૌદ્ધ ભિક્ષુઓના આશ્રય માટે ઘણીખરી ગુફાઓ બનાવરાવી. કલિંગની રાજધાની તોષાલી પાસે ધૌલીગિરિ તથા દક્ષિણ કલિંગની રાજધાની જૈગઢમાં અશોકે અગીઆર આજ્ઞાઓ શિલાલિપિના આકારમાં કાતરાવી છે.

બૌદ્ધ ધર્મને જ્યારે રાજાશ્રય હતો અને એનો પ્રતાપ ચડતા સૂર્યની જેમ તપી રહ્યો હતો ત્યારે પણ બૌદ્ધ ધર્મ અને શ્રમણ સંસ્કૃતિને કોઈની સાથે અથડામણ થઈ હોય એવી એકે ઘટના નથી બની. મહારાજા અશોકના સમયમાં બૌદ્ધ ધર્મનો જીવાળ હિંદની દશે દિશાઓમાં ફરી વળ્યો હતો, પરંતુ પ્રતિસ્પર્ધી ધર્મ સંપ્રદાયોને એણે કંઈ હાનિ કરી હોય એમ નથી લાગતું. સંસ્કૃતિઓ જે શાંતિ, ઔદાર્ય અને જનકલ્યાણની ભાવનામાંથી પોતાનું પોષણ મેળવે છે તેને જ એ બધું આભારી છે એમ કહીએ તો ચાલે.

સમ્રાટ અશોકના અવસાન સાથે બૌદ્ધ ધર્મનું તેજ પણ ઝાંખું પડતું જણાય છે. જાણે કે મૂળ પ્રકાશ મળતો બંધ પડતો હોય અને પરાવલંબી નક્ષત્રો નિરતેજ બનતા હોય એવું દૃશ્ય ખડું થાય છે. અશોકના અવસાન પછી કલિંગમાં જૈન ધર્મનો એક મહાન ન્યોતિર્ધર ખારવેલના રૂપમાં પ્રકટે છે. લાંબા અને ભયંકર દુકાળોની અસરથી દુર્ગળ બનેલા જૈન ધર્મને એથી નવું બળ મળે છે. કલિંગ જૈન શ્રમણોનું એક પુનિત આરામધામ બને છે. ખારવેલ પોતે જીવનના છેલ્લા દિવસોમાં ઉદયગિરિના જૈન શ્રમણો પાસે રહેવા એક ગુફામાં આશ્રય લે છે. ખારવેલના અવસાન સાથે ચૈત્ર વંશનો અને જૈન શાસનનો અંત હજી સૂર્ય અસ્તાચલે ઉતરે છે.

ચૈત્ર વંશનો છેલ્લો રાજા-સુરથ, જૈન શ્રમણોનો અનુરાગી રહ્યો હોય એમ નથી લાગતું. વૈદિક સંસ્કૃતિના કરમાયેલા વૃક્ષમાં નવચેતન સંચરતું દેખાય છે. સુરથ ધણું કરીને શક્તિ હતો.

ચૈત્ર વંશની પછી આંધ્રોનો અધિકાર જામ્યો. પણ આંધ્રોના સમયમાં બૌદ્ધો તથા જૈનોને કંઈ હેરાનગતી ભોગવવી પડી નથી. એ બંને ધર્મોની જીવનશક્તિની કસોટી થઈ રહી હતી. રાજાશ્રય-થી જ જીવતા રહેવાની એમનામાં યોગ્યતા હોત તો બીજા ધર્મોની સાથે જૈનો અને બૌદ્ધો પણ કચારના ય નામશેષ બની ગયા હોત. આંધ્રોના કાળમાં રાજાશ્રય ન મળ્યો છતાં જૈનો અને બૌદ્ધો પોતાની પ્રાણશક્તિના બળે અસ્તિત્વ ટકાવી શક્યા.

બૌદ્ધ ધર્મ આઠમા સૈકા સુધી કલિંગમાં રહી શક્યો હોય એમ ઉત્કલ દેશના એક રાજાએ, ચીન-સમ્રાટને મોકલેલા એક બૌદ્ધ ગ્રંથ ઉપરથી જણાય છે. ટકી રહેવા છતાં એના પગલાં તો મૃત્યુની દિશા ભણી જ વળતાં હતાં.

જૈન ધર્મની પણ એવી જ ક્ષીણ અવસ્થા હતી. ચૈત્ર વંશના અવસાન પછી એને કોઈ સ્થાયી રાજાશ્રય કે બીજો કોઈ આધાર મળી શક્યો હોય એમ નથી લાગતું. એટલું છતાં ઇ.સ. ૧૨૦૦-૧૩૦૦ સુધી જૈન ધર્મ, કલિંગના એક પ્રચલિત ધર્મ તરીકે પોતાની નામના જાળવી શક્યો હતો એવાં પ્રમાણો મળે છે. રાજાશ્રય વિના આટલો લાંબો વખત એ ધર્મ નભી રહ્યો તે ધણેખરે અંશે કલિંગની સ્વાભાવિક વિચાર-સ્વતંત્રતાને અને ઉદારતાને આભારી છે. સંભવ છે કે બીજા દેશ કે પ્રાંતમાં એ આટલી શાંતિ અને સ્વતંત્રતાથી કદાચ ન જીવી શક્યો હોત.

જૈન તેમજ બૌદ્ધ ધર્મ ઉપર છેલ્લા પ્રહાર ગુપ્ત-સમ્રાટો તરફથી પડ્યા. દીવેલ જેતું ખૂટી ગયું છે-વાટ જેની ખતમ થઈ ગઈ છે

એવા દીપકને પવનની એક-એ આપટો ઓલવી નાખે છે. બૌદ્ધ તેમજ જૈન ધર્મમાં વચ્ચે વચ્ચે સમર્થ પ્રભાવકો અને તપસ્વીઓ નવું તેલ પૂરતા રહ્યા; પરંતુ એનું મૂળ જોમ તો કે' દિવસનું ક્ષીણ બન્યું હતું. બ્રાહ્મણ ધર્મના પ્રબળ મોજામાં કલિંગના બૌદ્ધો તથા એનો ધસડાઇ ગયા: અથવા તો વૈદિક સંસ્કૃતિમાં શ્રમણ સંસ્કૃતિની સ્વતંત્ર ધારાઓ પણ સમાઇ ગઇ.

પુરીનું જગન્નાથ-મંદિર, કલિંગની ત્રણે પ્રાચીન સંસ્કૃતિઓના સમુચ્ચયનું-સમન્વયનું સ્મારક બની ગયું છે. વૈદિક સંસ્કૃતિના અહીં ભેદભાવ નાશ પામ્યા છે. કોઈ કોઈ કહે છે કે જગન્નાથની પ્રતિમારૂપે વસ્તુતઃ બૌદ્ધ અથવા જૈન મૂર્તિઓ જ ત્યાં પૂજાઈ રહી છે. એનો ઇતિહાસ પણ આજે ઉપલબ્ધ નથી. માળવાના ઇન્દ્રલુપ્ત નામના રાજાએ આ જગન્નાથની પ્રતિષ્ઠા કરી હોવાનું કહેવાય છે. પણ એ ઇન્દ્રલુપ્ત કોણ અને અહીં શા માટે આવ્યો તેનું સૂચન સરખું પણ ક્યાંય મળી શકતું નથી. બાકી જગન્નાથ-પુરીના મંદિરમાં વૈદિક તથા શ્રમણ સંસ્કૃતિના પ્રકટ-અપ્રકટ અનેક ચિન્હો હોવાનું અનેક અન્વેષકોએ જાહેર કર્યું છે. કલિંગના આજના અભાગ્યમાં જગન્નાથની એક માત્ર સૌભાગ્યરેખા ચમકે છે.

' શ્રી આત્માનંદ પ્રકાશ ' માસિકે આરે

વર્ષ	નામ	વર્ષ	નામ
૧-૨	શ્રી નવતત્ત્વનો સુંદર બોધ	૧૯	શ્રી સંબોધ
૩	શ્રી જીવવિચાર વૃત્તિ.	૨૦	શ્રી સુમુખ વૃષાળ
૪	શ્રી જ્ઞેનધર્મ વિષયક પ્રશ્નોત્તર		પ્રભાવકોની કથા
૫	શ્રી દંડક વિચાર વૃત્તિ	૨૧-૨૨	શ્રી આદર્શ જ્ઞેન સ્ત્રીરત્નો
૬	શ્રી નયમાર્ગદર્શક	૨૩-૨૪	શ્રી ધર્મ રત્ન પ્રકરણ
૭	શ્રી મોક્ષપદ સોપાન	૨૫-૨૬	શ્રી જ્ઞેન નરરત્ન લામાશા
૮	શ્રી જ્ઞેન તત્ત્વસાર		(સચિત્ર)
૯	શ્રી શ્રાવક કલ્પતરુ	૨૭-૨૮	શ્રી સુકૃતસાગર યાને માંડવ
૧૦	શ્રી ધ્યાનવિચાર		ગદનો મહામંત્રીશ્વર
૧૧	શ્રી જંખૂસ્વામી ચરિત્ર	૨૯-૩૦	શ્રી ધર્મપરીક્ષા
૧૨	શ્રી જ્ઞેનગ્રંથ ગાઠડ	૩૧-૩૨	જ્ઞેન ધર્મ-વિજ્ઞાન અને તત્ત્વ
૧૩	શ્રી ચંપકમાળા ચરિત્ર		જ્ઞાનની દ્રષ્ટિએ
૧૪	શ્રી અનુયોગદ્વાર સૂત્ર	૩૩-૩૪	બ્રહ્મચર્ય-ચારિત્ર પૂજાદિત્રય
૧૫	શ્રી ગુરુગુણમાળા અને સમય-સાર પ્રકરણ		સંગ્રહ.
૧૬	શ્રી જ્ઞાનામૃત કાવ્યકુંજ		શત્રુજય તીર્થના (વર્તમાન
૧૭	શ્રી દેવભક્તિમાળા		ઉદ્ધારનું વર્ણન યાને કર્માશા
૧૮	શ્રી ઉપદેશ સપ્તતિકા		નવરમરણાદિ સ્તોત્રમન્દોહ.
		૩૫-૩૬	મહામેધરાહન જ્ઞેન રા
			ખારવેલ યાને કન્નિંગનું યુ